

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Свідцтво про реєстрацію:
КВ № 5619 від 15.11.01.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням з політичних наук (постанова президії ВАК України №1-05/5 від 01.07.2010 р.) та з історичних наук (постанова президії ВАК України №1-05/3 від 14.04.2010 р.)

Передплатний індекс журналу – 49945
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **ТОВ „Центр соціальних комунікацій”**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: **Український центр політичного менеджменту,**
вул. Я. Галана, 2, м. Київ, 03061, Україна, тел. 457-92-15
E-mail: 010@politik.org.ua www.politik.org.ua

• політологія • історія • соціологія • психологія

• Політичний менеджмент •

ISSN 2078-1873

№1 (46)
2011

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Євгеній Бородин, доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Головатий, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки і права „КРОК”

Людмила Кормич, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету „Одеська юридична академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, завідувача відділом правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, директор Інституту європейських досліджень Національної академії наук України

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділом теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Май Панчук, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Романенко, головний консультант Українського центру політичного менеджменту, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, голова Українського інституту національної пам'яті

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, академік Національної академії педагогічних наук України, шеф-редактор журналу

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, завідувач відділом етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валентин Якушин, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Василь Баранівський. Ідеологія центризму як підґрунтя економічної безпеки України..	3
Ігор Алексеєнко. Взаємодія гілок влади як чинник розвитку форми правління в сучасній Україні	8
Елла Мамонтова. Символічний комплекс атрибуції державного суверенітету	17
Олександр Заруба. Розвідувальні служби в системі державної влади	25

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Олена Рибій. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності	34
--	----

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Сергій Телешун, Ігор Рейтерович. Особливості післякризового етапу розвитку українських фінансово-політичних груп	43
Юрій Мацієвський. Чи можливе відродження авторитаризму в Україні?	51

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Тетяна Джига. Сучасні тенденції становлення політичної культури українського суспільства	64
---	----

ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ

Андрій Готун. Основні концепції дослідження комунікації в політичній системі суспільства	75
Ангела Акайомова. Політична комунікація як процес взаємодії політичних суб'єктів ...	87

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

Ірина Прокопчук. Трудоголізм як тип адиктивної поведінки	92
---	----

ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ

Алла Рубан. Ефективність виборчих технологій в Україні	103
---	-----

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Ярослав Потапенко. Політизація історичної пам'яті про Другу світову війну	112
--	-----

РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ

Тетяна Сидорук. Європейська політика сусідства: концептуальні хиби конструкції	121
---	-----

ВОЄННА БЕЗПЕКА

Володимир Мандрагеля. Європейська система колективної безпеки: інституціональні проблеми	133
---	-----

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Олена Кіндратець. Формування багатополюсності світоустрою: можливі наслідки і перспективи	141
Ірина Овчар. Державно-правові механізми регулювання українсько-російських відносин	151

ПОСТАТІ

Тетяна Бевз. Ідеї лібералізму в суспільно-політичному дискурсі Володимира Вернадського	160
---	-----

АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ

Анатолій Пойченко. Політика і наука, що її вивчає	168
Геннадій Корольов. Пірует історії: євразійство й структуралізм	171

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Протокол № 1 від 27.01. 2011 р.

Підписано до друку 31.01.2011 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 14,3. Облік.-вид. арк. 11. Зам. № 002. Наклад 150 примірників

Надрук. з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка” 36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2011

УДК 316.75

Ідеологія центризму як підґрунтя економічної безпеки України

Василь Баранівський,

доктор філософських наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
академік Української академії політичних наук

Автор дотримується думки, що ідеологія центризму є нині для України надзвичайно актуальною, і що ця ідеологія має базуватися на глибинних національних духовних, культурних традиціях та цінностях українського суспільства.

Ключові слова: ідеологія центризму, консолідація суспільства, політична культура.

The author of the paper considers the ideology of centrism to be topical for Ukraine today. He also concludes that this ideology must be based upon deep national spiritual, cultural traditions and values of Ukrainian society.

Keywords: ideology of centrism, consolidation of society, political culture.

Кризовий стан економіки України виник не тільки з причини світової економічної кризи. Відомо, що Україна в період розпаду СРСР була однією з найбільш економічно сильних республік, мала значний економічний потенціал. Головною причиною кризи в Україні стала ідеологічна, політична, культурна роз'єднаність українського суспільства, української влади. Ця проблема, поза сумнівом, постала й перед новою владою, що сформувалася після виборів Президента України 2010 року.

В цьому аспекті важливою передумовою успіху нового Президента, його команди, як на нашу думку, має бути політика на ідеологічних засадах центризму.

Центризм – це той принцип політичних відносин, який дозволяє забезпечити консолідацію та єдність суспільства, еволюційний характер його розвитку, уникнути конфронтаційності в діях різних політичних сил,

сприяє компромісу гілок влади. З огляду на важливість цього принципу в політиці, не є випадковим, що йому приділяється значна увага в наукових працях та виступах політиків і науковців. Про центристський підхід у політиці заявляла також низка політичних партій.

Ідеологія центризму має будуватися на певних моральних традиціях і принципах. Так, ще 1994 року про моральні засади центризму в політиці висловлювався Президент Л. Кучма. У своєму зверненні до депутатів Верховної Ради України він наголосив: „Нехай нас об’єднують честь і рішучість, потреба конкретних справ на користь народу та спільна робота, а не гучні слова та пошук особистого комфорту”. Напевно, брак саме таких якостей, як честь і рішучість у значній кількості народних депутатів України та депутатів рад інших рівнів (згадаймо, наприклад, роботу Верховної Ради Автономної Республіки Крим) саме й став однією з найзначніших причин роз’єднання серед політиків, гілок влади і, внаслідок цього, багатьох негативних процесів в Україні, що проявилися в роки незалежності, зокрема й у сфері економіки.

Очевидно, крім оцінки моральних якостей наших політиків, як і всіх громадян України (які теж є суб’єктами політики), слід поглянути на проблему центризму та єдності ширше, з позиції наявності необхідного рівня політичної культури в суспільстві. Навіть такі високі моральні категорії, як честь та рішучість, на жаль, не гарантують повною мірою високої громадянської позиції політика та й, звичайно, пересічного громадянина. (Напевне, жоден з українських політиків, особливо у Верховній Раді, не скаже, що він не має честі та гідності, але для всіх є очевидністю їх роз’єднаність та низька ефективність діяльності).

Мабуть, згадані мною чесноти без глибокого і всебічного усвідомлення громадянами себе невід’ємною складовою української нації, українського народу, відповідальними за їх сьогодення і майбуття, ще не стимулюють однозначно прагнення до єднання та спільних дій в ім’я загальнонаціональних інтересів. Єднання партій, блоків, громадян у сфері політики можливе лише за умови усвідомлення ними свого високого покликання служити народові, за наявності високого рівня політичної культури та патріотизму як невід’ємної складової такої культури. Саме брак необхідного рівня політичної культури, патріотизму, поміркованості в лідерів та членів різних блоків і партій в Україні не дав їм здійснити те, чого чекала від них абсолютна більшість українських громадян, зважаючи на загальносуспільну потребу такого єднання центристських сил.

Хибність політичних поглядів, оцінок ситуації в Україні, а відтак й економічних рішень влади проявляється, насамперед, в нерозумінні глибинних причин роз’єднаності українського суспільства та шляхів її подолання. Неупереджений погляд свідчить, що владні структури України просто „не помічають” процесів, які зумовлюють розкол суспільства, зокрема й за ознаками регіональної, релігійної та мовної культури. В країні зростає вплив культур, релігій тощо, які не є традиційними і

які не можуть об'єднати українське суспільство. В певних політичних колах превалює думка, що розв'язання економічних проблем зніме протистояння в суспільстві. Такий підхід нічим не обґрунтований, він хибний. Політика, яка не бере до уваги духовних аспектів людського буття, не може бути реалістичною. Реалізм такої політики позірний: як засвідчує міжнародний досвід (Квебек, Велс, Косово), високий рівень добробуту не усуває значущості культурних та релігійних домагань різних соціальних і політичних сил.

Однією з головних проблем духовного характеру, яка посилюється в Україні, є недооцінка мовного й цивілізаційно-орієнтаційного факторів. На сьогодні мовна самоідентифікація ще залишається каменем спотикання на шляху національної консолідації України. Мовна політика держави, на жаль, спонукає не до єдності суспільства, а до його розшарування за мовними, культурними та національними особливостями. Розколотість країни за цими параметрами неминуче призводитиме до взаємної опозиційності, протидії чи навіть до протистояння всіх сепарованих за мовними ознаками сегментів поки що цілісної держави. Поволі складається враження, що непереконлива артикуляція влади в мовному аспекті вичерпує останні регенеративні можливості національного організму.

Що стосується створення умов для центризму та єдності загалом позитивною є ідея поширення та зміцнення соціальної бази центристських сил в Україні, зокрема, й створення так званого середнього класу. Очевидно, чим більше людей в Україні буде з середнім достатком, більш високим рівнем життя, тим краще. Основу цього класу мають створити інтелігенція, управлінці, дрібні й середні підприємці, фермери, кваліфіковані робітники, представники силових структур тощо.

Все ж очевидно є вада цієї теорії. Вона враховує рівень лише матеріального становища громадян, не зачіпаючи питання їх національно-культурних і духовних потреб. Певним чином, від однобокого підходу до розуміння процесу становлення „середнього класу” в Україні застерігав один з теоретиків його ідеї В. Литвин. Підкреслюючи позитивну роль „середнього класу” як соціальної бази реалізації ідеї центризму в Україні, він відзначав: „Слід не забувати прикладу Горбачова, який, намагаючись примирити всі сили, всі точки зору, врешті-решт, перестав задовольняти всіх”. Видається, що ця оцінка ще раз засвідчує необхідність більш високої політичної культури й принциповості багатьох сучасних українських політичних діячів, які будують свої програми не на основі далекоглядної виваженої політики, а за принципом сьогоденної користі для себе та своїх ближніх.

Ще однією проблемою, що роз'єднує українське суспільство, є релігійна. В роки незалежності проблеми міжцерковних, міжконфесійних відносин, корені яких було закладено ще в попередні історичні часи, проявилися з усією очевидністю. Надання державою церквам надто широких прав, загравання певних державних та політичних діячів з окремими церквами

й конфесіями не тільки не зумовили бажаної консолідації українського суспільства, а навпаки – слугували поглибленню його розколу за релігійними, національно-культурними і мовними ознаками.

Нерідко суперечності між деякими церквами носять явно загрозливий характер. На жаль, серед більшості громадян, політичних діячів України немає глибокого розуміння природи й сутності релігії, окремих церков, конфесій та міжцерковних, міжконфесійних відносин. Звичайно, відносити себе до певної релігії чи церкви – право будь-якого громадянина. Проте держава не може стояти осторонь, коли певні церкви, конфесії вносять в українське середовище чужу українцям релігію, культуру, мову. Деякі церкви, підпорядковані іноземним релігійним центрам, часто й не приховують своїх не тільки релігійних, але й негативних політичних амбіцій стосовно України.

Однією з проблем релігійного характеру є проблема створення Помісної православної церкви, єднання всіх християн України, вирішення якої було б позитивним кроком до єдності всього суспільства, зокрема і в політичній сфері життя. Світовий та вітчизняний досвід переконливо свідчить, що держава має бути активнішою у вирішенні цього важливого для українців питання.

Ще однією з наважливіших проблем підвищення рівня політичної культури українського суспільства, яка стосується створення передумов для посилення центристських сил та єдності суспільства, є політична ідеологія. Багатоманітність ідеологій, їх мирне співіснування є конституційно визнаним принципом життя сучасного українського суспільства. Та тим часом реальне життя України у період її незалежності засвідчило, що брак єдиної продуманої і глибоко обґрунтованої державної політичної та ідеологічної доктрини в країні зумовлює еклектичність, неконцептуальність в усіх сферах суспільного життя, включаючи економічну, соціальну, політичну, духовну сфери. Те, що у нас і досі не вироблено системної реалістичної державної ідеології, яка б стала духовною, теоретичною опорою для помислів та дій громадян України, породило, разом з прагненням до пошуку ідейних, духовних засад свого життя, тенденцію до розгубленості і втрати цілеспрямованої активності в розбудові нового українського життя. Особистість в сучасній Україні дошукується ідеологічних та світоглядних орієнтирів, аби визначитися стосовно минулого, сучасного і майбутнього. Їй важливо знати політичну та ідеологічну доктрину держави (державницьку ідеологію).

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що ідеологія центризму в Україні нині, поза сумнівом, є актуальною. Вона має базуватися на глибинних національних духовних, культурних традиціях і цінностях українського суспільства.

Ідея національної злагоди в Україні може бути реалізована на основі вирішення низки взаємопов'язаних проблем.

Перша проблема. Необхідно підвищувати рівень національної культури та політичної свідомості громадян. Державі, партіям, політичним рухам, свідомим громадянам необхідно активніше вести справу до впровадження в життя української національної ідеї, формування української політичної нації.

Друга проблема. Україні, українському народові необхідна чітка державна ідеологія, в якій має бути визначена система економічних, політичних, правових та духовних цінностей, ідей, цілей у світлі реалізації котрих мають бути представлені перспективи розвитку суспільства та норми функціонування суспільства в сьогоденні.

Третя проблема. Ідея національної єдності і центрризму в політиці має базуватися на безумовному визнанні пріоритету національних інтересів, зокрема у сфері економічного життя, в підтримці національного товаровиробника, захисті українських товарів на міжнародних ринках тощо.

Четверта проблема. Моральні засади ідеології центрризму вимагають здійснювати економічну політику, економічну діяльність на високих моральних засадах чесності, відкритості, законності та взаємної поваги. Необхідно рішуче покінути з такими явищами, як казнокрадство, корупція, тіньова економіка тощо.

Всі сили (партії, громадські організації, рухи, представники національних меншин) мають поєднати свої зусилля та включитися в спільний процес відродження і розбудови економіки України – спільного дому для всіх нас.

УДК 321.01:342.2

Взаємодія гілок влади як чинник розвитку форми правління в сучасній Україні

Ігор Алексеєнко,
кандидат юридичних наук,
завідуючий кафедрою цивільного, трудового
та господарського права юридичного факультету
Дніпропетровського національного університету
ім. Олеся Гончара

У статті розглядаються проблеми взаємодії гілок влади як підґрунтя формування структури та розвитку форми правління держави в сучасній Україні. Звертається увага на політичний контекст, який формує нові засади форми правління. Виокремлюються ключові тенденції взаємовпливу законодавчої, виконавчої і судової влади в умовах відстоювання своїх повноважень та набуття формою правління нових рис в ході динамічного політичного процесу.

Ключові слова: форма правління, політичні інститути, гілки влади, конституційна реформа, повноваження гілок влади.

The article examines the problems of interaction of branches of power as a basis for the forming of structure and the development of the form of government in modern Ukraine. Attention is spared to the political context which forms new principles of the form of government. The author singles out key tendencies of the mutual influence of legislative, executive and judicial power in the conditions of dynamic political process.

Keywords: form of government, political institutes, branches of power, constitutional reform, authority of branches of power.

Проблематика взаємодії гілок влади є актуальною як для політичної теорії, так і політичної практики. Вивчення специфіки дій законодавчої, судової і виконавчої гілок влади може забезпечити широку інформацію про поєднання державного і політичного контексту розвитку владної

структури з точки зору політичної практики. Визначення повноважень та лінії поведінки гілок влади відповідно до конкретної політичної ситуації і нормативного законодавчого контексту дає змогу прогнозувати еволюцію форми правління.

Управління є складним політичним об'єктом, який утворюється на основі взаємодії політичних інститутів. Саме політичний вимір взаємодії гілок влади є простором, в якому демонструється активність і діяльність суб'єктів політичного процесу. В цілому форма правління становить сукупність правил політичної гри і результат взаємодії політичних сил.

Розвиток форми правління є результатом взаємодії політичних еліт і процесом, до якого практично не прилучається більшість населення країни. Отже взаємодія гілок влади як чинника розвитку форми правління в сучасній Україні є процесом, який, певною мірою, позбавлений транспарентності, властивій західним суспільствам. Відтак актуальним постає аналіз взаємодії гілок влади стосовно перспектив розвитку тенденцій і її утворення сталих форм правління, властивих демократичному суспільству.

Мета статті – розгляд взаємодії гілок влади як чинника розвитку форм правління сучасної України. Як **завдання** розвідки розглядаємо аналіз специфіки функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади в політичному контексті, а також аналіз їх взаємовпливу та результатів спільної активності.

Вчені замислюються над проблемою розподілу влади ще з часів Платона й Аристотеля. Та більш-менш закінченого вигляду ця концепція набула в епоху французького просвітництва. Істотний внесок у розвиток теорії поділу державної влади зробив Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що законодавча, виконавча і судова влада – це особливі прояви єдиної влади народу [1, с. 225].

Ця проблема є предметом дослідження й у наші часи. Так, український правознавець О. Новиков здійснив, зокрема, комплексне дослідження конституційно-правового статусу президента Республіки Польща у різні історичні періоди. Він розглянув правові, історичні, політичні й інші фактори, що впливають на ефективність реалізації делегованих йому повноважень [2]. Політолог І. Туркіна у своїх працях довела, що конституційно-судові інститути сприяють досягненню основної мети демократичної політичної системи – національної інтеграції внаслідок оптимального поєднання сил держави і громадянського суспільства, що забезпечує самовідтворення демократичної системи та задоволення базових потреб суспільства [3]. У праці О. Лисенко висвітлено механізми й етапи розвитку парламентських інституцій, органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій у контексті інтеграційної політики до європейської спільноти [4].

Логіка боротьби між політичними силами зумовлює необхідність поділу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову задля підвищення ефективності управління багатовимірним і технологічно ускладненим суспільством. Цей поділ диктується необхідністю: 1) чіткого визначення функцій, компетенції і відповідальності основних державних органів управління; 2) забезпечення державним органам можливості контролювати одне одного на конституційній основі; 3) унеможливлення зловживання владою.

Теоретичні погляди на мотивацію поширення принципу поділу влади у політичній системі пов'язані із створенням балансу сил між найбільш поширеною і найбільш дійовою формою влади в суспільстві – державною. Форма правління при цьому нерідко залишається віддзеркаленням взаємодії основних політичних сил і соціальних груп.

Принцип поділу влади передбачає створення противаг кожному з її видів. Оскільки державна влада єдина, то її гілки мають постійно взаємодіяти, а це не може не породжувати їх суперництва за розширення своїх функцій: законодавча влада намагається перебирати на себе деякі функції виконавчої і навпаки. Для того, щоб не сталося поглинання однією гілкою влади функцій іншої, на основі тривалої політичної практики було вироблено систему стримувань і противаг. Її суть полягає в тому, щоб не дати можливості жодній з них залишатися безконтрольною. До речі, елементом системи стримувань і противаг є політична опозиція.

Реальний політичний процес зумовив апробацію принципу поділу влади у конституційних актах доби Великої французької революції та війни США за незалежність від британської корони. Ці події засвідчили, зокрема, що поділ державної влади на три гілки був революційним явищем в політичній історії людства.

Вперше юридичне оформлення принцип поділу влади був відображений в Конституції США (1778 р.), у законодавчих актах Великої французької революції (1789 – 1794 рр.). Нині цей принцип конституційно закріплено у більшості країн світу – з урахуванням, звичайно, історичних особливостей кожної країни. У Великій Британії, наприклад, функціонує парламентарна модель поділу влади у вигляді конституційної монархії [5].

Процес інформатизації суспільства, який розпочався у XX столітті, зумовив те, що в сучасній теорії держави і права почали виокремлювати ще одну галузку влади – „четверту”, якою стали засоби масової інформації. Їх, з певними застереженнями, можна розглядати саме як самостійну гілку влади, оскільки телебачення, радіо, газети, журнали, Інтернет доступні всім верствам населення. Вони не просто інформують суспільство про політичні події, але часто й подають свою оцінку цих подій, маніпулюючи громадською думкою, а отже впливають на її формування.

Конституція України 1996 року [6] фіксує принцип поділу влади як одну з основ державного ладу. Основним Законом визначено такі гілки влади: законодавча, виконавча і судова. Державну владу здійснюють

Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, суди (Конституційний, Верховний, Вищий Арбітражний).

Проте ХХ століття знову поставило під сумнів форми правління, апробовані в парламентських республіках та конституційних монархіях. Найбільших випробувань принцип поділу влади зазнав в період зростання впливу тоталітарних держав.

Наприкінці ХХ століття принцип поділу влади стає основою політичного життя високотехнологічного сучасного суспільства. Завдяки йому унеможливується узурпація державної влади однією людиною чи одним державним органом. Цей принцип сприяє підвищенню ефективності управління державою, запобігає помилковим рішенням. Система стримувань і противаг полягає в тому, що права і повноваження органів однієї гілки влади визначаються і контролюються іншими гілками. Поділ влади не виключає, як зазначає В. Савельєв, а більше того – передбачає їх кооперацію у вирішенні найважливіших завдань, які постають перед державою і суспільством [7, с. 123]. Загострення відносин між законодавчою і виконавчою владою призводить до послаблення, а то й паралічу управління країною.

Функціональне навантаження поділу влади в сучасних умовах встановлює в межах форми правління правила взаємодії основних політичних інститутів, які так чи інакше пов'язані з органами держави. Тому в сучасних конституціях принцип поділу влади втілюється у ретельному визначенні основних повноважень найвпливовіших органів управління.

Парламент, за Н. Сахаровим [8, с. 77], є представницьким органом, який обирається населенням країни – носієм влади. Відтак парламент – невід'ємна складова демократичного державного ладу.

В конституційно-установчих актах принцип поділу влади закладений як певна протидія негативній практиці минулого, коли в нашій країні Комуністична партія відігравала таку роль, що поділ державної влади на практиці був лише пустою формальністю.

Взаємодія гілок влади визначається сутністю та об'ємом їх повноважень. Сучасний парламент – це загальнодержавний представницький орган, головна функція якого, внаслідок розподілу владних повноважень, полягає в здійсненні законодавчої влади [9, с. 41]. Таким чином, одним з найбільш значущих для реального функціонування принципу розподілу влади в сучасній політичній системі України є роль законодавчої влади, основним органом якої є Верховна Рада України.

Слід зазначити, що в Україні засоби масової інформації та окремі громадські організації досить часто стимулюють відверту недовіру громадян до представницьких органів державної влади взагалі і до парламенту зокрема. Це наслідок політичної боротьби, яка передувала прийняттю чинної Конституції України. У суспільстві є сили, які вважають, що від парламенту як від державного інституту варто відмовитися взагалі

або перетворити його на слухняну структуру, котра не може виконувати самостійної ролі.

Зосередження законодавчих повноважень у єдиному центрі відповідає функціональному розмежуванню державно-управлінської роботи. В сучасних умовах така робота підпорядкована визначенню ефективності та безсторонності у прийнятті правил і норм, за якими живе суспільство. Однак, у зв'язку з цим, не можна забувати, що повна дискредитація парламенту може істотно розхитати підвалини української демократії. У багатьох демократичних країнах діяльність парламенту є своєрідним уособленням глибоких політичних традицій, важливою ознакою національної політичної культури.

Реальна практика взаємодії гілок влади на пострадянському просторі свідчить, що вони, а також політичні суб'єкти, докладають чимало зусиль для дискредитації дій інших гілок, вважаючи їх своїми суперниками.

Надання Президентів статусу глави держави, на думку Є. Козлової і О. Кутафіна [10, с. 325], викликається об'єктивними причинами. Цього вимагало, насамперед, підвищення рівня персоніфікованого представництва держави як всередині країни, так і на міжнародному рівні.

Президент України, згідно з Конституцією, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; звертається з посланнями до народу та з щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище країни; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України. Виконання цих функцій найбільш доцільне саме для глави держави, а не для вищої посадової особи, яка входить до системи виконавчої влади.

Спроби дискредитації деяких політичних інституцій в Україні іноді здійснюються як з позицій деструктивної критики, так і через маніпуляції громадською думкою. В умовах становлення демократії це може мати згубний вплив на цей складний процес, хоча такі дії й розцінюються іноді як реалізація принципу свободи слова.

Гарантом дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, закріплених у відповідному розділі Основного Закону, є Президент України [6]. Тобто він несе персональну відповідальність за те, щоб механізми захисту Конституції і прав громадян працювали бездоганно. Президент має право вимагати від всіх органів влади неухильного дотримання Конституції. Він також має право оцінювати з цих позицій діяльність підзвітних йому органів влади.

Досвід багатьох демократичних країн свідчить, що важливим елементом поділу влади, як зазначає Л. Окуньков, є певний баланс повноважень глави держави і парламенту, який контролює уряд [11, с. 27]. В Україні й досі такого балансу не встановлено через специфіку взаємодії політичних сил, яка зумовила певну дестабілізацію політичного розвитку.

Слід також зауважити, що в Україні чітко не визначені в законодавстві повноваження гілок державної влади. Це розмиває принцип розподілу влади в питаннях організації структур і механізмів функціонування держави в цілому. Істотним чинником є брак належної взаємодії гілок державної влади внаслідок того, що кожна з них намагається досягати поставлених цілей лише на основі власної автономії, винятковості, незалежності від інших гілок. Взаємодія гілок української державної влади, як правило, обмежується взаємовпливом законодавчої і виконавчої влади, а також взаємодією органів державної центральної влади з регіональними органами державної влади. Механізми цієї взаємодії, на нашу думку, не відрегульовані належним чином, в тому числі й з точки зору правового їх забезпечення.

Президент України, згідно з Конституцією, призначає, за згодою Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, а також припиняє його повноваження і приймає рішення про його відставку. Однак реалізація цього повноваження Верховною Радою пов'язана з певними умовами. Зокрема, рішення Верховної Ради має бути прийняте у визначений термін від дня внесення Президентом пропозиції про кандидатуру голови уряду. Крім цього, встановлюється, що після відхилення представлених кандидатур голови уряду Президент сам призначає Прем'єр-міністра, розпускає Верховну Раду і призначає нові вибори. У зв'язку з цим можна зробити висновок про досить довільне право на розпуск парламенту за досить сумнівних, а то й спровокованих обставин, оскільки навмисне може бути висунута некомпромісна кандидатура на пост Прем'єр-міністра. У такому випадку парламент перетворюється на орган, над яким постійно тяжіє загроза дострокового розпуску. Це впливає на поведінку і навіть на правосвідомість депутатів.

Окремою проблемою перехідних суспільств, на нашу думку, є неповне втілення нормативно-правових засад у політичне життя. Нерідко політичні сили нехтують чітко визначеними положеннями стосовно взаємодії гілок влади, які становлять форму правління. Так, в сучасній Україні окремі політичні сили вдаються до спроб оптимізувати структуру взаємодії гілок влади відповідно до своїх ситуаційних інтересів.

Контрольні повноваження парламенту щодо органів виконавчої влади зводяться до контролю за виконанням бюджету, вирішення питання про довіру уряду і ратифікації міжнародних договорів. Верховна Рада має право висловити урядові недовіру, яка може, хоча й через складну процедуру, спричинити його відставку.

Однак виконавча влада не обмежується лише діяльністю уряду. Вона, в особі як Прем'єр-міністра, так навіть і рядового державного службовця, іноді має можливості не виконувати постанов через власну незацікавленість у їх виконанні [11, с. 25]. У зв'язку з цим, тенденцією у взаємодії гілок влади як чинника розвитку форми правління є нестійкість уряду, який, з одного боку, є гілкою виконавчої влади, а з іншого –

перебуває у складних відносинах з Президентом. Політичні сили на теренах СНД, як, зокрема, і в Україні, прагнуть встановити контроль як над Президентом, так і над урядом, незважаючи на певне дублювання їх повноважень.

Прагнення парламентарів посилити свій контроль над виконавчою владою, затверджувати кандидатуру Прем'єр-міністра, ставлячи свою згоду в залежність від можливості впливати на весь склад уряду, виявились малоефективними. В цьому випадку партійні, корпоративні інтереси, зіштовхуючись всередині уряду, нерідко знижують ефективність його роботи.

Проблемою у взаємодії гілок влади в межах форми правління в сучасній Україні є реальний вплив законодавчої влади на дії уряду. Можливості нагляду та зміни політики уряду обмежуються через брак інформації та можливості встановлення контролю за діяльністю виконавчої влади. Відтак парламентська гілка влади здебільшого може заперечувати лише наслідки політики урядів в тій чи іншій сфері.

До характеристики взаємодії гілок влади як чинника розвитку форми правління слід додати політичну обумовленість контрольних дій з боку парламентів. Неузгодженість між політичними силами, несконсолідованість парламентської опозиції та боротьба між владою й опозицією нерідко гальмують системні реформи у взаємодії законодавчої і виконавчої влади.

Константою взаємодії виконавчої і законодавчої гілок влади в Україні є нестійка роль судової влади. Залучення її у політичний процес у 2004 - 2005 роках показало, що вищі судові органи позбавлені політичної незалежності. Судова система в цілому не може бути рівноправним партнером виконавчої і законодавчої гілок, і саме через це можна, на нашу думку, говорити про існування двох повноцінних гілок влади в Україні і однієї, так би мовити, додаткової.

Проблемою розвитку української судової системи є те, що суди не виконують або надто повільно виконують свої функції через малу кількість кваліфікованих кадрів. Неможливість оновити суддівський корпус, вихований у душі суто обвинувального судочинства і панування замовних рішень, незмінюваність суддів визначають кризовий стан судової системи. До того ж судові рішення, як свідчить практика, не завжди виконуються.

Необхідно зазначити також, що порушення принципів і положень Конституції, норм законів призводять до безвідповідальності, оскільки юридичний механізм захисту прав громадянина розроблений у нас вкрай незадовільно.

Аналіз політичної практики та нормативно-правових засад розподілу влади як чинника взаємодії її гілок дає підстави стверджувати, що сучасна політична система України перебуває в процесі перманентного реформування організаційно-владних засад. І основним акцентом надання їй більшої ефективності стає забезпечення оптимальної та рівноправної

взаємодії законодавчої і виконавчої влади за умови постійного зростання та якісного виправлення ролі судової влади.

Висновки

Таким чином, багатовимірна взаємодія гілок влади в межах розвитку сучасної української форми правління дає підстави стверджувати, що ключовою проблемою є непропорційне зростання впливу одних гілок влади за рахунок інших. Зокрема, зростання впливу виконавчої влади за рахунок законодавчої стала основою для прийняття судового рішення про скасування реформи 2004 року. Крім того, зниження значення судової гілки влади за роки незалежності України ставить під сумнів існування її як повноцінного суб'єкта у відносинах між різними підрозділами державної влади, хоча роль судової влади як центру балансування впливів законодавчої і виконавчої влади є ключовою.

Реформування Конституції як основного нормативного підґрунтя форми правління в Україні відбувається на основі політичної доцільності, тобто переваг та ситуаційних уподобань груп інтересів.

Розвиток сучасної України довів, що оптимальною формою правління є президентсько-парламентська форма, оскільки, починаючи з 2005 року, взаємодія в парламенті коаліційних сил продемонструвала, що політичне структурування суспільства ще не завершене і не відповідає вимогам парламентської республіки.

Загалом слід зазначити, що у взаємодії гілок влади політичні чинники переважають над правовими, оскільки кожна політична сила, досягнувши влади, прагне її реалізувати через збільшення повноважень тієї гілки, над якою вона встановила контроль.

Наближення форми правління в Україні до європейських стандартів можливе лише на основі нового переформатування партійно-політичної структури, а також відповідальної позиції провладних та опозиційних політичних сил.

Література:

1. Проблемы теории государства и права / Под ред. проф. М. Н. Марченко. – М.: Издательство „Юристъ”, 2001. – 656 с.
2. **Новиков О. В.** Конституційно-правовий статус Президента Республіки Польща: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Новиков; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 18 с.
3. **Туркіна І. Є.** Місце та роль конституційно-судової гілки влади в демократичному політичному процесі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / І. Є. Туркіна; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2005. – 20 с.
4. **Лисенко О. М.** Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів (1991 - 2004 рр.):

Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. М. Лисенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 20 с.

5. **Баглай М. В.** Малая энциклопедия конституционного права / М. В. Баглай, В. А. Туманов. – М.: Издательство ВЕК, 1998. – 519 с.

6. Конституція України / Електронний текст. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

7. **Савельев В. А.** Президент и принцип разделения властей: история и современность / В. А. Савельев // США. – 1992. – №1. – С. 32 – 38.

8. **Сахаров Н. А.** Институт президентства в современном мире / Н. А. Сахаров. – М.: Альтима, 1994. – 246 с.

9. **Хутинаев И. Д.** Институт президентства и проблемы формы государства / И. Д. Хутинаев. – М.: Китай-город, 1994. – 286 с.

10. **Козлова Е. И.** Конституционное право Российской Федерации: Учебник. / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М.: Юристъ, 1996. – 546 с.

11. **Окуньков Л. А.** Президент и Правительство (в механизме государственной власти) / Л. А. Окуньков // Журнал Российского Права. – 2001. – №2. – С. 24 – 28.

УДК: 342.228

Символічний комплекс атрибуції державного суверенітету

Елла Мамонтова,

кандидат політичних наук,
доцент Одеського регіонального
інституту державного управління
Національної академії державного управління
при Президентіві України

У статті, на основі розкриття специфіки державної символіки як теоретичної категорії та історичного феномена, робиться спроба визначити поняття „символічний комплекс атрибуції” та показати його комплексний характер і системну природу.

Ключові слова: державна символіка, прапор, герб, гімн, атрибуція, система.

The article, based on the disclosure of the specifics of state symbols as a theoretical category and historical phenomenon, contains an attempt to define the concept of „symbolic complex attribution” and show it to complex and systemic nature.

Keywords: state symbols, flag, emblem, anthem, attribution, system.

Символ, як одна з найдавніших форм соціальної комунікації, є засобом передачі інформації та водночас інструментом відмежування „своїх” інформації від „чужої”, і саме за допомогою символу визначаються межі соціальної групи. Не випадково біля джерел будь-якої нації і держави завжди бачимо певний набір символів, а перше, що відбувається одразу з набуттям незалежності, є її закріплення у атрибутах державного суверенітету – державних символах. До них належать державний прапор, державний герб і державний гімн.

Такий атрибутивний комплекс остаточно сформувався у XIX столітті. Саме з того часу символи державного суверенітету набули політико-

правового статусу й закріплюються на законодавчому рівні. Нині державним символом називають встановлений конституцією або окремим законом особливий, як правило – історично сформований розпізнавальний знак держави, який уособлює її суверенітет та несе ідейно-сміслову навантаження.

У більшості країн світу прапор, герб та гімн вважаються загальнонаціональними символами, що об'єднують націю і державу. Будучи позастановими, позакласовими та позакорпоративними, ці атрибути стають справжніми знаками ідентифікації, що перетворюють населення території на політичну націю, формують ідею історичної спадкоємності державницьких традицій та закріплюють її у масовій свідомості громадян. Втім, незважаючи на важливість ролі державної символіки у соціально-політичному житті суспільства, як предмет політологічного аналізу вона й досі лишається на периферії дослідницького інтересу.

Безумовно, як соціокультурний феномен символ, його природа та сутність були й залишаються у сфері уваги різних галузей гуманітарного знання – філософії, антропології, соціології, культурології, психоаналізу, семіотики тощо. В останні десятиріччя цей перелік поповнився й працями, виконаними у межах політологічних досліджень. Знайомство з ними дозволяє зазначити, що у переважній більшості публікацій, присвячених символічній контекстуалізації політики, автори зосереджують увагу на дискурсивних практиках у таких сферах, як політична культура (Т. Арнольд, В. Бочаров, К. Гаджієв, А. Гелен, П. Гуревич, Л. Дітмер, Б. Дубін, М. Едельман, Т. Мейер, А. Радугін, В. Тернер), політична комунікація і політичні технології (П. Бергер, А. Дакан, К. Завершинський, О. Зернецька, Г. Ласуел, Т. Лукман, А. Майа, П. Олещук, В. Полянська, Г. Почепцов, С. Поцелуєв, О. Солов'єв, Ю. Шайгородський), міжнародні відносини, національна безпека та геополітика (Д. Замятін, О. Кармадонов, І. Кисельов, В. Колосов, Ю. Левенець). Окремо слід відзначити й намагання деяких політологів, в тому числі й вітчизняних, ввести у науковий обіг запропоновану Т. Мейєром дефініцію „символічна політика” [9] (З. Балабаєва [1, с. 10], В. Бушанський [2, с. 20], Ю. Левенець [4, с. 5 - 10], С. Поцелуєв [7, с. 62], В. Полянська [6, с. 254 - 265]). Однак власне державна символіка та її семантично-функціональне навантаження, що вона несе у політичному процесі, й досі лишається поза увагою фахівців. Спостерігаються лише нечисленні спроби заповнити цю лакуну (Г. Вілінбахов, М. Медведєв, Д. Місюров, А. Радугін, Н. Соболева). Отже є широкий простір для дослідницьких напрацювань.

Тема державної символіки України знайшла своє місце у вітчизняному науковому дискурсі. Адже зростання інтересу громадськості та політиків до відродження національних традицій символічної атрибуції не міг не позначитися на активізації дослідницьких пошуків у цій галузі. Втім, переважна більшість науковців (В. Болгов, В. Бузало, В. Головченко, А. Гречило, Я. Дашкевич, Я. Іщенко, О. Лисниченко, К. Наріжний, Ю. Савчук, І.

Сварник, В. Сергійчук, І. Ситий, О. Сліпецький, М. Стародубцев, П. Стецюк, Є. Цвілих В. Чепак, Г. Чепак) розглядають процес символотворення з позицій допоміжних історичних дисциплін (геральдики, вексилології, сфрагістики, боністики тощо), а специфіка його становлення найчастіше висвітлюється у контексті відповідності до класичних канонів атрибуції. Але ж державна символіка – це не тільки формальне позначення державного суверенітету. Її необхідно розглядати і як важливий компонент забезпечення духовного та політичного розвитку країни.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі розкриття специфіки державної символіки як теоретичної категорії та історичного феномена визначити поняття „символічний комплекс атрибуції” та показати його комплексний характер і системну природу.

Прапор, герб та гімн, як атрибути державного суверенітету, супроводжують функціонування державного організму у всіх сферах політичної комунікації, являючи собою певну знакову систему, яку ми пропонуємо визначати як „символічний комплекс атрибуції”.

Історично першим серед його елементів з’явився **державний прапор**.

У сучасному розумінні державний прапор – це закріплене в законодавстві офіційне полотнище держави, в якому шляхом добору певних кольорів (іноді з використанням малюнків чи написів) виражено ідеї політичного характеру.

Історія прапора налічує не одне тисячоліття. Відомо, що прапори ведуть своє походження від штандартів, які уперше з’явилися на Близькому Сході приблизно 5 тисяч років тому. Спочатку штандартом вважалася тичина з фігуркою птаха чи звіра, які асоціювалися зі швидкістю, силою, бойовим духом спільноти, що беззаперечно вказує на тотемічну природу символу як орієнтира. Пройшовши тривалий шлях від римського маніпулуса, лицарського вексилума, церковної хоругви, військового штандарта, прапор, з формуванням середньовічних монархій та розвитком геральдики у XII – XIII століттях, поступово перетворюється на складну багатозначну емблему, в якій поєднуються елементи династичних гербів, духовна й територіальна символіка. І тільки згодом, в процесі становлення сучасних національних держав та з розпадом імперій, з’явилися прапори з більш абстрактною, переважно кольоровою семантикою.

Саме це і робить прапор ядром національної та громадської символосфери. Статусу конституюючої структури державного символічного простору він набуває через непередметний характер свого символізму. Як зазначає Ю. Лотман, елементарні за своїм вираженням символи володіють значно більшою культурно-смисловою ємкістю, „смисловою потенцією”, аніж складні [5, с. 193]. Не випадково саме у державному прапорі мінімалістськими засобами відтворюється найконцентрованіша символічна форма, спроможна репрезентувати

ідею державності та національного суверенітету у її необмежному числі метафоричних інтерпретацій.

Знайомство з історією прапорового визначення ідеї державного суверенітету дозволяє зазначити, що вибір державного прапора ніколи не є випадковим. Найчастіше у державах, що здобули незалежність шляхом виокремлення території, концепції державних прапорів формуються або як наслідування зразків, прийнятих у передових країнах – гегемонах через відтворення ідеї генетичної близькості народів, або як результат їх релігійного чи ідеологічного вибору. Однак, у будь-якому випадку, підняття державного прапора є першою урочистою церемонією, яка відбувається після проголошення незалежності.

Не менш важливим елементом символічного комплексу атрибуції державного суверенітету є **державний герб**. Якщо прапор окреслює та відзначає суверенну територію, то герб юридично затверджує її. Державний герб – це закріплений у законодавстві офіційний умовний знак, який через графічне та кольорове зображення окремих фігур виражає коло певних ідей політичного характеру та символізує суверенітет держави.

Питання походження герба як різновиду атрибутивного знаку слід розглядати у контексті соціоантропогенезу. Як і прапор, герб генетично пов'язаний з феноменом тотемізму: прообразом сучасних гербів вважаються наскельні абстрактно-символічні зображення тотемних об'єктів – покровителів первісного племені. Однак у зародженні феномена геральдики домінуючим фактором, на нашу думку, стали процеси, пов'язані з становленням майнових інститутів. З інтенсифікацією процесів переходу первісного суспільства до соціально стратифікованого типу колективного існування, геральдика перетворюється на соціальний інститут ідентифікації. Іконічні відзнаки влади, власності, а також станової, релігійної, професійної приналежності поступово одержують провідне положення у політично організованих суспільствах. Але тільки у християнських державах Середньовіччя геральдика набуває якості системи, у межах якої геральдичні знаки – герби стають чіткими координатами становища їх носіїв у соціальному та політичному просторі. Поступово деякі родові герби перетворюються на герби феодальних монархій і набувають статусу державного символу.

Втім, сьогодні, за винятком держав з монархічною формою правління (Велика Британія, Данія, Бельгія, Швеція, Норвегія) та деяких республік, у гербах яких поряд з символами рівноправності і свободи використовуються і класичні символи панування (орел на гербі США, орел як символ незалежності та суверенітету Албанії тощо), герби більшості сучасних країн майже не нагадують феодальних земельних та аристократичних емблем. Так, у державних геральдичних символах багатьох європейських країн відображено прагнення їх народів до соціальної справедливості (Австрія, Італія, Франція та інші). У громадянській символосфері деяких латиноамериканських країн, що здобули незалежність, було відновлено

символіку давньоіндіанських цивілізацій. Справжнім полігоном для відпрацювання нових підходів у сфері герботворення, заснованих на ламанні устояних геральдичних канонів, став Африканський континент, що у 1960-х роках піднявся на боротьбу з колоніалізмом. Історія геральдичного самовизначення країн пострадянського простору є відображенням національної та політичної історії їх народів, літописом процесу державного будівництва.

Стислий ретроспективний огляд становлення геральдики як компоненти соціально-політичного простору дозволяє стверджувати, що державне герботворення тісно вплетене у національні культурні традиції і відбувається в полі національної символосфери. Інакше кажучи, як невербальна система знаків, що зберігають та передають інформацію, геральдика є специфічною мовою. Ця мова, як зазначає Г. Вілінбахов, „має свою граматику, морфологію, синтаксис і свої діалекти. Як європейські мови відрізняються від японської, так і європейська геральдика відрізняється від японської. Як німецька мова відрізняється від англійської, французької, російської, так і німецька геральдика відрізняється від англійської, французької, російської. І ця різниця не дає підстав говорити, що деє геральдика існує, а деє ні” [3, с. 15].

Окрім національно-культурної конотації, герб як геральдична форма характеризується й тим, що, на відміну від інших іконічних знаків, визначається сукупністю гербових форм, а отже створює своєрідну знакову систему – систему засобів нагромадження, зберігання та передачі інформації. І хоча питання про формування гербової системи залишається одним з найскладніших для сучасної геральдики [8, с. 42], ми переконані у її системній природі. Саме ця властивість геральдики у поєднанні з прапором та гімном і створює символічний комплекс атрибутів, який задає семіотичні параметри існування всьому символічному простору країни.

Якщо державний прапор окреслює та позначає суверенну територію, державний герб юридично затверджує її, то **державний гімн** урочисто звеличує та оспівує державу і є музичним і словесним втіленням національної ідеї. Державний гімн визначається як музично-поетичний твір, який славить країну, історію її народу і державності. Слова гімну характеризуються символічно-програмовим змістом і є своєрідною анотацією державної ідеології. Опис державного гімну та порядок його офіційного використання встановлюється законодавством.

Як музично-поетичний жанр, гімн сягає своїм корінням у культові практики і залишається таким аж до початку Нової доби. Поява громадянського (не релігійного) гімну зумовлена процесами секуляризації світської сфери традиційного суспільства, каталізатором яких став рух Реформації. Перші світські гімни (Нідерланди, Данія, Велика Британія) зберігають мотив сакралізації влади монарха як ставленика Бога на землі. Втім, більшість державних гімнів бере початок у другій половині XVIII – середині XIX століття, що корелює з інтенсифікацією

націодержавотворчих процесів у Європі, піднесенням революційних настроїв, зростанням національної самосвідомості. У ХХ столітті державні гімни перетворюються на складову ідеологічного дискурсу.

Виходячи з цього, можна виокремити чотири парадигми інституалізації гімну як символу державного суверенітету: а) гімн як уособлення ідеї монархічної влади у контексті сакралізації політичної сфери (королівський гімн – державний гімн); б) гімн як декларація республікансько-демократичної міфології у контексті національного самовизначення народів (національний, патріотичний гімн – державний гімн); в) гімн як складова ідеологічного дискурсу (революційний гімн – державний гімн); г) гімн як звукова емблема ідеї державності (музичний твір – державний гімн).

Таким чином, гімн, як найбільш конкретизований ідеологічний маніфест універсальних засад національного та державницького світогляду, доповнює метафоричність та інтерпретативність абстрактних символічних форм прапора і герба і разом з ними створює символічний атрибутивний комплекс держави, який набуває властивостей системи. Цей комплекс знакового характеру трансформується разом із змінами духовних пріоритетів, ціннісних орієнтирів суспільства та відбиває системні перетворення у його політичній сфері. При цьому хаотичне сплетення різноманітних соціокультурних потоків, що завжди породжує перебудову моделі суспільного буття, в повній мірі стосується і знакових систем.

На переломних етапах суспільного розвитку геральдика, вексилологія, сфрагістика, фалеристика позбавляються статусу периферійних історичних дисциплін, предметом яких є артефакти минулого, і, набуваючи властивостей знакотворчих систем, стають складовими актуального політичного дискурсу. Більше того, відбувається процес їх синтезу та синкретизації. Це дозволяє говорити про формування у перехідних суспільствах офіційних систем атрибутивного забезпечення, в основу яких покладено геральдичний (гербовий) принцип: гербовий прапор (хоругва) – герб – гербовий девіз – гербова уніформа – гербові печатки – гімн як вербалізована геральдична ідея, де кожна із підсистем виконує специфічну (галузеву) та водночас підпорядковану єдиній семантичній логіці функцію маркірування. Причому відмітно-розпізнавальна функція геральдичного знаку є системоутворчим чинником при інтеграції суміжних підсистем. Наслідком цього стає розширення ареалу розповсюдження усього символічно-атрибутивного комплексу та посилення взаємодії та взаємозв'язку його окремих елементів.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що символічний комплекс атрибуції (далі – СКА) є утворенням, якому властиві усі ознаки системи.

1. СКА формується не на основі механічного поєднання окремих елементів – традиційних знакових підсистем, якими у даному випадку є геральдика, вексилологія, сфрагістика, фалеристика, боністика тощо, а

в результаті взаємопроникнення та створення єдиних норм і принципів їх спільного існування, що свідчить про цілісність СКА як системного утворення.

2. Збереження відносної автономності кожної підсистеми гарантується наявністю у кожній з них власної специфічної функції, яку вони реалізують у середині системи. Так, прапор не може виконувати роль герба та навпаки, але як підсистеми єдиного знакового комплексу вони будуть містити загальні символічні елементи та дотримуватися єдиної конструктивної логіки.

3. СКА, які будь-яка система, характеризується ознакою структурності, що передбачає можливість її опису через встановлення зв'язків та відносин між елементами.

4. Системний характер СКА відбивається на ієрархічності його структури, де кожний його компонент за суттю є окремою підсистемою. Крім того, семантика державного СКА є матрицею побудови геральдично-знакових комплексів, що формуються у межах його дії і є нижчими за рангом (відомча символіка, символіка міністерств, територіальна та муніципальна символіка тощо).

5. Системність СКА підтверджується його тісною взаємодією з середовищем. Адже саме під впливом потреб, продиктованих еволюцією соціальних відносин та їх інституціалізацією у сфері політики, і постала практика та сформувалися моделі символічної атрибуції державного суверенітету.

Тепер зробимо деякі **узагальнення**.

Державний символ є специфічним різновидом символу політичного. Причому у кожного державного символу є своя особлива місія. Так, прапор окреслює та позначає державну територію. Він є уособленням держави, її найбільш абстрактним, а отже й максимально ємним та лаконічним символом. Герб у графічній формі втілює свідомість, світосприйняття та історію народу, що створив державу не як політико-адміністративний інститут, а як державу-світ, державу-універсум, як форму й систему свого матеріального і духовного буття. Гімн оспівує державу і є словесним, музичним втіленням ідеї прапора і герба.

Поряд з тим, усі вони становлять єдиний комплекс символічної атрибуції державного суверенітету. Цей комплекс є утворенням із статусом системи. На користь такого твердження свідчить, зокрема, те, що у процесі практичного застосування його складових у різних комунікативних ситуаціях офіційного характеру історично виникла потреба у формуванні єдиного зводу правил поведінки із символами державного суверенітету. Пройшовши випробування часом, ці вимоги стали джерелом норм етикету державної символіки, які закріплюються у положеннях державного протоколу і церемоніалу.

Література:

1. **Балабаєва З.** Основи аналізу державної політики: конспект лекцій [Текст] / З. Балабаєва. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010. – 56 с.
2. **Бушанський В.** Блиск і злиденність символічної політики [Текст] / В. Бушанський // Віче. – 2008. – №23. – С. 20 – 23.
3. **Вилинбахов Г.** Понятие геральдики [Текст] / Г. Вилинбахов // Очерки по философии и культуре. К 60-летию профессора Юрия Никифоровича Солонина. Серия „Мыслители”. – Выпуск 5. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество. – 2001. – С. 14 – 24.
4. **Левенець Ю.** Політика в Україні: символізація змісту [Текст] / Ю. Левенець // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2007. — Вип. 10. — С. 5 —10.
5. **Лотман Ю.** Символ в системе культуры [Текст] / Ю. Лотман. Избранные статьи в трех томах. Т. I. Статьи по семиотике и топологии культуры. Издание выходит при содействии Открытого Фонда Эстонии. – Таллин: Александра, 1992. – С. 191 – 200.
6. Політична філософія: Підручник / Є. М. Суліма, М. А. Шепєлев, В. В. Кривошеїн, В. Ю. Полянська; за ред. Є. М. Суліми. — К.: Знання, 2006. — 799 с.
7. **Поцелуев С.** Символическая политика: констелляция понятий для перехода к проблеме [Текст] / С. Поцелуев // Полис. — 1999. — №5. — С. 62—75.
8. **Черных А.** Геральдика. Введение в специальные исторические дисциплины [Текст] / А. П. Черных. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - С. 40 – 81.
9. **Meyer T.** Inszenierung des Scheins. Voraussetzungen und Folgen symbolischer Politik [Text] / T. Meyer— Frankfurt/Main, 1992.

УДК 35.072.3

Розвідувальні служби в системі державної влади

Олександр Заруба,

полковник, кандидат військових наук,
професор кафедри Сухопутних військ
Національного університету оборони України

Автор розглядає проблему взаємовідносин органів державної влади і розвідувальних служб в процесі розробки геополітичних концепцій, зовнішньої і внутрішньої політики держави. Визначаються теоретичні передумови, предмет і об'єкт, методи і завдання дослідження.

Ключові слова: розвідувальні служби, геополітика, державна влада, політичне лідерство, політичні відносини.

The author considers the problem of mutual relations between bodies of state administration and intelligence services in the process of the development of geopolitical concepts, home and foreign policies of the state. Theoretical prerequisites, the subject, the object, methods and tasks are defined.

Keywords: intelligence services, geopolitics, state administration, political leadership, political relations.

Розвідувальні служби з давніх часів вважалися інструментом влади, який може ефективно вирішувати цілу низку проблем в інтересах держави. Колишній керівник однієї з розвідувальних служб Франції граф О. де Маранш говорив: „...розвідка існує з часів печер. Вона не робить нічого відразливого. Її мета – дізнатися, осмислити і доповісти політикам. Але чим політик відрізняється від державного діяча? Політик не любить поганих новин – лише хороші. Якщо він говоритиме народу, тобто виборцям, тільки погане, за нього не будуть голосувати. Державний діяч хоче і повинен знати все”.

Серед завдань, які вирішує розвідка, є не лише прагнення „знати все”, тобто здобування розвідувальних даних, а й їх аналіз та опрацювання

певних сценаріїв розвитку ситуації, пропозиція імовірних рішень, розробка геополітичних проектів та активна участь у їх реалізації тощо.

Таким чином, розвідувальні служби є активними учасниками політичного процесу як зовнішньополітичного, так і всередині держави.

Проте цей загальновідомий факт, який не раз дискутувався і висвітлювався у медіа, в українській політології є практично неопрацьованим. Місце розвідувальних служб у структурі політичної влади та інститутів державності є невизначеним, так само, як і їх роль у прийнятті політичних рішень. Можливо, ореол секретності, який приховує діяльність всіх спецслужб, став причиною того, що ця тема ще не в достатній мірі увійшла до кола уваги не тільки вітчизняних, а й зарубіжних політологів.

Звісно, у країнах Заходу як правовий статус спецслужб, так і система взаємовідносин між розвідувальними службами та органами державної влади розвинуті набагато глибше і змістовніше саме в практичній площині їх безпосередньої діяльності. В цих країнах встановлено певні правові рамки діяльності розвідувальних служб, норми щодо демократичного цивільного контролю за їх діяльністю [1] тощо. В таких країнах можна простежити чітку лінію впливу діяльності розвідувальних служб на вироблення політичного курсу країни як у галузі міжнародних відносин, так і всередині країни. Таким чином, напрацьований у цих країнах досвід був би корисним для України, де система політичних відносин між гілками влади і, відповідно, система взаємовідносин розвідувальних органів з державними інституціями лише складається.

Певні дослідження взаємовідносин розвідувальних служб з політичною системою деяких іноземних держав все ж були виконані вітчизняними та іноземними науковцями. Найбільш результативними серед вітчизняних досліджень можна вважати серію статей А. Кузьменка в мережевому журналі „Юстиніан”. У серії статей взаємовідносини спецслужб і органів державної влади та загалом розвідувальна діяльність досліджується з точки зору права.

Багата зарубіжна історіографія діяльності розвідувальних служб. Серед цих праць варто відзначити статті і книги А. Беккера, А. Деверпа, П. Орі, Ж. Пішо-Дюкло, К. Фора, К. Сільберзана, Ж. Гіснеля, Ж.-П. Фора, М. Массона, А. Террона.

У практичній площині аспекти парламентського нагляду за діяльністю розвідки в Україні розглядалися 21 квітня 2008 року в ході міжнародного семінару за участю комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони, Женевського центру демократичного контролю над збройними силами та Офісу зв'язку НАТО в Україні.

Проте системних досліджень з точки зору політології щодо місця розвідувальних служб у системі політичних відносин не проводилося. Чи назріла необхідність таких досліджень? Вже досить тривалий час взаємовідносини українських розвідувальних органів, їх керівників

та органів державної влади слугують матеріалом для статей (часто скандального характеру) у мас-медіа. В результаті у читача складається картина причетності розвідувальних служб до політичних скандалів, проте практично немає інформації про якісь позитивні результати їх роботи. Читач вважає, що розвідувальна діяльність, як і політика, – справа брудна.

Керуючись наведеними вище міркуваннями, **автор має на меті:** окреслити коло проблем взаємовідносин розвідувальних служб з політичними владними інститутами; визначити напрями подальших досліджень діяльності розвідувальних служб з точки зору політології.

Найпершим напрямом досліджень розвідувальних служб з точки зору політології є вивчення їх впливу на **владу**.

Термін „влада” має багато визначень. У найзагальнішому вигляді влада розглядається як „здатність і можливість нав’язувати свою волю, впливати на діяльність і поведінку інших людей навіть всупереч їх спротиву. Сутність влади не залежить від її основ. Здатність і можливість досягати своєї мети може базуватися на різних методах: демократичних і авторитарних, чесних і нечесних, насильстві і помсті, обмані, провокаціях, рекеті, стимулюванні, обіцянках і т. д.” [2].

Згідно з цим визначенням, розвідувальні служби у державах з різним соціальним устроєм часто користуються практично повним спектром методів для досягнення влади над особами, які для них становлять інтерес. У той же час слід поставити запитання, чи є ці владні відносини об’єктом вивчення політології, чи є вони політичними відносинами? У багатьох випадках відповідь позитивна. Вербування чи вплив на політичних діячів інших країн, лідерів профспілок та інших впливових організацій можна розглядати як прагнення змінити чи вплинути на владні відносини у цих країнах.

Діяльність розвідувальних служб у ширших масштабах (підтримка політичних рухів певного спрямування, політичної опозиції, підготовка та формування терористичних груп тощо) вже цілком входить у поле специфічної зовнішньополітичної діяльності, яка хоча й не регламентується (більше того – забороняється міжнародним правом), проте є саме різновидом політичної практики. „Іншими словами, це є способом функціонування системи специфічних негласних (конспіративних) взаємин між людьми та їх об’єднаннями, котрі спрямовуються на досягнення не публічними, а прихованими (таємними) способами і методами „непопулярних” цілей чи задоволення нецивілізованими, неправомірними або навіть злочинними способами власних потреб або інтересів. Насамперед це стосується просування до влади та її утримання” [5].

Специфічним різновидом влади є **політична влада**, тобто здатність певної соціальної групи чи класу нав’язувати свою волю, впливати на

діяльність інших соціальних груп і класів. Найбільш потужним елементом політичної влади є **державна** і система державних органів, які реалізують **державну владу**. Традиційними трьома гілками державної влади є **законодавча, виконавча і судова влада**.

Розвідувальні служби – це елемент виконавчої влади, проте елемент досить специфічний. У чому проявляється ця специфіка?

По-перше, **у наявності значних важелів впливу на всі три гілки державної влади**. Так, розвідувальні органи України (Служба зовнішньої розвідки України та Головне управління розвідки Міністерства оборони України), відповідно до Закону України „Про Службу зовнішньої розвідки України” та „Про розвідувальні органи України”, надають інформаційно-аналітичні матеріали основним посадовим особам як виконавчої, так і законодавчої влади, а саме Президенту України, Прем’єр-міністру України, Голові Верховної Ради України та іншим визначеним законодавством споживачам.

Подібні положення встановлені, наприклад, для Служби зовнішньої розвідки Росії та більшості країн західного світу.

Що стосується третьої гілки влади, то законодавство часто при визнанні прав і свобод громадянина та верховенства права надає особливого статусу працівникам спецслужб та можливості: використання як гласних, так і негласних методів і засобів, використання з метою конспірації документів, які зашифровують працівники спецслужби, відомчу належність, організацію чи транспортний засіб; створення власної служби безпеки для захисту своїх співробітників, засобів інформації та контррозвідувальної роботи; використання зброї при виконанні певних завдань. Все це ставить співробітника розвідувального органу у багатьох випадках фактично на межу, чи навіть за межі правового поля, характерного для решти громадян держави.

По-друге, **у використанні важелів впливу для формування зовнішньої політики держави та її геополітичних концепцій**. Не лише вище керівництво держави ставить завдання розвідувальним службам, а й навпаки: наданням інформаційно-аналітичних матеріалів певного спрямування розвідувальні служби формують у керівництва держави бачення зовнішньополітичного оточення та тенденцій його розвитку.

Якщо використовувати геополітичні ідеї Ф. Ратцеля щодо того, що державу слід розглядати як живий організм, то розвідувальні служби є очима і вухами цього організму, які створюють для нього картину навколишнього світу. Надані та опрацьовані розвідувальними службами матеріали стають основою для таких документів, як „Біла книга”, „Стратегія національної безпеки”, „Воєнна доктрина” тощо, що програмують як зовнішньополітичний, так і внутрішньополітичний курс держави, стають основою її геополітики. Реалізація подібних програмних документів постійно супроводжується діяльністю розвідувальних органів, які оцінюють досягнуті результати і слугують механізмом зворотного

зв'язку. Розвідувальні звіти за результатами реалізації певних політичних сценаріїв стають відправною точкою для планування інших сценаріїв у ході **політичного процесу** та певною базою для нагромадження досвіду.

Маючи інструменти здобування інформації та її аналітичного опрацювання, а також право і обов'язок надавати певну інформацію вищим органам державної влади, розвідувальні служби, згідно з концепцією П. Бурд'є, мають **символічну владу**. Символічну не в значенні її применшення, а навпаки, як владу конструювати символічні системи, що мають значний управлінський потенціал. „Символічна влада є влада конструювати реальність, встановлюючи гносеологічний порядок: безпосереднє світосприйняття (і, особливо, почуття соціального світу) передбачає те, що Дюркгейм назвав логічним конформізмом, тобто „гомогенним сприйняттям часу, простору, числа, міри, причини, що робить можливим згоду між умами” [6].

Згадаймо недавній приклад: саме певним чином представлена розвідувальна інформація щодо ознак наявності зброї масового ураження слугувала претекстом для вторгнення військ коаліції в Ірак.

„Саме в якості структурованих і структуруючих інструментів комунікації і пізнання „символічні системи” (продукція розвідувальних служб – **О. 3.**) виконують свою політичну функцію засобу нав'язування чи легітимації зверхності (символічного насилля), підтримуючи своїми силами відношення сили, котрі їх створюють, і беруть, таким чином, участь у тому, що Вебер назвав „прирученням підвладних” [6].

Дослідження природи символічності влади розвідувальних служб є одним з перспективних напрямів наукового дослідження.

В Україні відносини розвідувальних органів і державних інституцій ще не склалися остаточно. Розвідувальні органи та їх інформаційний продукт продовжують залишатися міноритарною ланкою у політичному процесі прийняття та реалізації політичних рішень. В суспільстві продовжується дискусія щодо ролі та завдань певних розвідувальних органів, складається система демократичного цивільного контролю над їх діяльністю. Така ситуація є спадковою, оскільки розвідувальні органи навіть за часів Радянського Союзу при всій своїй міці і значному впливі на політичні процеси завжди формально перебували осторонь них. В Україні з демократизацією політичного і загалом суспільного життя цей зв'язок був дещо втрачений, а намагання деяких спеціальних служб втручатися у політичні процеси викликали негативну реакцію суспільства та політичних лідерів демократичного крила.

У зв'язку з цим традиції взаємодії розвідувальних органів та державних інститутів при плануванні, супроводі та аналізі результатів політичних проектів, розробці політики у галузі безпеки, концепції національної безпеки і воєнної доктрини держави не підтримуються, а реальна взаємодія значно обмежена. „...розвідка – інструмент малозрозумілий для української політичної еліти, оскільки можливості впливу голови

СЗР на формування державної політики поки не визначені ні практикою, ні теорією”, – пише автор у одній із статей [7] „Дзеркала тижня” з нагоди відставки керівника Служби зовнішньої розвідки. Така ж ситуація характерна не лише для Служби зовнішньої розвідки, а й для інших розвідувальних органів.

Не викликає сумніву необхідність відродження такого зв’язку на новому якісному рівні. Нові, більш дійові його моделі можуть бути запозичені з практики відносин „розвідувальні служби – держава” в розвинутих демократичних країнах. Значний інтерес у цьому відношенні становить Франція.

Францію часто порівнюють з Україною за площею, кількістю населення та іншими параметрами. Безумовно, відрізняючись за своєю „політичною вагою” і впливом на міжнародні процеси, ці дві країни співпрацюють у багатьох галузях, маючи тісні міжнародні відносини та власну міжнародно-правову базу, яка їх регламентує. Вони справді мають багато схожого, проте мають, звісно, і багато особливостей. У галузі геополітики Франція, на відміну від України, має багаті традиції та власні геополітичні школи, що ведуть свій родовід від Відала де ла Блаша. Певні школи зберігають свій вплив і по сьогодні. Французькі розвідувальні служби, маючи значні історичні традиції, нині, тим не менше, зазнають трансформації, пристосовуючись до нових світових політичних реалій. Проте не втрачається загальний механізм їх взаємодії з державою при виробленні геополітичного курсу держави, політичних відносин у межах наднаціональних утворень (НАТО, Євросоюзу) та опрацюванні національної політики безпеки.

Франція, як країна, котра тривалий час мала особливі відносини у межах НАТО, не входячи до військової організації договору, становить значний інтерес для політологічного аналізу. Деякі напрацьовані моделі взаємовідносин Франція – НАТО щодо забезпечення воєнно-політичної безпеки країни були б корисними для України, яка теж має „особливі” відносини з НАТО у рамках програми „Партнерство заради миру” та для якої терміни вступу до НАТО, чи хоча б прийняття плану дій щодо вступу в НАТО відкладаються.

Політичне лідерство Франції (разом з Німеччиною) у Євросоюзі, особливо у воєнно-політичній сфері, та реформа власної політики безпеки, виходячи з військово-політичного співробітництва, теж заслуговує на вивчення в Україні, яка могла б застосувати аналогічні механізми для реалізації свого „регіонального лідерства” (до цих пір лише потенційного) у регіоні східноєвропейських країн.

Інші аспекти геополітики Франції у межах організації Франкофонії та в межах двохсторонніх договорів теж заслуговують на детальне вивчення. Адже українці мають численні діаспори у багатьох країнах світу. Значний інтерес викликає і механізм формування у Франції „політичної еліти” та „політичного лідерства”, включаючи військову еліту та еліту спецслужб з

традиційно значною вагою у державі політичного інституту президентства.

Отже вивчення воєнно-політичних та розвідувальних аспектів сучасної геополітики Франції з розкриттям механізму взаємодії „розвідувальні служби – держава” та ступеня їх впливу на політичні процеси є актуальною темою для досліджень. Вони розкриють механізми формування політичної культури країни та цивілізованої участі розвідувальних служб у політичному процесі.

Об’єктом таких досліджень можуть бути воєнно-політичні та розвідувальні аспекти сучасної геополітики Франції. Предметом досліджень можуть бути політичні відносини у межах дихотомії „розвідувальні органи – державні інституції” при плануванні, реалізації та оцінці зовнішньополітичного курсу та внутрішньої політики держави з метою забезпечення її безпеки.

Метою такого дослідження має бути вироблення теоретико-методологічних основ взаємовідносин між розвідувальними органами та державними інституціями у рамках політичного процесу у сфері безпеки.

Реалізація зазначеної мети можлива при виконанні низки завдань:

1. З’ясування теоретико-методологічних основ сучасної геополітики країни (на конкретному прикладі Франції).

2. Дослідження традиційних шкіл французької геополітики та з’ясування їх впливу на сучасні міжнародні відносини Франції.

3. Опрацювання методики аналізу геополітики країни з розробленням методологічних підходів до аналізу політичних відносин у межах наднаціонального суб’єкта (багатостороннього договору, альянсу, міжнародної організації).

4. Обґрунтування необхідності розширення бази політологічного аналізу в сучасних умовах з включенням до об’єктів дослідження розвідувальних органів як державної інституції, безпосередньо пов’язаної з формуванням, плануванням, моніторингом зовнішньої та внутрішньої політики держави.

5. Дослідження механізмів та шляхів реалізації міжнародної політики Франції у рамках НАТО, Європейського Союзу, двосторонніх договорів.

6. Вивчення традицій інституту політичного лідерства у Франції та механізмів його реалізації.

7. Описання статусу та порядку роботи розвідувальних служб Франції у рамках політичного процесу та механізмів демократичного контролю над їх діяльністю.

8. Розроблення на підставі проведених досліджень рекомендацій для українських розвідувальних органів стосовно їх участі у розробці державної політики безпеки та зовнішньої політики держави; підтримки діяльності військово-промислового комплексу; особливостей розвідувальної діяльності в ході підготовки та проведення міжнародних миротворчих операцій; міжнародної взаємодії з розвідувальними службами інших держав.

9. Розробка, спираючись на досвід Франції та інших демократичних країн, дійових механізмів демократичного цивільного контролю за діяльністю розвідувальних органів.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження слугуватимуть сучасні розробки в галузі політології та загальнонаукові підходи до вивчення суспільно-політичних явищ. Автор планує проводити подальші дослідження, виходячи, перш за все, з позицій постпозитивізму та постбіхеовіризму, використовуючи такі методи політології: порівняльно-історичний при описі історії створення та діяльності французьких розвідувальних служб та взаємовідносин у рамках Франція – НАТО, Франція – Євросоюз, Франція – Організація Франкофонії, двохсторонніх договорів тощо; соціологічний та соціально-психологічний – при вивченні офіційних документів у сфері воєнно-політичної безпеки та зовнішньої політики Франції та проведенні експертного опитування.

Для опису політичної системи Франції (а саме елементів, що стосуються сфери безпеки та геополітики) з включенням як елемента розвідувальних служб безумовно необхідний системний підхід та застосування структурно-функціональних методів та методів ухвалення політичних рішень для дослідження механізмів прийняття важливих політичних проектів і планів. Результати аналізу будуть використані при моделюванні системи та механізмів прийняття політичних рішень у сфері безпеки в Україні.

При розробці геополітичного аспекту діяльності розвідувальних служб планується використання праць сучасного французького геополітика О. Шопрада та праць з геостратегії Е. Куто-Бегарі. Автор планує також використати геополітичні теорії українського геополітика В. Дергачова для опису процесів формування механізмів політичного лідерства та політичного менталітету сучасної Франції.

При дослідженні механізмів і шляхів забезпечення воєнно-політичної безпеки країни та для обґрунтування введення розвідувальних служб як елемента політики і політологічного аналізу планується використання теорій Т. де Монбріалья, директора французького Інституту політичних досліджень, курс лекцій якого автор мав можливість прослухати особисто.

Підбиваючи підсумки наведених вище міркувань, можна констатувати, що:

- опис місця та ролі розвідувальних служб у політичній системі держави та в політичному процесі є актуальною як науковою, так і практичною проблемою, яка потребує свого вирішення;
- адекватна участь розвідувальних служб у політичному процесі формує базові геополітичні підвалини розвитку держави та перспективні напрями як міжнародних, так і внутрішніх відносин;
- вивчення взаємовідносин „розвідувальні служби – держава” може бути здійснене на прикладі країн з тривалими традиціями таких відносин,

власною школою геополітики та розвинутими міжнародними відносинами у сфері безпеки. Такою країною може бути Франція;

- автором визначено перспективні напрями таких досліджень, можливий об'єкт і предмет досліджень та методи їх виконання.

Розвідувальні органи України з розвитком демократичних процесів у країні повинні знайти належне місце у політичній системі та політичному процесі формування як міжнародного, так і внутрішнього курсу держави.

Література:

1. **Борн Х., Лей І.** Підзвітність спецслужб: правові норми, досвід і рекомендації. – Женевський центр демократичного контролю над збройними силами (Швейцарія), Центр з прав людини Даремського університету (Велика Британія), Норвезький парламентський комітет з контролю над діяльністю спецслужб. – 2006 р. – 136 с.

2. **Мишин В. М.** Механизм ответственной власти. // Под ред. Головки В. В. – Днепропетровск: Центр политического анализа, 2001.

3. **Кожев А.** Понятие Власти. – М.: Праксис, 2007. – 182 с.

4. **Иванец Г. И., Калинин И. В., Червонюк В. И.** Конституционное право России: энциклопедический словарь / Под общей ред. В. И. Червонюка. – М.: Юрид. лит., 2002. – 432 с.

5. **Кузьменко А.** Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин // Мережевий юридичний журнал „Юстиніан”. Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/autor.php?id=763>

6. **Бурдые П.** Социология социального пространства. – М.: Ин-т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007.

7. **Бутусов Ю.** Украинская разведка. Перед употреблением взболтать // Зеркало недели. – №9 (537), 12 – 18 марта 2005 г.

УДК 001.891.3+321.02

Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності

Олена Рибій,
магістр політології,
здобувач ступеня кандидата політичних наук
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Сучасні тенденції комплексного та міждисциплінарного інституціонального аналізу спричинили відхід від однобічного розгляду політичних інститутів лише як формальних правил та державних органів. Перед неоінституціоналістами гостро постало питання вивчення неформальних, „тіньових”, позаправових та нелегальних інститутів і правил, які хоча тривалий час й залишалися поза увагою і взагалі не визнавались такими, що об'єктивно існують, однак завжди справляли значний вплив на політичну поведінку і процес прийняття рішень. У статті аналізуються сучасні підходи до визначення сутності поняття „неформального” інституту, його різновидів та місця в інституціональній системі.

Ключові слова: формальні правила, неформальний інститут, інституціональний аналіз, політична система

Current trends in integrated and multidisciplinary institutional analysis led to a departure from the one-sided consideration of political institutions as formal rules and state agencies. Consequently, neoinstitutionalists faced the urgent need to explore informal, „shadow” and illegal institutions and rules, which for a long time were not recognized as objectively existing, but always kept a remarkable influence on political behavior and decision-making process. The paper examines approaches to defining the essence of the „informal institution” concept, its varieties and place in institutional system.

Keywords: formal rules, informal institution, institutional analysis, political system.

Інституціональний аналіз, який за останні два століття посів центральні позиції в суспільних науках, традиційно використовується науковцями для вироблення рекомендацій для законодавчих реформ, покликаних сприяти економічному зростанню та політичній стабільності. Однак лише нещодавно прийшло розуміння того, що формальні правила-настанови політичним інститутам, як вони мають діяти, рідко скеровують до того, що насправді стається. Нариклад, неформальні системи клієнтелізму та патрімоніалізму в багатьох випадках є ключовими гравцями у справі стримування масової участі, підризу основ верховенства права, заохочення корупції, сваволі у розподілі соціальних благ, відлякування інвестицій, гальмування економічного прогресу тощо [8, с. 1].

Існують підстави говорити, що юридичні норми як спроба суто теоретичного упорядкування реальності об'єктивно не в змозі охопити весь спектр політичних інститутів. Якщо обмежити визначення інституту лише формальними нормами, то з'являється ризик втратити з поля зору множини притаманних будь-якій політичній організації неформалізованих правил, які детермінують політичну поведінку [3, с. 9]. Існування широкої мережі неформальних інститутів (нелегальних політичних партій, пропаганди, „груп тиску”, „кодексів честі”, інститутів хабарництва, „кумівства” (непотизму), клієнтелізму, патрімоніалізму тощо) свідчить про потребу розширення традиційного поля інституціонального дослідження. Відповідно, важливого значення набуває вирішення питань розмежування сфер „формального” та „неформального”, класифікації неформальних інститутів та виявлення оптимальних критеріїв оцінки їх ролі в політичній системі.

Інститути, які справляють реальний вплив на функціонування суспільних підсистем, однак їх існування та діяльність не регламентовані законодавчо, дослідники називають неформальними (С. Стеінмо, Г. Хелмке, С. Левітські, Е. Панеях) [5; 9; 16], „тіньовими” (В. Воротников) [1], неструктурованими (К. Шепсл) [15], неофіційними (Р. Вудойра) [17] тощо. Д. Норт віддає перевагу використанню терміна „неформальні обмеження” [4], а М. Сухарьов визначає інститути, що сприяють реалізації ортогональної політичної та економічної поведінки і діють всупереч сенсу формальних інститутів, залишаючись в рамках їх форми, як „антиінститути” [6]. П. Інгрем та К. Клей пропонують, на їхню думку, більш деталізовану, на відміну від формально-неформальної, категоризацію інститутів і поділяють їх на державні/загальносуспільні інститути (public institutions), приватно-централізовані (private-centralized institutions) – ті, що упорядковують права власності та полегшують трансакції, і приватно-децентралізовані інститути (private-decentralized institutions), які становлять сукупність поведінкових норм [12].

Представник інституціоналізму раціонального вибору К. Шепсл уникає поділу політичних інститутів на формальні та неформальні (такими термінами позначає лише правила), а натомість виділяє серед

них структуровані та неструктуровані [15, с. 27 - 32]: перші є стійкими організаційними утвореннями і їх можна пояснити та порівняти відповідно до їх структури і влаштування (уряд, виборча система, політичні партії, армія тощо), інші – більш аморфні та імпліцитні (приховані, латентні), ніж формалізовані (правило старшинства в Конгресі США, сенаторська недоторканність в Сенаті США тощо). Такі неструктуровані інститути, які формуються завдяки неформальним правилам на зразок „око за око” („tit for tat”), „ні тобі ні мені” („split the difference”), „як гукнеш, так і відгукнеться” („taking turns”), вказують на усталений порядок речей і є, по суті, рамками поведінкової рівноваги для політичних акторів [15, с. 28].

Можна підсумувати, що існує доволі багато класифікацій інститутів, деякі з котрих не дістали значного поширення та зустрічаються лише у одного автора. Однак жодна з них ще не стала повноцінним замінником та вагомою альтернативою для вже класичного поділу на формальні та неформальні інститути.

Про брак вагомих напрацювань у галузі досліджень неформальних інститутів свідчить, з-поміж іншого, й те, що досі неонституціоналістам було властиво лише час від часу поза контекстом наголошувати на важливості таких „неписаних правил”, як легальний плюралізм (М. Хукер, Дж. Гріфітс), моральні економіки (Дж. Скот), клієнтелізм (Дж. Скот, Р. Лемарченд), корупція (Дж. Скот, Дж. Вотербурі, С. Роуз-Акерман), „блат” в Радянському Союзі (Р. Бауер, А. Інkelс, Дж. Берлінер), урядово-бізнесові взаємовідносини в Японії (Дж. Джонсон), право президента обирати свого наступника в Мексиці (Дж. Лангстон), „народні звичаї” в Сенаті США (Д. Метью) тощо [9, с. 725]. Це пояснюється, зокрема, тим, що велика складність досліджень неформального виміру політичних взаємодій спричинила ситуацію, коли „неформальне” розглядається як надто комплексне, приховане та заплутане, щоб брати його до уваги, або ж не більше, ніж джерела корупції та неефективності, які потребують додаткового контролю та управління [10, с. 2].

Проблема розмежування понять формального і неформального інститутів вирішується різними авторами часом у суперечливий спосіб, що вказує на наявність принаймні трьох важливих способів його розв’язання [11, с. 11]. Зокрема, в економічній літературі часто зустрічається редукування формальних інститутів, яке відображається у простому зведенні їх до легальних, формальних норм [7, с. 17]. На противагу їм представники соціологічної традиції визнають нетотожність формальних норм формальним інститутам, які обов’язково включають в себе й неформальну складову, без врахування якої неможливо зрозуміти механізми їх функціонування та розвитку, вектор можливої трансформації тощо [7, с. 17]. Дж. Ходжсон вказує на ще два способи ідентифікувати формальні та неформальні інститути: перший – у виявленні явних, точних правил (explicit) та „мовчазних” правил, таких, які завжди мають на увазі (tacit); другий спосіб бере початок у знаменитому розрізненні К. Менгера на

прагматичні та органічні інститути – ототожнення формальних інститутів з сконструйованими, а неформальних – з спонтанними інститутами [11, с. 11]. Окрім того, в інституціональній літературі часто зустрічаються ототожнення неформальних інститутів з культурними традиціями (М. Діа, С. Педжович) (хоча деякі з таких інститутів – від законодавчих неформальних норм до заборонених способів партійного фінансування – мають мало спільного з культурою); інші дослідники залучають державно-соцістальне розрізнення, розглядаючи державні інститути і правила як формальні, а правила та організації громадянського суспільства як неформальні (К. Босарт, Л. Тсай) [9, с. 727].

Ймовірний консенсус можна знайти у Д. Брінкергофа та А. Голдсміта, які замість того, щоб змагатися з колегами у пошуку неоднозначної та суперечливої сутності формальних і неформальних інститутів, просто окреслюють сфери, де вони укорінені. Так, зазначають дослідники, формальні системи вмонтовані в конституції, комерційні коди, адміністративні правила та закони, процедури державної громадянської служби, юридичні структури тощо, а їхні риси легко встановити й спостерігати за допомогою писаних документів, фізичних структур (будівлі міністерств, законодавчих органів, судів) та публічних подій (парламентські слухання, легальні процедури, засідання рад різних рівнів тощо) [8, с. 1]. Неформальні системи засновані на неявних та неписаних уявленнях та відображають соціально-культурні норми й рутини, а також лягають в основу взаємодій між соціально-економічними класами та етнічними групами [8, с. 1]. Однак попри те, що неформальні правила більшість дослідників розглядає як культурні норми, практики та звичаї, їх створення відбувається далеко не завжди „знизу вгору” [6, с. 69]. Часто неофіційні правила та інститути стають результатом політичної боротьби, коли певні владні групи з достатньою кількістю ресурсів і повноважень визначають форму та зміст суспільних неформальних інститутів відповідно до власного інтересу, що дає підстави називати такі неформальні інститути субпродуктами попереднього політичного процесу [17, с. 12 – 13].

Отже можна зробити висновок, що проблема розрізнення формальних і неформальних інститутів характеризується високим ступенем складності та контраверсійності. Навіть визначення, що позиціонуються дослідниками як інтегративні та консенсусні, мають низку неусувних вад та вразливі для критики. Однією з причин цього є, зокрема, те, що майже всі згадані вище науковці ототожнюють поняття норми з інститутом.

Можна вважати, що розділення на неформальні та формальні норми доволі штучне; навіть Д. Норт здебільшого уникає використання терміна „неформальна норма”, оперуючи переважно поняттями формальних і неформальних обмежень [4; 13]. Адже, з одного боку, частина формально-правових норм, зокрема в країнах, що лише недавно стали на шлях демократії, може бути нелегітимною [7, с. 18] та суперечити як іншим

нормам політично-правової системи, так і принципу верховенства права загалом. З іншого боку, коли не існує правових систем норм, які зараз дослідники позначили б як неформальні через те, що вони не кодифіковані у праві, були здатні досить ефективно підтримувати „порядок без права” („order without law”): загроза соціального та економічного остракізму створювала стимули для індивідів дотримуватися неписаних правил [12, с. 537]. Таким чином, формальні правила сучасних демократичних держав є закріпленням існуючих в суспільстві норм: в переважній більшості законні інститути та правила виникають історично та на базі уже сформованих відносин і взаємодій шляхом їх юридичного оформлення. Однак лише невелика кількість з множини таких незакріплених у праві неформальних норм в результаті законодавчого процесу стають легальними, решта ж, не отримавши офіційного статусу, не припиняє існувати незалежно, паралельно або в межах певного легального інституту, створюючи додаткову плутанину серед дослідників формального і неформального в інституціональній системі.

Отже тоді, коли провідні науковці фактично виявили свою неспроможність однозначно пояснити, де ж саме пролягає ймовірно надто розмита для його ідентифікації межа між формальними та неформальними нормами, розрізнення формальних та неформальних інститутів видається більш легкою справою. Визнаючи інститут впорядкованою та організованою єдністю норм, обмежень та механізмів їх дотримання, тип інституту можна встановити за способом встановлення норм (легальний, державний або ж позаправовий, груповий, приватний) та способом контролю за їх виконанням (легальні або неформальні санкції).

В результаті ознайомлення з працями, які прямо або опосередковано зачіпають тему неформальних інститутів, складається двояке враження. Так, деякі науковці, як відзначає К. Хай, розглядають неформальні інститути лише як джерела інерції та корупції, тобто як проблему, що потребує вирішення та застосування певних владних зусиль для її подолання [10, с. 5]. У свою чергу, Д. Сірінг, П. Інгрем та К. Клей доводять високу ефективність неформальних правил у справі належного оформлення поведінки індивідів та в досягненні порядку за браком або слабкою дієвістю формальних норм. Отже через те, що більшість дослідників обмежується аналізом лише якогось одного виду неформальних інститутів та схильна акцентувати увагу або на лише позитивних [12; 14], або ж на суто негативних [1; 6; 8] ефектах, доволі важко дійти висновку щодо їх природи і ролі в політичних системах та характеру їх впливу на результати політики. У цьому контексті великої важливості набуває потреба чіткої класифікації модифікацій неформальних інститутів.

Як зазначає М. Сухарьов, в кожній інституціональній матриці, як і в інших суспільних „іграх”, виникають як конгеніальні (відповідні за духом) сенсу матриці, так і ортогональні (перпендикулярні) прийоми гри, які часто існують під прикриттям формальних інститутів та, залишаючись в межах

закону, суперечать його суті [6, с. 66]. Однак такий поділ неформальних інститутів на „дружні” та „приховано ворожі” щодо формальних інститутів є, очевидно, не повним.

Найоптимальнішим видається запропонований Г. Хелмке і С. Левітські поділ неформальних інститутів на чотири види, який базується на двох критеріях: перший враховує, наскільки різняться результати діяльності певних взаємопов'язаних формальних та неформальних інститутів (конвергентні – сутнісно однакові, або дивергентні – протилежні результати), другий – ефективність відповідних формальних інститутів, яка відображає ступінь дотримання зафіксованих на папері правил та процедур [9, с. 728].

Отже, з огляду на зазначені критерії, дослідники виділяють наступні види неформальних інститутів:

- **додаткові** – співіснують та, більше того, кооперуються з формальними інститутами для досягнення більшої ефективності результатів політики; це низка норм, рутин і процедур, які полегшують процеси прийняття рішень та координації бюрократичної діяльності, підтримують юридичні норми (так, дослідники пов'язують ефективність Конституції США з низкою неформальних правил, спільних сподівань та очікувань, поширених серед громадян);

- **адаптивні** – за своєю суттю суперечать духу, але не „букві” писаного закону („блат” в Радянському Союзі, неформальні консультації щодо узгодження законодавчих дій, групові домовленості тощо);

- **заміщуючі** – існують в слабко інституціоналізованому середовищі слабкої державної влади, однак сприяють досягненню результатів політики, досягнути які формальні інститути виявилися неспроможними („джентельменські угоди”, громадські дружини самооборони, неформальні суди (за прикладом громадського осудження в СРСР) тощо);

- **конкуруючі** – виникають в умовах систематичного недотримання неефективних норм формальних інститутів та структурують поведінку політичних акторів таким чином, щоб вони були змушені дотримуватися встановлених неформальних правил, фактично опинившись перед загрозою покарання за чітке слідування законам (корупція, клієнтелізм, патрімоніалізм, кланова політика) [9, с. 728 - 730].

Важливо, що Г. Хелмке та С. Левітські застерігають від використання простої дихотомії - класифікації неформальних інститутів на „функціональні/дисфункціональні”, бо навіть ті з них, що не дотримуються формальних правил (наприклад, адаптивні інститути), можуть, в широкому сенсі, бути продуктивними та вигідними для політичної системи. В такому випадку постає проблема пошуку інших критеріїв, які б могли охопити та адекватно описати всю множину неформальних інститутів. Ймовірно виправданою можна назвати заміну критерію конвергентності/дивергентності на критерій оцінки характеру впливів неформальних інститутів на політичну систему загалом. Так, зважаючи на

запропонований критерій, серед неформальних інститутів можна виділити конструктивні – ті, що діють паралельно або у кооперації з чинними в системі законами з метою вирішити проблеми політичного обміну та координації, які не розглядаються в рамках офіційних правил [13, с. 4], та деструктивні недемократичні, неправові неформальні інститути (корупції, непотизму, хабарництва тощо). Також перспективним є дослідження інтернальних (субпродуктів діяльності формальних інститутів) та екстернальних (традиційних та властивих усім сферам життєдіяльності суспільства) неформальних інститутів.

Типологія неформальних інститутів [9, с. 728]

Наслідки	Ефективні формальні інститути	Неефективні формальні інститути
Конвергентні	Додаткові (Complementary)	Заміщуючі (Substitutive)
Дивергентні	Адаптивні (Accommodating)	Конкуруючі (Competing)

Отже попри те, що традиційно і найбільш повно політичні інститути розглядаються в площині кодифікованого права, з розвитком неоінституціональних теорій поступово відбувається поглиблення досліджень політичних інститутів; з-поміж іншого, воно відображається у теоретичному переосмисленні проблем інституціональної організації та нарощенні знань про форми, виміри та рівні інституціональної діяльності. Зокрема, об'єктивне існування та значний вплив неформальних утворень на оформлення політичних взаємодій останнім часом стимулює вивчення західними і пострадянськими науковцями ролі та особливостей неформальних інститутів, „світу мереж” та „інститутів повсякдення” [2, с. 41], які багато в чому визначають характер функціонування формальних політичних інститутів. Показово, що для багатьох сучасних дослідників інституціональної сфери вже стало базовим визначення Д. Норта, у якому інститути розглядаються як „правила гри, що складаються з офіційних писаних правил, а також, зазвичай, неписаних кодексів поведінки, що лежать глибше офіційних правил та доповнюють їх” [4, с. 12]. Проте сучасна тенденція серед неоінституціоналістів до спрямування своєї уваги у площину „неформального” лише окреслила основні її проблеми, додатково поглибила розпорошення знань та методологічні розбіжності серед різних теорій інституціоналізму, а також відкрила множини

перспективних напрямів досліджень у сфері прийняття рішень та інституціонального функціонування.

Література:

1. **Воротников В.** Теневизация общества: особенности российского политического процесса / В. П. Воротников // Вестник Российского университета дружбы народов. - Сер.: Политология. - 2004. - №1 (5). - С. 29 - 38.
2. **Завершинский К.** Методологическая комплементарность в исследовании символических матриц динамики политических институтов / К. Ф. Завершинский // Полис. - 2003. - №1. - С. 32 - 49.
3. **Зазнаев О.** Вторая молодость „долгожителя”: концепт „политический институт” в современной науке / О. И. Зазнаев // Проблемы политической науки. - Казань: Центр инновационных технологий, 2005. - С. 3 - 29.
4. **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; [пер. з англ. І. Дзюб]. - К. : Основи, 2000. - С. 198.
5. **Панеях Э.** Формальные правила и неформальные институты их применения в российской экономической практике / Э. Л. Панеях // Экономическая социология. - 2001. - Т. 2, №4. - С. 57 - 69.
6. **Сухарев М.** Социальные антиинституты / М. В. Сухарев // Экономическая социология. - 2004. - Т. 5, №5. - С. 63 - 73.
7. **Шабанова М. А.** О некоторых преимуществах интеграции экономического и социологического анализа институциональных изменений / М. А. Шабанова // Экономическая социология. - 2006. - Т. 7, №4. - С. 11 - 26.
8. **Brinkerhoff D.** Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Programming / Derick W. Brinkerhoff, Arthur A. Goldsmith [Електронний ресурс]. - 50 p. - Режим доступа : http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnac426.pdf
9. **Helmke G.** Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda / Gretchen Helmke and Steven Levitsky // Perspectives on Politics. - Dec 2004. - Vol. 2, Issue 04. - P. 725 - 740.
10. **High C.** Understanding informal institutions: Networks and communities in rural development / Chris High, Mark Pelling, Guszt v Nemes [Електронний ресурс]. - 19 p. - Режим доступа : <http://econ.core.hu/doc/konf/High2005.pdf>
11. **Hodgson G.** What Are Institutions? / G. Hodgson // Journal of Economic Issues. - March 2006. - Vol. XL. - №1. - P. 1 - 25.
12. **Ingram P.** The Choice-within Constraints New Institutionalism and Implications for Sociology / Paul Ingram, Karen Clay // Annual Review of Sociology. - 2000. - Issue 26. - P. 525 - 546.

13. **North D.** The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of the Transition Problem [WIDER Annual Lectures 1] / D. North. - World Institute for Development Economics Research, 2007. - 29 p.

14. **Searing D.** Roles, Rules, and Rationality in the New Institutionalism / D.D. Searing // The American Political Science Review. - Dec 1991. - Volume 85, №4. - P. 1239 - 1260.

15. **Shepsle K.** Rational Choice Institutionalism / K. Shepsle // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 23 - 38.

16. **Steinmo S.** The New Institutionalism / S. Steinmo // The Encyclopedia of Democratic Thought / Barry Clark, Joe Foweraker [Електронний ресурс]. - London: Routledge. - July, 2001. - 5 p. - Режим доступу : stripe.colorado.edu/~steinmo/foweracker.pdf

17. **Vudoyra R.** The New Institutionalism of Legal Pluralism: Social Norms, Legal Rules, and Political Bargaining / Ricardo Vudoyra [Presentation] [Електронний ресурс] // Center for New Institutional Social Science. - Oct., 2008. - 23 p. - Режим доступу : <http://cniss.wustl.edu/publications/2008ricardo.pdf>

УДК 321.02: 323.326

Особливості післякризового етапу розвитку українських фінансово-політичних груп

Сергій Телешун,

доктор політичних наук,
завідуючий кафедрою політичної аналітики
та прогнозування
Національної академії державного управління
при Президентові України

Ігор Рейтерович,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичної аналітики
та прогнозування
Національної академії державного управління
при Президентові України

У статті проаналізовано специфіку функціонування українських фінансово-політичних груп на сучасному етапі та окреслено можливі шляхи їх розвитку в контексті трансформації вітчизняної політико-економічної системи.

Ключові слова: фінансово-політичні групи, великий бізнес, корпоративна демократія, трансформація.

The specific of Ukrainian financial political groups functioning within the modern period is analysed in the article. The ways of their development in the context of the transformation of national political and economic system are defined.

Keywords: financial political groups, big business, corporate democracy, transformation.

Конкуренція між фінансово-політичними групами в Україні є одним з найважливіших чинників відтворення влади. Попри те, що надмірне загострення боротьби між різними групами часто призводило до взаємного

ослаблення та, як наслідок, зміцнення виконавчої вертикалі, ця вертикаль за роки незалежності не змогла знайти собі іншої стабільної опори, ніж у фінансово-політичних групах. Відповідно, формування нової владної команди в Україні, а також наслідки світової фінансово-економічної кризи, до якої додалася вітчизняна управлінська криза, в черговий раз актуалізували питання взаємовідносин у трикутнику „влада – фінансово-політичні групи – суспільство”, особливо коли врахувати те, що фінансово-політичні групи, з одного боку, зацікавлені у легалізації своєї діяльності, а з іншого – намагаються максимально обмежити контроль своєї діяльності з боку органів державної влади та інститутів громадянського суспільства.

Актуальність зазначеної тематики підтверджується численними дослідженнями зарубіжних вчених стосовно проблем формування та політичного виміру діяльності фінансово-промислових груп у державах перехідного типу. Йдеться, зокрема, про праці А. Бруста, А. Круассан, І. Кузес, А. Ослунда, Д. Старка, Д. Хеллмана, С. Холмса, А. Шайо, Л. Шеллі. На теренах колишнього СРСР причини створення фінансово-промислових груп, особливості їх трансформації у фінансово-політичні угруповання, ступінь впливу на прийняття загальнодержавних рішень розглядаються у працях М. Афанасьєва, І. Беляєвої, О. Гаман-Голутвіної, А. Зудіна, О. Криштановської, Н. Лапіної, Б. Немцова, Я. Паппе, С. Перегудова, А. Соловійова, М. Урнова, Г. Явлінського, О. Яковлева.

Проблемні аспекти функціонування фінансово-політичних груп в Україні, визначення їх характерних рис, ступеня впливу на політичні та соціально-економічні процеси, забезпечення політико-правового статусу знайшли відображення у працях Л. Верховодової, А. Гальчинського, В. Двойних, В. Дементьєва, О. Дергачова, О. Долженкова, А. Колодій, О. Куценко, О. Лісничука, О. Пасхавера, Ю. Пахомова, О. Полішкаррової, В. Сіденка, І. Стулової, Л. Супліна, О. Сушка.

Разом з тим, малодослідженими залишаються механізми впливу фінансово-політичних груп на керованість політичними і соціально-економічними процесами в державах перехідного типу та аналіз нових тенденцій взаємовідносин у трикутнику „влада – фінансово-політичні групи – суспільство” в контексті посткризового розвитку країни тощо.

Мета статті

В процесі аналізу автори ставлять за основну мету з'ясувати особливості функціонування українських фінансово-політичних груп на сучасному етапі, а також визначити шляхи їх розвитку в контексті трансформації вітчизняної політико-економічної системи.

Матеріали дослідження

На сьогодні Україна, попри певні досягнення в соціально-економічній сфері на початку ХХІ століття, ще не вийшла з категорії „транзитної

держави". Виконане у 2008 – 2010 роках дослідження вченими кафедри політичної аналітики та прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України свідчить, що фінансово-економічна структура країни сформована на 78 % (згідно із загальноприйнятими у світі показниками). За рівнем соціальної та політичної інфраструктури Україна відстає набагато суттєвіше. І цей контекст впливає на особливості функціонування основних вітчизняних фінансово-політичних груп. Великий бізнес становить собою суміш ринкових механізмів і державної влади, що використовується для монополізації та одержання прибутків зі свого привілейованого становища – так званої ренти. В цілому фінансово-політичні групи беруть активну участь у загальнодержавних процесах, активно лобіюють прийняття необхідних для них рішень (соціально-економічних і політичних) на рівні виконавчої та законодавчої влади. Фактично всі вони мають свої партійні надбудови з парламентським представництвом у вигляді фракцій або депутатських груп, тією чи іншою мірою контролюють парламентські комітети, міністерства тощо.

Формування нової вертикалі влади не змінило, по суті, структури вітчизняного політико-економічного простору. Проблема інтеграції фінансово-політичних груп у владу залишається невирішеною, трансформації взаємовідносин (у напрямі відходу від прямого втручання в соціально-економічні процеси, кулуарного лобіювання інтересів, посилення соціальної відповідальності, зменшення рівня тіньової економіки) не відбулося. Частка великого капіталу й надалі залишається вкрай високою та визначає, відповідно, основні вектори розвитку країни. Наприклад, у рейтингу найбільш впливових людей України, який традиційно формує журнал „Корреспондент”, покладаючись на думку 16 провідних експертів у галузі політології, економіки та культури, 42 особи з 100 є бізнесменами та одночасно входять до рейтингу журналу „Золота сотня – 100 найбагатших українців”. Їх сумарний капітал дорівнює 49,9 млрд. доларів США – фактично річний бюджет країни [1, с. 4]. При цьому після світової економічної кризи значна частина вітчизняних фінансово-політичних груп як регіонального, так і загальнонаціонального масштабу в значній мірі почала орієнтуватися, передусім, на державний бюджет, беручи участь у державних програмах (у тому числі й пов’язаних з ЄВРО-2012), а також активізувавши додаткові легальні та напівлегальні механізми отримання коштів (пільги, ПДВ тощо).

Разом з тим, відбулися деякі зміни в інституційній площині функціонування фінансово-політичних груп. Зокрема, у вересні 2010 року Верховна Рада України визнала таким, що втратив чинність, Закон України „Про промислово-фінансові групи в Україні” та внесла відповідні зміни до Господарського кодексу України і Закону України „Про банки і банківську діяльність”. Зазначалося, що чинність ухваленного ще 1996 року закону є не доцільним як з юридичної, так і з економічної точки зору. Зокрема, відповідно до Господарського кодексу України (стаття

125), промислово-фінансова група не є юридичною особою і не підлягає державній реєстрації як суб'єкт господарювання. Тобто ці групи є лише економічною формою взаємодії відповідних фінансових та промислових залежних організацій і їх головного підприємства. До того ж, брак державної підтримки діяльності таких груп, а саме державні гарантії для залучення іноземного капіталу, надання інвестиційних кредитів чи іншої фінансової підтримки для реалізації проектів ставить під сумнів економічну доцільність їх створення, особливо у період фінансово-економічної кризи [2].

Однак протягом своєї історії великий капітал в Україні не використовував форму офіційних фінансово-промислових груп. Серед основних причин слід назвати недосконале законодавство, яке не лише не стимулювало, а й в окремих випадках виступало прямою перешкодою для формування таких структур. У приватному секторі функціонують структури, подібні до фінансово-промислових груп, які мають ознаки, що дають підстави класифікувати їх саме як фінансово-промислові групи. Вони, зокрема, проводять єдину стратегію розвитку, мають чіткі межі постійного контролю на основі корпоративних або інших прав, стратегічний і фінансовий центр, що контролює діяльність групи, спрямовує її розвиток і забезпечує інвестиціями тощо.

В цілому сьогодні великий бізнес існує у новій системі координат, специфіку якої визначають два основні фактори. Йдеться, по-перше, про наслідки світової фінансово-економічної кризи, що спричинили реструктуризацію вітчизняної економіки, посилення процесів злиття і поглинання, експансію російського капіталу. До цього додається стійка тенденція до перерозподілу економічних функцій у світовому масштабі, за якого протистояти новим глобалізаційним викликам здатні лише групи, що інтегруються в новий економічний порядок. По-друге, важливим чинником стали президентські вибори та формування нової владної вертикалі.

Для того, щоб відповісти на запитання, чи спроможна нова влада побудувати ефективну (передусім, з точки зору громадян) вертикаль в країні, необхідно визначитися, яка група суспільства стане опорою цієї вертикалі. На нашу думку, сьогодні такою групою може бути лише великий бізнес, який перебуває на останньому етапі свого розвитку – етапі легалізації та норматизації. Легалізація передбачає, передусім, законодавчо закріплену неможливість перерозподілу власності (наприклад, шляхом реприватизації), а також максимальне обмеження рейдерських акцій. У свою чергу, головна мета норматизації – створення загальних „правил гри”, імплементованих в систему законодавства на всіх рівнях. Окремим напрямом етапу норматизації має стати прийняття закону про лобізм, що дозволить фінансово-політичним групам, не втрачаючи впливу на вироблення основ внутрішньої і зовнішньої політики, скоротити безпосередню політичну діяльність, яка є доволі витратною і не

завжди приносить очікувані дивіденди (особливо для груп, які не входять до кола найбільш наближених до влади).

Разом з тим, якою буде модель взаємовідносин влади і великого бізнесу від нового Президента України В. Януковича, наразі незрозуміло. Так, Президент України Л. Кучма сформував „арбітражну модель” зрощення виконавчої влади з різними групами впливу, встановивши контроль над найбільшими джерелами стягування ренти – приватизацією та посередницькими операціями з енергоносіями. Проте при цьому він не віддавав явної переваги жодній фінансово-політичній групі. Для нього неприпустимим було як формування єдиного фронту фінансово-політичних груп, так і надмірне посилення однієї з них. Саме тому основний принцип відносин Президента Л. Кучми та фінансово-політичних груп можна охарактеризувати як „систему стримувань і противаг”.

За часів Президента В. Ющенка нової концепції взаємовідносин влади і великого капіталу розроблено не було. Йдеться не лише про теоретичні аспекти проблеми, а й про її політико-правове забезпечення, а саме брак правових актів, які б регулювали поведінку основних суб'єктів взаємовідносин – представників влади і великого капіталу – у нових умовах. В. Ющенко лише вибудував контури „хаотично-демократичної моделі”, характерною особливістю якої було те, що не існувало нових єдиних правил гри на політико-економічному полі, а глава держави зосереджувався винятково на функціях зовнішнього лобіста інтересів вітчизняних фінансово-політичних груп. В результаті це призвело до загострення корпоративних війн, а також посилило вплив зовнішнього стосовно України капіталу (передусім, російського). Період, що розпочався 2007 року (парламентські вибори), можна охарактеризувати як початок відкритої конкурентної боротьби основних фінансово-промислових груп за політичну владу. Конкуренція між групами впливу відбувалася на рівні публічної політики – через політичні партії та засоби масової інформації. Деякі дослідники ще 2005 року ідентифікували цю особливість як „конкурентний авторитаризм” [3]; актуальності це твердження не втратило й сьогодні.

У моделі взаємовідносин у трикутнику „влада – фінансово-політичні групи – суспільство”, яку формує нова владна команда, є як елементи моделі Л. Кучми, так і елементи моделі В. Ющенка. Характерною ж особливістю моделі Президента В. Януковича, принаймні на нинішньому етапі, є надання преференцій окремим фінансово-політичним групам. Влада поступово корпоратизується, формуючи модель, при якій у більшості сфер домінують від трьох до шести фінансово-політичних груп (йдеться переважно про Донецьку фінансово-політичну групу, яка поділяється, у свою чергу, на три підгрупи, Дніпропетровську групу, групу „Росукренерго”, яка активно трансформується, частково Харківську групу), які мають доступ до основних фінансових, адміністративних та

інших ресурсів, контролюючи базові процеси, що відбуваються в країні, визначаючи політичний курс держави.

Показово, що перший етап адміністративної реформи фактично підтвердив такий розподіл, адже на рівні Кабінету Міністрів сформовано три суперпотужні міністерства, підконтрольні вищезазначеним фінансово-політичним групам. В результаті формується своєрідна ієрархія нової, корпоративної демократії, яка зав'язана на рівнях взаємовідносин різних груп впливу. На сьогодні можна виокремити щонайменше сім рівнів (у напрямі зростання): особистісний => особистісно-бізнесовий => регіональний => громадсько-організаційний => партійний => загальнонаціональний => глобально-бізнесовий. Останній рівень вкрай важливий для вітчизняних фінансово-політичних груп, адже кінцевою метою їх розвитку є вихід на новітні технології бізнесу і сфери послуг з подальшою інтеграцією в європейський та світовий економічний простір. У зв'язку з цим можна говорити про певну „американізацію” українських груп, яка відбувається за багатьма напрямками: починаючи від формування американської моделі взаємовідносин великого бізнесу та влади в Україні (на даному етапі – на рівні першої половини XX століття) та закінчуючи посиленням співпраці з США на формальному і неформальному рівнях (йдеться, зокрема, про вихід вітчизняних груп на ринок США, отримання американських кредитів та допомоги американських консультантів).

Таким чином, Президента В. Януковича навряд чи можна назвати послідовником Л. Кучми у питаннях взаємовідносин влади і великого капіталу. Передусім це пов'язано з тим, що перед Л. Кучмою стояли завдання, по-перше, сформувати великий національний капітал в країні як опору національної економіки та політичної системи, по-друге, визначити концептуальні правила гри на політико-економічному полі. Завдання В. Януковича як глави держави – трансформація великої промисловості (і, відповідно, у певній мірі трансформація великого бізнесу) у промисловість, здатну адекватно реагувати на прояви світових фінансово-економічних криз та її подальша інфільтрація у політико-економічний простір з паралельним формуванням середнього класу в Україні. Якщо при Л. Кучмі відбувалася концентрація фінансових та виробничих ресурсів у руках небагатьох власників, що дозволило пережити країні складний перехідний період та, певною мірою, зберегти свою незалежність, то для В. Януковича одним з найактуальніших питань залишається питання легалізації відповідної концентрації ресурсів. Проте, на нашу думку, однієї цієї легалізації недостатньо. Для утримання влади необхідно обов'язково створити своєрідний базис з середнього класу, який буде зобов'язаний своїм утворенням та розвитком саме новому Президентові України. Як би парадоксально це не звучало, цей новітній середній клас може бути створений на основі великої промисловості та, у значній мірі, обслуговуватиме її потреби. Зазначимо, що під середнім класом маємо на увазі не стільки бізнесменів середньої руки, скільки державних

службовців, лікарів, вчителів тощо. При цьому варіант із забезпеченням мінімального рівня життя (наприклад, як за часів СРСР) не пройде, що у повній мірі довела „помаранчева революція”. Таким чином, рівень життя в цілому в країні необхідно підвищувати, і в цьому зацікавлений великий бізнес (принаймні той, що планує працювати в структурі національної економіки та створювати у перспективі власні транснаціональні корпорації).

Паралельно з цим нагальним питанням для влади є питання скорочення структурних боргів та бюджетного дефіциту. Це безпосередньо відіб'ється на фінансово-політичних групах, які звикли жити за рахунок державного бюджету. Крім того, держава може спробувати частково забрати у великого бізнесу функції, які йому не притаманні, адже для влади наявність одного мегавласника в масштабах країни (до чого одночасно прагне кілька фінансово-політичних груп, наближених до влади) не вигідно. Виходячи з цього, у найближчий час слід очікувати активізації корпоративних війн – причому як між окремими групами впливу, так і між групами, що поступово будуть перетворюватися на політико-економічних аутсайдерів, і державою.

Що стосується взаємовідносин безпосередньо між фінансово-політичними групами, то основними факторами, які визначатимуть їх розвиток у найближчі два роки, є:

- перерозподіл обмежених ресурсів та боротьба за останні об'єкти державної власності;
- інфільтрація у нову владну вертикаль (передусім на рівні виконавчої влади);
- посилення експансії російського великого капіталу (за відповідної підтримки російської влади);
- поступовий перехід від галузевої до багаторівневої конкуренції (основною якої стане інформаційний продукт).

Внаслідок вищезазначених процесів частина фінансово-політичних груп буде намагатися максимально переорієнтувати свій бізнес на західні ринки, поступово перетворившись на транснаціональні корпорації (це, зокрема, компанії Р. Ахметова та В. Пінчука). Інша частина намагатиметься реалізувати інфраструктурні проекти в Україні, використовуючи власні ресурси і ресурси держави (наприклад, група О. Ярославського та група „Приват”). Не виключено, що деякі фінансово-політичні групи, які на сьогодні співпрацюють переважно з опозицією, взагалі припинять існування через поглинання їх більш потужними провладними корпораціями.

Висновки

В цілому на сьогодні фінансово-політичні групи інтегровані у владу та політичну систему загалом, але не інтегровані в суспільство (про що, зокрема, свідчить те, що у діяльності політичних партій, які є радше

політичними надбудовами фінансово-промислових груп, фактично не видно ідеологічної складової). Відповідно, нагальною проблемою для нової влади є необхідність вироблення максимально ефективної політики відносно національного промислово-фінансового капіталу та його безпосереднього впливу на процеси прийняття політичних рішень, а також закріплення цього рішення у політико-юридичній площині.

Література:

1. Топ 100 самых влиятельных людей Украины // Корреспондент. Специальный выпуск. – 2010. – № 31 (419). – 98 с.
2. Втратив чинність закон про промислово-фінансові групи [Електронний ресурс] // УНІАН. – Електронні дані. – Дата доступу: 09.09.2010. – Режим доступу <http://www.unian.net/ukr/news/news-395127.html>.
3. Way L. Kuchma's Failed Authoritarianism / L. Way // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16, № 2. – P. 131 – 145.

УДК 321.01

Чи можливе відродження авторитаризму в Україні?

Юрій Мацієвський,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Національного університету
„Острозька академія”

Дослідження спрямоване на перевірку поширеної точки зору про імовірність відновлення авторитаризму в Україні. Здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що, попри відчутний авторитарний тренд, повернення до авторитаризму в нашій країні ускладнюється низкою структурних чинників. Спроби команди Президента В. Януковича сформувати в Україні аналог російської „керованої демократії” призведуть щонайбільше до формування квазі-авторитарного режиму. Такий режим не має майбутнього, а тому Україна, принаймні до кінця президентських повноважень В. Януковича, залишатиметься з „гібридним” режимом.

Ключові слова: авторитаризм, політичний режим, консолідований авторитаризм, дефектна демократія.

This research aims to test the widespread view on the likelihood of restoration of authoritarianism in Ukraine. The analysis shows that despite the visible authoritarian trend, a return to authoritarianism is complicated by the set of structural factors. Attempts of the Viktor Yanukovich's team to create an analogue of the Russian „managed democracy”, in Ukraine will, at most, lead to the formation of quasi-authoritarian regime. This regime has no future, and Ukraine, at least until the end of the president's term in office, will remain „hybrid” regime.

Keywords: authoritarianism, political regime, consolidated authoritarianism, defective democracy.

Суспільний і науковий контекст порушеного нами питання полягає в тому, що за час президентства В. Януковича в Україні сформовано надцентралізовану вертикаль виконавчої влади, відбулось сумнівне з правової точки зору повернення до президентсько-парламентської форми правління, а на виборах до місцевих органів влади президентська Партія регіонів отримала очікувану, проте не абсолютну перевагу над іншими політичними силами. Таким чином, суспільство разом з припиненням нерегульованого політичного суперництва, характерного для президентства В. Ющенка, отримало нову загрозу у вигляді домінування однієї політичної сили у виконавчій і законодавчій гілках влади та у більшості місцевих органів влади.

Для науковців такі коливання політичного режиму в Україні становлять неабиякий інтерес, оскільки стосуються ширшого питання, а саме: чи скочуватиметься Україна до авторитаризму, а чи залишатиметься в полоні „гібридного” режиму? Менш актуальним сьогодні, проте ще не зовсім утопічним, є питання, чи зможе Україна будь-коли стати повноцінною демократією.

Отож відповідь на винесене у заголовок питання для початку потребує визначення типу політичного режиму в Україні, тобто певної точки відліку для аналізу, а далі конструювання чи використання ідеального типу авторитарного режиму і, зрештою, співставлення суттєвих елементів чинного в Україні політичного режиму з „ідеальним” типом авторитарного режиму. Співставлення чи порівняння, очевидно, не має бути статичним, оскільки в цьому випадку ми зможемо лише зафіксувати ступінь відповідності чи невідповідності українського режиму ідеальному типові. Тому увагу будемо звертати на динаміку суттєвих елементів режиму, який досліджується, з метою виявлення тенденції та її проєкцією у майбутнє. Відтак робота складатиметься з трьох частин. У першій буде запропоноване визначення типу політичного режиму, що сформувався в Україні на момент обрання В. Януковича Президентом України, у другій частині спробуємо (на основі класичних і сучасних досліджень) відібрати суттєві ознаки авторитарного режиму і сконструювати ідеальний тип консолідованого авторитаризму, а в третій простежити тенденції зміни суттєвих елементів політичного режиму в Україні і, таким чином, виявити ступінь їх відповідності ідеальному типові.

Політичним режимом будемо називати сукупність формальних і неформальних інститутів, що визначають взаємодію політичних акторів (горизонтальні обмеження, або характер поділу влади) та їх відносини з рештою суспільства (вертикальні обмеження, або обсяг громадянських свобод) [1].

Політичний режим в Україні на початку президентства В. Януковича

Спочатку з'ясуємо, який тип режиму сформувався в Україні на момент обрання В. Януковича Президентом України. Цей режим найчастіше

називають „гібридним” – з такими уточненнями, як „електоральна демократія”, „неліберальна демократія” чи „дефектна демократія”. Особисто я схилиюся до останнього концепту, який дає змогу чітко відмежувати ліберальну демократію від „дефектної” на основі трьох показників: політичної участі, політичної конкуренції і конституціоналізму. Останній принцип означає дотримання Конституції всіма головними політичними гравцями і гарантії прав і свобод громадян [2, с. 6 - 17].

Якщо в Україні політична участь, політична конкуренція та свобода діяльності ЗМІ проявлялися хоч і з різною інтенсивністю, проте протягом всього періоду незалежності, то дотримання Конституції і забезпечення прав людини так і не стало звичкою. Навпаки, домінування неформальних практик на противагу формальним інститутам, або постійна „гра з правилами”, стали виразною ознакою політичної культури українських еліт. Таким чином, порушення конституційних прав громадян і постійне прагнення змінити правила є суттєвими дефектами української демократії. Крім того, протягом двадцяти років Україна не змогла зреалізувати необхідні структурні реформи, а тому опинилася у своєрідній „сірій зоні”. Блукання манівцями (Muddling along) стало типовою метафорою для характеристики українського транзиту [3].

Україні, на відміну від латиноамериканських чи східноєвропейських країн, крім побудови демократичних та ринкових інститутів довелося вирішувати непрості питання національного і державного будівництва. На жаль, жодне з цих завдань до кінця не було вирішене.

Несприятливі структурні чинники обтяжувалися політичною нестабільністю і деструктивною поведінкою політичних еліт. З таким невтішним балансом Україна, тим не менше, склала іспит на подвійну передачу влади – вперше 1994 року, а в вдруге, хоча ледь не провалила його, 2004 року. Здавалося б, що демократичний імпульс „помаранчевої революції” скоригує траєкторію українського транзиту, а конкурентні вибори 2010 року закріплять рух України до демократії. Проте Президентом стала людина, яка має дуже специфічні уявлення про демократію. Для Президента „демократія – це порядок”. А „порядок”, що, очевидно, є основою стабільності, має означати і безконфліктність, і брак середовища, де конфлікти зароджуються, тобто недопущення плюралізму думок, виключення з політичної гри груп, які через свою незгоду з діями влади провокують конфлікти, тобто опозиції. Отже „вимушений плюралізм”, який сформувався ще в часи Л. Кучми і зміцнів у період президентства В. Ющенка, стає зайвим для В. Януковича. Не називатиму його диктатором, але метою будь-якого Президента на пострадянському просторі є максималізація влади. Чи вдасться В. Януковичу змінити „вимушену плюралістичну” систему моністичною, покаже не час, а здатність суспільства протистояти бюрократичному тискові і сваволі, яка насувається на країну.

Суттєві ознаки авторитаризму

Для реконструкції ідеального типу авторитарного режиму скористаємось класичним визначенням. Отже авторитаризм, за Х. Лінцом, це „система з обмеженим, невідповідальним політичним плюралізмом, без чіткої і керівної ідеології, але з чітко вираженою ментальністю, без екстенсивної чи інтенсивної політичної мобілізації, за винятком окремих моментів її розвитку, у якій лідер чи незначна група осіб здійснює владу у слабо визначених, проте цілком передбачуваних формальних межах” [4, с. 255].

Таке хоча й дещо розмите формулювання все ж дає чіткий перелік ознак авторитарного режиму: 1) обмежений плюралізм; 2) брак чіткої і керівної ідеології, але з чітко визначеною ментальністю; 3) брак екстенсивної чи інтенсивної політичної мобілізації; 4) наявність лідера чи групи осіб, яка здійснює владу у межах слабо виражених, проте цілком передбачуваних формальних обмежень.

Серед перелічених ознак перша, або обмежений плюралізм, є визначальною. Обмежений плюралізм засвідчує те, що в суспільстві існують певні групи, які влада не може контролювати і які мають певний вплив у суспільстві. Цим авторитаризм, з одного боку, відрізняється від ліберальної демократії, де необмежений плюралізм є невід’ємною умовою, а з іншого боку, від тоталітаризму, де плюралізм витісняється єдиною масовою ідеологією, котру насаджує одна масова партія. Обмеження плюралізму може бути результатом формальних чи неформальних, але ефективних заборон, або навпаки – вибіркової підтримки якоїсь партії чи групи. Тому Х. Лінц тут ще використовує поняття „обмежений монізм”.

Деякі з Лінцових ознак потребують уточнень. Це, по-перше, поняття „ментальність”, а по-друге – „передбачуваність формальних обмежень”. Перше поняття Х. Лінц не визначив, а описав як спосіб мислення і відчуття, як більш емоційну, ніж раціональну настанову, що забезпечує некодифіковані шляхи реагування на ситуації [5, с. 162 - 163]. Таке пояснення залишає певні питання, в першу чергу щодо можливостей емпіричного вимірювання. Більш чітким тут здавалося б поняття політичної культури, яке добре розроблене в літературі і має чіткі емпіричні референти. Друге поняття – „слабкість, але передбачуваність формальних обмежень” – вказує на формальні інституційні обмеження, які, проте, далі не уточнюються.

Перелік суттєвих ознак авторитаризму може бути доповнений на основі аналізу спеціальної літератури. Найчастіше зустрічаються такі ознаки: влада індивідів, а не закону; маніпульовані вибори; непрозоре прийняття політичних рішень необраними чиновниками; незалежність бюрократії від законів; неформальне і нерегульоване законом використання політичної влади [6, с. 401]; керівництво є самопризначеним або хоча й обраним, але таким, що не може бути змінено громадянами в результаті вільних виборів; недотримання громадянських свобод і нетолерантність до опозиції; ослаблення громадянського суспільства [7, с. 17]; політична стабільність

забезпечується контролем над нею і підтримкою військових; невизначений час повноважень правителя чи правлячої партії [8, с. 60].

Ці ознаки дають можливість сформулювати робоче визначення авторитарного режиму, а також реконструювати кореневий концепт „консолідованого авторитаризму”. Отже консолідованим авторитарним режимом будемо вважати такий, де інституційно закріплена монополія на владу однієї політичної сили (лідера, партії чи групи), яка не підконтрольна і не підзвітна громадянам, забезпечується „ментальністю”, харизмою лідера чи вибірковими репресіями. Інституціоналізація монополії на владу може бути формальною (визначені конституцією терміни і повноваження), проте частіше неформальною (терміни і повноваження постійно змінюються), яку правляча політична сила намагається формалізувати.

Аналітична реконструкція кореневого концепту дає можливість наблизитись до формулювання ідеального типу авторитарного режиму. Усвідомлюючи всю складність такого завдання і обмеження цього дослідження, далі запропонуємо лише первинний перелік суттєвих ознак та їх компонентів без опису і пояснення¹.

Кореневий концепт – консолідований авторитаризм. Ознаки: концентрація і централізація влади в руках однієї політичної сили; низька масова, але прихована висока елітарна політична конкуренція; низька політична участь; недотримання конституціоналізму (Rule of Law) і вибіркове використання закону (Rule by Law). **Характеристики ознак:** невизначений час повноважень правителя чи правлячої партії; маніпульовані вибори; непрозоре прийняття політичних рішень необраними чиновниками; незалежність бюрократії від законів; неформальне і нерегульоване законом використання політичної влади; керівництво є самопризначеним або навіть обраним, але таким, що не може бути змінено громадянами в результаті вільних виборів; постійне намагання обмежити громадянські права і свободи та діяльність опозиції; ослаблення громадянського суспільства; забезпечення політичної стабільності контролем над нею і підтримкою військових.

Такий дедуктивний, аналітичний шлях реконструкції кореневого концепту є загальноновизнаним і чи не єдино можливим у випадку авторитаризму [9, с. 10; 38, с. 52]. Індуктивний чи емпіричний шлях виявлення суттєвих ознак авторитарного режиму ускладнюється величезною кількістю історичних і сучасних його форм.

Назад у минуле?

У цій частині праці простежимо основні тенденції зміни формальних і неформальних інститутів, що впливають на поведінку акторів – Президента та його команди у способах здійснення влади. Також

¹ Конструювання ідеального типу авторитарного режиму потребує спеціального дослідження. Тому запропонований у статті перелік його ознак є робочим варіантом, що не претендує на вичерпність.

з'ясуємо, чи і наскільки віддалилась Україна від „дефектної демократії” і наблизилась до (якого?) авторитаризму.

Треба визнати, що в Україні відбулася зміна формальних інститутів.

Так, з 1 жовтня 2010 року діє Конституція 1996 року, за якою В. Янукович повернув собі повноваження колишнього Президента Л. Кучми. Ухвалення нової редакції закону про Кабінет Міністрів від 7 жовтня 2010 року, що також відбулося з порушенням процедури, закріпило домінуючий статус Президента у системі органів державної влади і поставило уряд у залежність від глави держави. Кабінет Міністрів, хоч і визнається вищим органом у системі органів виконавчої влади, знову став відповідальним перед Президентом та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді. Президент повернув собі право призначати Прем'єр-міністра (за згодою більшості парламенту) і за його поданням членів уряду, а також звільняти уряд. Разом з цим законом Верховна Рада внесла зміни ще до 32 законів, щоби привести їх у відповідність до рішення Конституційного Суду про скасування політреформи 2004 року. Сам факт прийняття такого рішення свідчить, що цей орган судової влади потрапив у залежне становище від Адміністрації Президента.

Форма правління змінилась з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську, а фактично – на президентську.

Після виборів Президента Конституційний Суд дозволив формувати коаліцію окремим депутатам, а не фракціям, що призвело до переходу частини депутатів з опозиції до коаліції більшості. З поверненням Конституції 1996 року поняття коаліції взагалі зникло. Парламент повернувся до моделі „правляча більшість – опозиція” і став підконтрольним Президентові.

В країні діють неформальні інститути.

Практика непрозорого і непублічного прийняття рішень, характерна для всього періоду існування незалежної України, продовжується. Так, В. Янукович за вісім місяців президентства видав 5 указів з грифом „Для службового користування”, а Кабмін видав 5 таких постанов.

Продовжує діяти патронажно-клієнтелістський принцип призначення на політичні та адміністративні посади. В. Янукович особисто курував формування виконавчої вертикалі влади, починаючи з міністрів і закінчуючи головами районних і міських адміністрацій. З перемогою президентської Партії регіонів на місцевих виборах владна вертикаль замкнулася і стала жорстко централізованою. Це чіткий тренд руху в напрямі до авторитаризму.

Підготовка (починаючи з прийняття закону про місцеві вибори, що надавав перевагу провладним парламентським партіям і обмежував права опозиційних і непарламентських партій у формуванні територіальних виборчих комісій) і проведення місцевих виборів відбулися з численними порушеннями [11 – 13]. Відтак повернення до практики маніпульованих виборів є небезпечним симптомом, характерним для авторитаризму.

За десять місяців президентства В. Януковича в Україні суттєво погіршилась ситуація зі свободою слова і діяльності засобів масової інформації [14].

Низькі легітимність та ефективність попередніх уряду і Президента полегшили умови для демонтажу нестабільної дефектної демократії і повернення до авторитаризму під гаслами відновлення стабільності і наведення порядку. Такі тенденції є досить виразним свідченням намагання влади впровадити в Україні практику російської „керованої демократії”, та все ж вони не гарантують цього. Достатніми умовами, напевно, слід було б вважати такі: закріплення практики маніпульованих виборів на наступних парламентських і президентських виборах; монополізація політичного простору Партією регіонів, перетворення змагальної партійної системи (обмеженого плюралізму) на незмагальну (однопартійну систему або систему з домінуючою партією); монополізація економічного простору, поглинання кількох політико-економічних груп, що конкурують, однією гупою; маргіналізація і поступове знищення опозиції за російським чи білоруським сценарієм; ліквідація плюралізму в інформаційній сфері, монополізація політичного простору провладними ЗМІ; атомізація суспільства, розщеплення острівців громадянського суспільства і перетворення громадян на спостерігачів.

Чи вдасться „донецьким” здійснити всі ці перетворення, а В. Януковичу посісти місце „головного гравця”, як цього свого часу добився Л. Кучма? В. Янукович вже іде цим шляхом, але є сумніви, чи вдасться йому забезпечити виконання більше двох-трьох з шести перелічених умов.

Формальні і неформальні повноваження дають можливість Президентові суттєво впливати на процеси прийняття рішень, проте в самій Партії регіонів є різні групи інтересів, а конфлікт між В. Януковичем і його спонсорами поки що не вигідний нікому. В. Янукович не наважиться на конфронтацію з Р. Ахметовим, оскільки Р. Ахметов може почати фінансувати альтернативний виборчий проект чи зблизитися з опозицією, що однаково не вигідно Президентові. Оточення В. Януковича навряд чи дозволить йому замкнути на собі всю повноту влади. Зрештою і сам В. Янукович не має ні політичного чуття Л. Кучми, ні сильної волі, як у Ю. Тимошенко, ні контролю над спецслужбами, як у випадку В. Путіна, ні, зрештою, суміші цих рис, як у О. Лукашенка. Найбільшою проблемою для В. Януковича, як і раніше для Л. Кучми, буде забезпечення легітимності. У В. Януковича немає таких особистісних ресурсів, як у його попередників чи опонентів. Він володіє вочевидь негативною харизмою, пов’язаною з його кримінальним минулим.

Попри це, Президент, замкнувши на себе всю вертикаль влади, стає одноосібно відповідальним за внутрішню і зовнішню політику. Тому зниження добробуту громадян, викликане запровадженням норм нового Податкового кодексу, буде прямо віддзеркалюватись у зниженні довіри до Президента і його партії.

Тепер зважимо, наскільки українська „дефектна демократія” змінилась за перші десять місяців президентства В. Януковича і наблизилась до ідеального типу консолідованого авторитаризму.

Наявність/ ненаявність	Ознаки консолідованого авторитаризму
Так	Концентрація і централізація влади в руках однієї політичної сили
Так	Ігнорування конституціоналізму (Rule of Law) і вибіркове використання закону (Rule by Law)
Так	Постійне намагання обмежити громадянські права і свободи та діяльність опозиції
Частково	Ослаблення громадянського суспільства
Частково	Маніпульовані вибори
Частково	Непрозоре прийняття політичних рішень необраними чиновниками
Частково	Низька масова, але прихована висока елітарна політична конкуренція
Ні	Керівництво є самопризначеним або навіть обраним, але таким, що не може бути змінено громадянами в результаті вільних виборів
Ні	Невизначений час повноважень правителя чи правлячої партії
Ні	Забезпечення політичної стабільності контролем над нею і підтримкою військових

З таблиці видно, що станом на листопад 2010 року три з десяти критеріїв відповідають ознакам авторитарного режиму, а у чотирьох спостерігаються або зміни у напрямі до авторитаризму, або збереглись авторитарні практики ще з комуністичних часів. Попри відчутний авторитарний тренд рух до консолідованого авторитаризму буде ускладнюватися обмеженням терміном перебування на посаді, необхідністю проведення виборів, а також тим, що у нас немає традиції втручання військових у політичні процеси. Сказати, що три останні ознаки в Україні неможливі в принципі було б надто категорично, проте вважати, що вони можуть бути легко знівельовані командою Президента, було б надто передчасно. Попри те, що за В. Януковича на президентських виборах вперше в історії незалежної України проголосувала меншість виборців, він все ж був обраний. Спроби підкоригувати терміни чи „правильно провести вибори” напевно будуть, але коли і як вони відбудуться, залежить не стільки від В. Януковича, скільки від самих громадян. Крім того, рух у напрямі до авторитаризму ускладнюватиметься багатьма чинниками.

1. Навіть після повернення президентських повноважень Л. Кучми і встановлення контролю над ключовими інститутами держави, в країні залишаються олігархічні групи, інтереси яких суттєво розходяться з

інтересами бізнессередовища „донецьких”. Глибока фрагментація еліт заважала їм „грати за правилами” в часи Л. Кучми і В. Ющенка. Та ж причина заважатиме В. Януковичу монополізувати політичний простір, що є необхідною умовою встановлення авторитаризму.

2. Посилення тиску на засоби масової інформації ще не гарантує контролю над інформаційним простором і суспільними настроями українців. Сам тиск відбувається не у прямій, як за часів В. Медведчука, а у прихованій формі побажань чи замовних матеріалів – так звані „джинси”. Але найгірше, на що вказують окремі журналісти, „поки що в нашому цеху самоцензури значно більше, ніж цензури” [15]. Незважаючи на всі зусилля влади, за півроку повна підтримка діяльності Президента знизилася майже на половину – з 41 % до 23 % [16].

3. У влади немає інструментальної опори у вигляді сильного апарату примусу і професійної бюрократії, без яких не те що авторитаризм, а й будь-який режим не може існувати. СБУ не зможе шантажувати сотні дрібних посадовців і переслідувати тисячі „незгодних”. А без цих двох інститутів неможливо забезпечити повний контроль у державі. Незважаючи на масштабну кадрову чистку, накази з центру будуть просто „провисати” на місцях, тому що лакейство, непрофесіоналізм і хабарництво роз’їли державну службу. Ці вади влада намагалася компенсувати у Податковому кодексі, який, у випадку його прийняття в первинному вигляді, надавав би податковій інспекції ще більші, ніж в часи Л. Кучми, повноваження контролю. Цей задум слід вважати спробою М. Азарова відновити практику податкового шантажу усіх потенційно незгодних з діями влади, описаного американським дослідником К. Дарденом стосовно президентства Л. Кучми [17].

4. На заваді поверненню до авторитаризму стануть традиційні розколи в Україні: регіональний – між Сходом і Заходом, релігійний – між кількома конфесіями і церквами, національно-ідеологічний – між національно-державним та постколоніальним статусом України, геополітичний – між про європейським і проросійським центрами тяжіння і, нарешті, політичний – між елітами та політично-економічними групами, що конкурують. Отже якщо брак національної єдності гальмував рух України у напрямі до демократії, то тепер з тієї ж самої причини гальмуватиметься рух в напрямі до авторитаризму.

5. Низька легітимність і несформованість соціальної бази. Хоч Партія регіонів і отримала перевагу на місцевих виборах, ця перевага є здебільш результатом маніпуляцій з виборчим законодавством, використанням адміністративного ресурсу в період виборчої кампанії та фальсифікацій під час підрахунку голосів, а не вільного вибору громадян. Більше 30 % голосів, відданих за висуванців Партії регіонів, суттєво перевищують 13 % результату найближчого конкурента від опозиції, проте те, що меншою за 50 % була явка виборців на виборчі дільниці, вказує на зростання апатії українців. В Україні немає соціальної бази авторитаризму

як певної суспільної чи етнічної групи, а чи військових. Лише 15 % громадян, попри поширені патерналістські настрої, готові змиритися з обмеженням своїх прав на користь „порядку” [18]. У виборі між демократичною та авторитарною владою українці віддають однозначну перевагу демократії (62,1 %), а не авторитаризму (28,1 %) [19]. Слабкою соціальною базою режиму може залишатись апатичне населення, доки воно не відчує суттєвого погіршення свого матеріального становища. У випадку „проштовхування” урядом проекту Трудового кодексу, як це уряд намагався зробити з Податковим кодексом, сплеск незадоволення, напевне, знову виштовхне людей на вулиці, що ще більше підірве довіру до влади.

6. Ані Заходу, ані Росії не вигідне встановлення в Україні авторитарного режиму. Якщо ЄС на словах зацікавлений у поширенні демократії та ліберальних цінностей, а на ділі готовий співпрацювати з диктаторами, щоби забезпечити себе нафтою і газом, то поява ще однієї країни з авторитарним режимом на його кордонах буде йому вкрай небажана. Тому ЄС і США хоч і „втомились від України”, проте цілком усвідомлюють, що їх чекатиме у випадку перетворення Росії на „Євразійську Нігерію”, а України на лукашенківську Білорусь. Росія, у свою чергу, теж не зацікавлена в тому, щоб у Києві з’явився другий О. Лукашенко. Попри відчутне „потепління” у відносинах Києва і Москви епізодичні погіршення відносин неминучі, якщо взяти до уваги хижацьку природу та рентоорієнтовані бізнес-інтереси українського і російського капіталу [20]. Росіянам вигідно, щоб Україна і далі залишалась у тіні Росії, перебуваючи у постійних кризах і з купою проблем. Такій країні завжди можна прийти на допомогу і порадити її керівництву, що і як слід чинити. Зрештою, „країна-невдаха” може послужити добрим прикладом для мобілізації власного населення.

Перелічені чинники вказують на те, що авторитаризм, як і демократію, не можна розглядати як проекти. Попри те, що авторитаризм історично є найбільш поширеним типом устрою, він пустив найглибше коріння там, де авторитарний стиль управління зустрів сприятливий відгук в суспільстві. Соціокультурні чинники, зокрема, політична культура, чи те, що Х. Лінц називав „ментальністю”, мають таке ж значення, як і зусилля лідерів. Якщо авторитарна „ментальність” панівних груп доповнюється авторитарною „ментальністю” підданців, то режим буде легітимним і тривалим. Ці два елементи найважливіші з тих, які прийнято називати авторитарним синдромом [21, с. 46 - 47]. В Україні авторитарна „ментальність” і авторитарний стиль управління спостерігаються лише частково, однак у ній майже немає авторитарної політичної культури і авторитарних механізмів соціального контролю як у випадку Росії чи центрально-азійських республік.

Який же варіант видається більш-менш імовірним?

Якщо встановлення консолідованого авторитарного режиму малоімовірне, то намагання його імітувати досить виразне. Проте засобів для цього поки що недостатньо, а структурні обмеження досить значні. Тому в Україні будемо й надалі спостерігати спроби „загвинчування гайок”, але вони будуть контрпродуктивними. З огляду на відзначені структурні обмеження, білоруський чи російський варіант формування персоналістського чи однопартійного режиму в Україні навряд чи можливий. Натомість повернення до змагального чи електорального авторитаризму часів Л. Кучми, що є різновидом гібридних режимів, видається більш імовірним. Що насправді загрожує українцям, так це не авторитаризм, а бюрократично-адміністративне свавілля, що проявляється у нехтуванні державними службовцями різних рангів законом, зловживанні службовим становищем, у зростанні корупції і звуженні публічної сфери. У цій ситуації раціональною стратегією для населення є не опір, а пристосування, з чим українці добре знайомі. Така поступова „заїризація” може призвести до звуження держави лише до фіскальних, наглядових і репресивних функцій і, зрештою, до перетворення України на державу-невдачу. Поразка нового Президента і Прем’єр-міністра у боротьбі з політичною і економічною кризою може призвести до розвитку політичних патологій, тобто до поглиблення кризи, посилення політичних конфліктів, повної нівеляції будь-яких правил політичної гри, і, як наслідок, або до розпаду держави чи до поглинання її Росією, або ж комбінацією першого і другого сценаріїв [22 – 25].

Висновки

Якщо формування консолідованого персоналістського чи однопартійного режиму в Україні малоімовірне через низку структурних чинників, то відновлення системи „патронажного президентства” [26] вже фактично відбулося. Намір В. Януковича провести адміністративну реформу слід сприймати як усвідомлене бажання сформуванню професійну і лояльну бюрократію, що мала би стати одним зі стовпів режиму, а також отримати додаткові повноваження та контроль над „центральною владою”. Якщо реформа вдасться, що, проте, малоімовірно, то наступним, а може й паралельним кроком мало би бути суттєве реформування Адміністрації Президента, РНБОУ, СБУ та МВС. Без цих структур у В. Януковича буде обмежений (до податкової міліції, судів і прокуратури) арсенал ресурсів для контролю над опозицією і суспільством.

Відтак винесене у заголовок питання, напевно, варто було б сформулювати по-іншому: „Який авторитаризм буде В. Янукович і чи вдасться йому, за наявності несприятливих структурних чинників, надовго зберегти владу?”. І це питання становить не лише академічний інтерес. Воно стосується кожного громадянина, оскільки пов’язане з майбутнім України як держави. Після ефемерного успіху на місцевих виборах у Президента розв’язані руки. Що зможемо ми, науковці і всі громадяни,

протиставити владі? Відповідати на це питання вже незабаром буде кожен з нас.

Література:

1. **Skaaning S.-E.** Political Regimes and Their Changes: A Conceptual Framework [Electronic resource]. – Mode of access: http://cddrl.stanford.edu/publications/political_regimes_and_their_changes_a_conceptual_framework. – Title from the screen.
2. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях [Текст] / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – №1. – С. 6 - 17; №2. – С. 20 - 30.
3. **Raibchuk M.** What's left of Orange Ukraine? [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.eurozine.com/articles/2010-03-04-riabchuk-en.html>. – Title from the screen.
4. **Linz J. L.** An Authoritarian regime: Spain / E. Allard, S. Rokkan eds. // Mass politics. – 1964. – New York, NY: Free press. – P. 255.
5. **Linz J. L.** Totalitarian and Authoritarian regimes [Text] / J. L. Linz // Lynne Rienner Publishers. – 2000. – P. 162 - 163.
6. **Bunce V.** The Struggle for Liberal Democracy in Eastern Europe [Text] / V. Bunce // World Policy Review – 1990. – P. 401.
7. **Vestal Th. M.** Ethiopia: A Post-Cold War African State [Text] / Th. M. Vestal // Westport, Connecticut & London: Praeger. – 1999. – P. 17.
8. **Linz J. L.** Authoritarianism [Text] / J. L. Linz // The Oxford Companion to the Politics of the World. Ed. By Kreiger Joel, – New York: Oxford University Press, 1993. – P. 60.
9. **Сартори Дж.** Искажение концептов в сравнительной политологии [Текст] / Дж. Сартори // Полис. – 2003.
10. **Munck J. L.** Drowning Boundaries: the Crafting of Intermediate Regime Categories [Text] / J. L. Munck // Measuring Democracy. A Bridge Between Scholarship and Politics. The John Hopkins University Press. – 2009. – P. 38 - 52.
11. Див. звіти Комітету Виборців України про спостереження за ходом місцевих виборів у різних регіонах України. – Режим доступу: http://cvu.org.ua/activity.php?lang=ukr&mid=activity&aid=4&lim_beg=0
12. Див. звіти спостерігачів від Європейського Парламенту. – Режим доступу: <http://euobserver.com/24/31176>
13. Див. заяви Керрін Ештон – Високого представника ЄС із закордонних справ та політики безпеки. – Режим доступу: http://www.kyivpost.com/ua/news/opinion/op_ed/detail/88749/
14. Див. звіт міжнародної організації „Репортерів без кордонів” про стан свободи слова в Україні станом на 2010 р. – Режим доступу: <http://en.rsf.org/press-freedom-index-2010,1034.html>

15. **Мостова Ю.** Янукович проти президента [Текст] / Ю. Мостова // Дзеркало тижня / 2010. – №41 (821).

16. **Шангіна Л.** Незалежний тягни-штовхай [Електронний ресурс] / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. – 2010. – №30 (810). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/70257/> та коментар на сайті <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1109285>. – Назва з екрану.

17. **Darden K.** Blackmail as a Tool of State Domination. Ukraine under Kuchma [Electronic resource] // East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 67. – Mode of access: <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?collection=journals&handle=hein.journals/eeurcr10&div=20&id=&page>. – Title from the screen.

18. **Кириченко І.** Нестійкий „кентавр” нашої демократії [Електронний ресурс] / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2010. – №13 (793) – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/69027/>. – Назва з екрану.

19. „Автопортрет. Україна – 2010”. Київський інститут проблем управління імені Горшеніна [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://www.kipu.org.ua/Projects/files/2010/2010%20ukr.pdf>

20. Див. коментарі на сайті. – Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/current-comment/ext/4cd919f5edc32/>, а також коментар А. Мотиля. – Режим доступу: http://www.worldaffairsjournal.org/new/blogs/motyl/Is_Yanukovich_in_Putins_doghouse

21. **Karwat M.** O subtelnosciach badan nad panstwami autorytarnymi. Refleksja metodologiczna [Text] // T. Bodio (red.) / Przywództwo, elity I transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badan. – 2010. – Warszawa. – S. 46 - 47.

22. **Горбулін В.** Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? [Текст] / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня / 2009. – №35 (763).

23. **Мацієвський Ю.** Чи доживе Україна до 2015 р.? [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Українська правда. – 2010. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/columns/2010/.../5404184/, а також продовження – www.pravda.com.ua/columns/2010/.../5411049. – Назва з екрану.

24. **Нічoga М.** Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] / М. Нічoga // Українська правда. – 2010. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765>. – Назва з екрану.

25. **Нічoga М.** Цивілізаційний вибір: продовження розмови [Електронний ресурс] / М. Нічoga // Українська правда. – 2010. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/articles/2010/06/18/5150234. – Назва з екрану.

26. **Hale H. E.** Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism [Text] // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – Vol. 39. Issue 3, September.

УДК 316.722

Сучасні тенденції становлення політичної культури українського суспільства

Тетяна Джига,
кандидат політичних наук,
головний консультант відділу політичних стратегій
Національного інституту стратегічних досліджень

У статті розглядаються основні тенденції становлення політичної культури українського суспільства на нинішньому етапі його демократичного транзиту. Особлива увага звертається на проблеми політичної диференціації регіонів України, активізації політичної участі громадян, впливу економічного чинника на розвиток політичної культури. Здійснюється спроба окреслити перспективи подальшого розвитку політичної культури українського суспільства.

Ключові слова: політична культура, політична свідомість, політична участь, регіональні відмінності, громадянське суспільство.

The article deals with the main trends of Ukrainian political culture formation at the present stage of democratic transition in Ukraine. Special attention is paid to the issues of political differentiation of Ukraine's regions, citizens' political participation, the economic factor impact on political culture development in Ukraine. The attempt is also made to outline the prospects of Ukrainian political culture further development.

Keywords: political culture, political consciousness, political participation, regional differences, civil society.

Результативність суспільних перетворень в процесі демократичного транзиту залежить від відповідних змін у політичній свідомості та політичній поведінці мас. Формування демократичної за змістом і характером політичної культури є необхідною умовою консолідації демократії.

Політична культура – важливий індикатор становлення демократичного політичного режиму в країні. Вивчення її стану в перехідному суспільстві, виявлення основних тенденцій її розвитку дозволяє оцінити прогрес у здійсненні демократичних інституційних перетворень, визначити напрям і перспективи демократичного транзиту. Це **актуалізує** завдання дослідження політико-культурних змін, що відбуваються в українському суспільстві на сучасному етапі демократичної трансформації, визначення їх характеру і напрямку.

Проблематика політичної культури тривалий час вивчається вітчизняними науковцями у галузі політології, соціології, культурології. Значний внесок у дослідження політичної культури в Україні зроблено Л. Нагорною, в ґрунтовних працях якої розкрито сутнісні характеристики політичної культури українського суспільства, означені особливості її становлення в умовах демократичного транзиту, досліджуються різні її аспекти.

Важливими для осмислення політико-культурних змін, що відбуваються в українському суспільстві, є дослідження вчених Інституту соціології НАН України Є. Головахи, Н. Паніної, О. Вишняка та інших. Політико-культурні засади функціонування політичної системи, специфіку становлення політичної культури в Україні, суттєві аспекти розвитку різних її складових та актуальні проблеми її формування висвітлено також у працях О. Бабкіної, В. Бебика, О. Зернецької, С. Кисельова, Л. Півневої, М. Поповича, В. Ребкала, Ф. Рудича, С. Рябова, М. Слюсаревського, Т. Татаренко та інших науковців.

Завданням статті є аналіз сучасного стану політичної культури українського суспільства, виявлення основних тенденцій її становлення, а також визначення перспектив подальшого розвитку політичної культури в Україні.

В ході транзиту політичної системи зазнають перетворень усі її складові, в тому числі й політична культура. Так само, як і в інших країнах пострадянського простору, суспільно-політичні зміни, що тривають в Україні з кінця 1980-х – початку 1990-х років, трансформували політичну свідомість українців, яка нині являє собою суперечливе поєднання політичних цінностей і орієнтацій кількох історичних періодів, що робить українську політичну культуру ідеологічно змішаною та фрагментованою.

Традиції політичної індиферентності, етатизму та егалітаризму [4, с. 180 – 186], що утвердилися в українській політичній культурі в силу складних умов історичного розвитку української держави, стають на заваді процесові засвоєння масовою свідомістю демократичних цінностей. Патерналістсько-пасивне сприйняття українцями політичного життя заважає узгодженню інтересів суспільних груп і спільному їх захисту, гальмує нормальний політичний процес, спричиняє кризу

самоідентифікації, породжує відчуття соціальної безпорадності та безвідповідальності, страху перед суспільними змінами.

В сучасній Україні домінує підданська політична культура. Елементи активістської культури, яка сприяє формуванню активної громадянської позиції, малорозвинені. Чітка громадянська позиція, ініціативність, почуття відповідальності за стан справ у країні є рідкісним явищем в українському суспільстві. В країні не сформовано громадянської культури, за якої більшість громадян переконані, що можуть відігравати і відіграють активну роль у політиці.

Політична культура сучасного українського суспільства відрізняється від політичної культури країн стабільної демократії значно нижчим ступенем розвиненості громадянського суспільства та політичної освіченості населення, рівнем політичної активності громадян, структурами політичної ідентичності. Процес становлення громадянського суспільства відбувається мляво, помітного підвищення суспільно-політичної активності людей останнім часом не відбулося, а тим часом впевненість громадян у своїх можливостях брати реальну участь в управлінні державними справами, контролювати діяльність влади знизилась.

В останні п'ять років спостерігалася тенденція до зменшення частки громадян, які відчувають суб'єктивну причетність до суспільно-політичного життя. З грудня 2004 року по листопад 2009 року показник суб'єктивного відчуття громадсько-політичної залученості, що є важливою психологічною характеристикою політичної участі, знизився удвічі (з 22 % у грудні 2004 до 11,5 % в листопаді 2009 року) і практично наблизився до рівня, який фіксувався до „помаранчевої революції” (8,5 %). А кількість респондентів, що не відчувають свого впливу на суспільно-політичні процеси, навіть перевищила „дореволюційний” показник (74,8 % і 67,6 % відповідно) [15, с. 52].

Переважна більшість українців переконана, що жодним чином не впливає на дії влади: 72,4 % опитаних вважають, що зовсім не впливають на центральну і 62,8 % - на місцеву владу. При цьому протягом 2006 - 2008 років кількість громадян, впевнених у своїй неспроможності контролювати владу, зросла більше ніж удвічі (з 27,6 % у 2006 до 69,4 % у 2009 році) [19; 20].

Негативною тенденцією є також збільшення частки громадян, які заперечують необхідність своєї участі у політичному житті. Якщо 2008 року на користь політичної участі висловилося 58,5 % опитаних, то 2009 року думку, що люди повинні брати активнішу участь у політичному житті та поточних державних справах, поділяло вже 52,9 % респондентів. Протилежної думки дотримувались, відповідно, 18,6 % та 20,6 % опитаних [15, с. 58].

Тривожним показником, що характеризує нинішній стан політичної культури українського суспільства, є цілковите знецінення моральних засад [3, с. 19 - 20], ознаки вакууму суспільної відповідальності. За

даними соціологічних досліджень, 60 % населення не відчуває особистої відповідальності за стан справ у країні або навіть у своєму населеному пункті, а 10 % опитаних важко визначитися з цим питанням [13].

Низька суспільна відповідальність є серйозною проблемою, що стає на заваді нормальному розвитку демократичного суспільства, адже його ефективність прямо залежить від відповідальної самоорганізації громадян, їх здатності ухвалювати консенсусні рішення. Ситуація погіршується через те, що в країні не існує реального та дійового верховенства права, через системну безвідповідальність політичної еліти, що призводить до поступового унормування безвідповідальності на рівні повсякденних практик, а також до ще більшого дистанціювання громадян від політики, до загальної правової девіації, поширення в суспільстві настроїв апатії, песимізму та цинізму на тлі стійких патерналістських настановлень широких верств населення.

Рівень політичної компетентності населення, без якої неможлива реальна відповідальність громадян за стан суспільних справ та їх активна участь у політиці, теж поки що залишається невисоким. На цей час його показник в Україні удвічі нижчий, ніж в суспільствах з усталеними демократичними традиціями. Так, з судженням „Я розумію, що треба робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми”, що є загальноновизнаним індикатором, за допомогою якого вимірюють рівень політичної компетентності громадян, в Україні погодились 14,9 % респондентів, тоді як в країнах ЄС знають, що робити, аби їх голос було почуто, 34 % опитаних [15, с. 58].

Такий стан політичної свідомості зумовлює низьку політичну та громадську активність населення. Українці досить охоче беруть участь у виборах представницької влади, проте інші форми політичної участі, що передбачають самодіяльність, самоорганізацію та самоврядування, залишаються малорозвиненими.

Попри суттєве зростання в останні роки кількості зареєстрованих в Україні політичних партій і громадських організацій, ступінь залучення до їх діяльності громадян залишається стабільно низьким. Переважна кількість українців (83,3 %) не належать до жодної з громадських та політичних організацій чи рухів, при цьому з 2004 року цей показник істотно не змінився. 2010 року кількість громадян – членів політичних партій, становила близько 5 % [9].

Невисоким залишається й рівень довіри населення до інститутів громадянського суспільства. Нині громадським організаціям довіряє лише третина українців (34,6 %), політичним партіям — 23,9 % [9]. Загалом за останні десять років рівень довіри до громадських організацій коливався у межах від 20,6 % до 36,6 %, а позитивний рейтинг політичних партій не перевищував 24,1 % [18].

Українці не вірять у здатність політичних партій реально представляти їх інтереси. Майже половина населення (40,4 %) не вірить, що партії

репрезентують інтереси певних соціальних груп та підтримують постійні зв'язки з ними. Переважна більшість людей (74 %) впевнена, що партії цікавляться лише забезпеченням свого представництва в органах влади, що вони хоч і декларують захист тих чи інших прошарків населення, але насправді реально захищають інтереси дуже вузького кола осіб, наближених до їх керівництва [9].

Сьогодні третина українців не бачить серед теперішніх політичних партій і рухів таких, яким можна довірити владу. Наслідком помірковано-негативного ставлення до партій є й те, що майже половина громадян (46,6 %) виступає проти багатопартійної системи, котра є однією з ознак демократичного політичного розвитку країни [13]. На думку соціологів, малоефективна діяльність українських політичних партій викликає невдоволення розвитком демократії в країні, яке висловлює половина населення [13].

Низький рівень довіри до політичних партій, брак у них стабільної соціальної бази, заперечення більшістю громадян потреби у багатопартійній системі – це закономірний наслідок невідповідності партій, що діють в Україні, та й всієї партійної системи потребам суспільства, надзвичайно високого рівня політичної корупції, брак ефективної постійної комунікації партій з виборцями, загальної політичної індиферентності, а також недостатньої структурованості соціуму, несформованості міцного прошарку середнього класу.

Поки що не забезпечується повноцінна участь громадян в управлінні державними справами і через інституційні механізми взаємодії влади з інститутами громадянського суспільства. Громадські ради при органах виконавчої влади функціонують недостатньо ефективно. При значній частині центральних і місцевих органів влади вони взагалі не були створені або ж існують суто формально: так, протягом 2009 року лише близько 50 % громадських рад при органах виконавчої влади регулярно проводили свої засідання [10].

В останні п'ять років відзначалася тенденція до зростання кількості протестних акцій, що теж є об'єктивним показником політичної участі. Хоча значна частина цих заходів і мала неконвенційний характер [16], зростання рівня суспільної активності свідчить про позитивні зміни у політичній свідомості громадян, поступове усвідомлення ними свого права впливати на дії влади.

Отже громадянське суспільство в Україні поки що не набуло належного розвитку, щоб стати суб'єктом суспільних перетворень. Політичні партії та громадські організації ще не можуть концентрувати політичний потенціал суспільства, забезпечувати представництво та гармонізацію інтересів суспільних груп. Зберігається й виразно персоналізований характер політичного життя: голосуючи на виборах, більшість українців віддає перевагу не політичним платформам партій, а їх лідерам [5, с. 29].

Відмінності регіонального, етнічного, релігійного, соціального та іншого характеру, що спостерігаються в українському суспільстві, ускладнюють формування спільних ціннісних орієнтацій, створюють підґрунтя для конфліктів. Серед усіх цих чинників регіональні відмінності спричиняють найбільшу поляризацію [4, с. 193 - 195]. Домінування протилежних різновидів соціокультурної ідентифікації у різних регіонах України - пасивного, з високими патерналістськими очікуваннями на Півдні та Сході України та більш активного, орієнтованого на індивідуальне господарювання і підприємництво, на Заході заважає формуванню спільного культурного простору, ускладнює конструювання консенсусу щодо фундаментальних цінностей.

Різниця у політичній культурі різних регіонів України зумовлює міжрегіональну диференціацію політико-електоральної поведінки громадян, яка за роки незалежності не тільки не зменшилася, а й дещо зросла [1]. Аналіз результатів національних виборів з 1994 по 2010 рік засвідчив збереження загальної тенденції до розподілу електоральної підтримки громадян за регіональною ознакою. Небезпека збереження такої географії електорального поділу полягає в тому, що за результатами президентських виборів у цілих регіонів може з'явитися відчуття таких, що програли, що не сприятиме загальнонаціональній консолідації. За умови збереження тенденції до концентрації партійної системи виникає ймовірність повторення аналогічної ситуації і при проведенні парламентських виборів.

Серед усіх чинників політичної диференціації регіонів України найістотнішими є геополітичні та мовно-культурні орієнтації. У цих двох сферах розбіжності між регіонами дуже значні. Так, у західних областях переважно українською розмовляють на 81,5 % - 85 % більше, ніж у Донбасі, а в Донбасі російською — на 75 % більше, ніж на Заході України. Різниця у ставленні громадян цих регіонів до статусу російської мови як другої державної складає близько 70 %. Значно (близько 60 %) відрізняється і ставлення жителів різних регіонів до приєднання України до союзу Росії та Білорусі; в останні роки посилилась міжрегіональна диференціація у ставленні до вступу України до НАТО [1].

Чинником посилення регіональної поляризації суспільних настроїв, або, в ширшому плані, політичної дестабілізації, є використання регіональних відмінностей у політичному дискурсі під час виборчих кампаній. Штучне загострення питань мовної політики, міжконфесійних відносин, зовнішньополітичного курсу держави, що останнім часом активно використовують різні політичні сили під час виборів, лише поглиблює розбіжності, що існують в українському суспільстві.

Попри суттєву різницю у геополітичних та мовно-культурних орієнтаціях громадян різних регіонів, їх соціально-економічні преференції значно не відрізняються [1]. Особливо це стосується ставлення громадян до соціально-економічної ситуації в країні. Більшість громадян в усіх

регіонах негативно оцінює поточну соціально-економічну ситуацію. При цьому за роки економічної кризи, яка призвела до різкого зниження рівня і якості життя переважної більшості населення, невдоволення громадян економічною ситуацією в країні та умовами свого життя зросло. 2010 року як дуже погану ситуацію оцінили 19,0 % українців, як погану - 55,9 % (2008 року такі оцінки дали, відповідно, 15,3 % і 44,8 % опитаних), більше половини опитаних (59,1 %, що на 20 % більше, ніж 2008 року) відзначили погіршення за останній рік матеріальних умов життя своїх родин. Рівень життя українців низький - 96,3 % населення витрачають усі наявні кошти для виживання, що не дозволяє їм робити заощадження. Найбільш значущими в українському суспільстві є саме загрози економічного характеру (84,2 % опитаних бояться зростання цін, 80,1 % - безробіття, 73,8 % - не виплати зарплат і пенсій) [13].

Економічна криза та перманентна політична нестабільність, від якої в останні роки потерпали українці, посилили негативні тенденції в політичній культурі суспільства. Внаслідок серйозних економічних і соціальних проблем, спричинених кризою, в Україні підвищився рівень соціального песимізму, посилилися патерналістські настановлення. На початку минулого року переважна більшість українців (80 % опитаних) погодилася з тим, що країні потрібна сильна рука, а 36 % громадян заради стабілізації готові були погодитися з деякими обмеженнями громадянських свобод [12].

Слід відзначити, що існує безпосередній зв'язок між рівнем економічного розвитку країни та змінами в політичній культурі суспільства. Зарубіжні дослідники політичної культури встановили, що в індустріально розвинених країнах під впливом соціально-економічного розвитку відбувається перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, які починають відігравати ключову роль у житті людей. Пріоритетними для них стають питання демократичної участі у прийнятті політичних рішень, у вирішенні проблем, що стосуються охорони довкілля, проблем соціальної справедливості тощо. Матеріалістичні ж цілі у політиці, такі як економічне зростання, стабільна економіка, боротьба з інфляцією, підтримання громадського порядку, обороноздатність, боротьба із злочинністю поступово відсуваються на другий план. У сфері політичної участі наголос зміщується з виборчих процедур на більш активні форми, що призводить до зміцнення демократії. Загалом демократія більш стабільна у країнах, де існують реальні умови, що дозволяють людям вважати свій рівень добробуту достатнім, бути задоволеними своїм життям та відчувати довіру одне до одного. Було встановлено також, що такі постматеріалістичні цінності, як задоволення життям та схильність довіряти одне одному безпосередньо включені до структури громадянської культури: „довіра до інших” визначає можливість об'єднання громадян в асоціації та групи за інтересами, без діяльності яких стає неможливою демократія, а „задоволення життям” багато в чому визначає ставлення

громадян до політичної системи в цілому [6, с. 207]. Таким чином, низький рівень життя населення, концентрація інтересів українського суспільства на проблемах виживання аж ніяк не сприяє розвитку інститутів демократії, становленню громадянської культури.

Отже нинішній стан політичної культури українського суспільства не відповідає вимогам партисипаторної демократії. Політична некомпетентність та апатія громадян є серйозною перешкодою на шляху до подальших демократичних перетворень в країні. Розвиток демократичної політичної культури, формування дієздатного громадянського суспільства вимагає, передусім, змін у політичній свідомості людей, утвердження в ній ключових демократичних принципів і цінностей. Досягти таких змін неможливо без створення ефективної системи громадянської освіти. Саме громадянська освіта, надаючи людям знання та вміння, необхідні для життя в демократичному суспільстві, здатна активізувати процеси політичної соціалізації, зміцнити громадянське суспільство. Втім, позитивні зміни у політичній свідомості і поведінці громадян неможливі й без поліпшення соціально-економічної ситуації в країні, розвитку механізмів самоорганізації та самоуправління населення, ефективного функціонування механізмів залучення громадян до державного управління, забезпечення відповідальності і звітності влади перед суспільством, утвердження принципу верховенства права.

Зважаючи на консервативність феномена політичної культури, складність і тривалість адаптації масової свідомості до нових політичних і соціальних цінностей, навряд чи можна очікувати кардинальних змін у політичній свідомості та поведінці українців у найближчій перспективі. У наступні кілька років зберігатимуться характерні для української політичної культури фрагментованість, амбівалентність політичних орієнтацій; стійкими залишатимуться притаманні їй традиції політичної індиферентності, етатизму та егалітаризму, домінуватиме патерналістське ставлення населення до держави.

У найближчому майбутньому не слід розраховувати й на вирішення проблеми політичного та соціокультурного розмежування регіонів. Її розв'язання потребує, передусім, досягнення національного консенсусу в мовному питанні та в питанні геополітичного вибору. Важливим кроком у цьому напрямі стало ухвалення влітку 2010 року Закону України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [11]. Закріплення у законі позаблокового статусу держави сприятиме нівелюванню регіональних розбіжностей у питанні геополітичного вибору. Так само посприяла б консолідації українського суспільства відмова політичних сил від деструктивного використання цих питань у політичній боротьбі. Основою для суспільного консенсусу можуть бути матеріалістичні цінності (наголос на важливості фізичної та економічної безпеки людини), які домінують в усіх регіонах країни [14, с. 56]. Прагнення до істотного підвищення

добробуту громадян є, за висновками соціологів, чинником, який найбільше сприятиме консолідації суспільства [7, с. 68].

На відміну від традицій, цінностей і настановлень, які є компонентами політичної культури, що найменше піддаються трансформації, найближчим часом можна очікувати на певні зміни в суспільних настроях, які чутливо реагують на ті чи інші соціально-економічні й політичні події. Так, за умови збереження політичної стабільності, поліпшення економічної ситуації та, відповідно, із зростанням задоволення громадян умовами свого життя можливе послаблення песимістичних настроїв. Зниження інтенсивності політичної боротьби, як правило, теж призводить до зменшення інтересу населення до політики. В залежності від результатів реалізації державної політики в соціально-економічній сфері коливатимуться показники довіри до влади.

Девальвація цінностей демократії та посилення на тлі економічних негараздів і політичної нестабільності прагнень до „сильної державної влади” в українському суспільстві містить небезпеку легітимації авторитаризму. У випадку посилення тенденцій до концентрації та централізації влади, перетворення порядку на політичну цінність з виразною орієнтацією масової свідомості на сильного лідера, а не на закони, обов’язки чи відповідальність, як це сталося в Росії [8, с. 107 - 108], суспільство може віддати перевагу авторитарним моделям управління. Втім, дані соціологічних досліджень показали, що більшість українців, вже відчувши певні демократичні свободи, навряд чи погодиться ними пожертвувати заради стабільності [2, с. 448]. Незважаючи на невдоволення населення розвитком демократії в країні, прихильниками авторитарного політичного режиму є лише 3,9 % опитаних [17]. За умов такої амбівалентності суспільних настроїв автократична політична сила навряд чи зможе довго утриматися на владних позиціях. Тому при посиленні авторитарних тенденцій з боку влади, а також у випадку блокування владою механізмів вираження суспільного протесту конвенційного характеру, зростатиме ймовірність активізації використання громадянами неконвенційних форм політичної участі.

Література:

1. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992 - 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. - К.: Інститут соціології НАН України, 2008. - С. 331 - 342.
2. Зоткін А. Деполітизація чи політичний ескапізм? / А. Зоткін // Українське суспільство 1992 - 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. - К.: Інститут соціології НАН України, 2008. - С. 439 - 448.

3. **Нагорна Л.** Політична культура та культура політики: етичні аспекти / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. - 2009. - №6. - С. 14 - 24.

4. **Нагорна Л. П.** Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Нагорна Л. П. - К.: Стилос, 1998. - 278 с.

5. **Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції (Доповідь Центру Разумкова) [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона — 2010. - №5 (116). - С. 2 - 33. - Режим доступу до журн.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD116_ukr.pdf**

6. **Пивнева Л.** Вехи формирования концепции политической культуры в западной политической мысли / Л. Пивнева // Ойкумена. - 2009. - Вып. 6. - С. 197 - 210.

7. **Пивоваров Ю.** Чинники суспільно-політичної активності громадян України в дискурсі „розкол/розмежування” / Юрій Пивоваров // Політичний менеджмент. - 2009. - №4. - С. 61 - 70.

8. **Політична культура: теорія, проблеми, перспективи.** - К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. - 224 с.

9. **Політичні партії і партійна система України очима громадян (Соціологічні дослідження) [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона — 2010. - №5 (116). - С. 58 - 84. - Режим доступу до журн.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD116_ukr.pdf**

10. **Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД „Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації”) / Укладач А. В. Єрмолаєв. - К.: НІСД, 2010. - 128 с.**

11. **Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI - вр, від 01.07.2010 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>**

12. **Протестні настрої. Січень - 2009 [Електронний ресурс]: дослідження громадської думки / Research&Branding Group, 20 - 30 січня 2009 року / УНІАН, 02 лютого, 2009 року. - Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-298888.htm>**

13. **Результати щорічного соціологічного моніторингу „Українське суспільство - 2010” [Електронний ресурс]: соціологічне опитування / Інститут соціології НАН України, 2010. - Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/pdp.php>**

14. **Татаренко Т.** Регіональний чинник у формуванні політичної ідентичності / Тетяна Татаренко // Політичний менеджмент. - 2009. - №4. - С. 51 - 60.

15. **Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість: [інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш]. - К., 2009. - 66 с.**

16. Україна в 2005 - 2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана]. - К.: НІСД, 2009. - 655 с.

17. Українське суспільство 1992 - 2009. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. - К.: Інститут соціології НАН України, 2009. - 656 с.

18. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001 - 2009) [Електроний ресурс]: соціологічне опитування / Центр Разумкова, 2009. - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81

19. Яким чином протягом минулого року змінилася спроможність громадян впливати на дії влади? (динаміка, 2006 - 2008) [Електроний ресурс]: соціологічне опитування / Центр Разумкова, 2008. - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=187

20. Якою мірою Ви впливаєте на владу? [Електроний ресурс]: соціологічне опитування / Центр Разумкова, 2009. - Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=441

УДК 316.286

Основні концепції дослідження комунікації в політичній системі суспільства

Андрій Готун,
кандидат політичних наук,
начальник відділу
ДП „Шольц енд Френдз”

Поняття політичної системи і політичного процесу є базовими категоріями для всієї політичної науки. Автор статті піддає аналізу деякі теорії, що обґрунтовують пріоритетність тих чи інших підходів до визначення змісту і природи цих категорій.

Ключові слова: політична система, політичний процес, політична комунікація.

The concepts of political system and political process are basic categories for the whole political science. The author of the paper analyzes some theories which ground the priority of certain approaches to the defining of these categories' content and nature.

Keywords: political system, political process, political communication.

Поява терміна „політична система” була зумовлена виокремленням сукупності різних політичних явищ у певну цілісність на тлі решти суспільства. Вважаємо, що в контексті нашого дослідження доцільно розглянути термін „політична система”, керуючись системним підходом, згідно з яким вся політична сфера визначається як цілісний організм, що перебуває в тісній взаємодії з навколишнім середовищем. Важливо підкреслити, що зародження такого способу інтерпретації політичної системи відбулося в надрах соціологічної науки.

Одним з класиків, чиї праці надали найвідчутнішого імпульсу розвитку системного підходу і теорії політичної системи, є Т. Парсонс [1]. Ґрунтуючись на висновках одного з перших розробників системного

підходу Л. фон Берталанфі [2] і засновника кібернетики Н. Вінера [3], він увів поняття відкритих систем, які підтримують стан складного порядку завдяки відносинам обміну із навколишнім середовищем за посередництвом „входу” і „виходу”.

У вибудованій системній ієрархії Т. Парсонс виділяє політичну систему як підсистему соціальної системи. Відповідно до його теорії, політична система включає в себе всі форми прийняття рішень, стандартизації цілей і мобілізації ресурсів на їх досягнення у межах соціальної системи.

Запропоноване Т. Парсонсом поняття відкритої системи не передбачає чіткої детермінації її меж. Така система перебуває під впливом середовища, що її оточує, і сама впливає на нього через „вхід” і „вихід”.

Механізм цього взаємовпливу досліджував у 1950-х - 1960-х роках американський політолог Д. Істон [4]. Він розглядав політичну систему як сукупність взаємопов'язаних видів діяльності, що впливають на прийняття і виконання рішень. Функціонування системи він визначає як процес взаємодії трьох її елементів – „входу”, „конверсії” і „виходу”. На „вхід” подаються різні (економічні, культурні тощо) вимоги громадськості чи висловлення солідарності і підтримки громадянами діяльності влади у різних сферах. Далі, за посередництвом опрацювання елітарними колами цих вимог у відповідності з певними цінностями, притаманними суспільству, приймаються ті чи інші рішення, які передаються на „вихід” системи, де вони перетворюються на акти державної політики (закони, укази, символи), призначені для ознайомлення (в тому числі й адресного) громадської думки чи інших суб'єктів (інших держав тощо) і для реалізації.

Останній елемент системи діє як механізм „зворотного зв'язку” і забезпечує взаємодію „виходу” і „входу” з врахуванням владними структурами впливу зовнішніх обставин (тобто тієї чи іншої реакції громадськості, ступеня задоволення її вимог і реалізації постанов). Наявність механізму, який відображає цінність інформації, осмисленої у суспільстві, забезпечує самоконтроль і саморозвиток політичної системи.

Послідовник Д. Істона американський політолог Г. Алмонд (прихильник структурно-функціонального підходу) дотримувався дещо інших поглядів при дослідженні політичної системи [5]. На його думку, головним для неї є забезпечення легітимності примусових заходів, спрямованих на стабілізацію влади і суспільства. Г. Алмонд стверджував, що політична система складається з ролей, структур (як інституціоналізованих, так і неформальних), які взаємодіють, та підсистем і культури, закладеної в їх основу.

Поглиблюючи теорію Д. Істона, Г. Алмонд і Дж. Коулман продовжили дослідження концепції політичної системи в річці функціоналізму, а також одними з перших репрезентували політичну комунікацію як функцію політичної системи [6]. На їхню думку, в будь-якій політичній системі можна виокремити такі функції „входу”: політична соціалізація та залучення до участі; артикуляція інтересів; агрегування інтересів;

політична комунікація; і функції виходу: розроблення законодавчих норм і їх застосування; контроль за дотриманням норм. Функції „входу” здійснюються переважно неурядовими організаціями, тоді як функції „виходу” – прерогатива уряду.

Розвитком теорії „входу”, „конверсії” і „виходу” як основних елементів політичної системи стало її інформаційно-кібернетичне тлумачення, розроблене К. Дойчем. К. Дойч виходив з того, що політична система є організованою сукупністю інформаційних зв’язків, спрямованих в кінцевому підсумку на управління і цілеспрямоване регулювання політичних об’єктів [7].

Сучасна наукова думка, синтезуючи концепції як зазначених вище дослідників, так і багатьох інших, не менш знаних їх колег, характеризує політичну систему як реальний складний механізм формування і функціонування влади в суспільстві.

Розглянуті теорії політичної системи не вважають її статичною конструкцією. Політична система перебуває в постійній динаміці – вона рухається, розвивається, змінюється. А динамічний, що перебуває у стадії розвитку, стан будь-якого об’єкта визначається терміном „процес”. У цього терміна є й інше визначення: сукупність послідовних дій для досягнення певного результату.

В сучасній науці політичний процес розглядається з позицій не тільки системного, але й структурно-функціонального, інституційного, біхевіористського та інших підходів. Він розглядається як політика в цілому (Р. Доуз) [8], як сукупність дій для забезпечення формування, зміни, перетворення і функціонування політичної системи (в розумінні Д. Істона, Г. Алмонда); характеризується як форма політичної активності суспільства (Р. Дарендорф [9]); як трансформація політичних інститутів (С. Хантінгтон [10]).

Аналізуючи згадані нами підходи, можна стверджувати, що категорія політичного процесу багатопланова. Вона відображає сукупність внутрішніх змін політичної системи, послідовність політичних подій, взаємодію суб’єктів політики. Зручність їх аналізу забезпечується виокремленням двох площин перебігу політичних процесів – вертикальної (макрорівень) і горизонтальної (мікрорівень). Політичний процес макрорівня охоплює все суспільство і викликає істотні зміни у його політичній системі. Процесові політичного розвитку суспільства властиві три форми: еволюції (вирішення політичних проблем у міру їх виникнення, уникаючи насильства і невмотивованої деструкції); революції (вона пов’язана з насильством, характеризується рішучим руйнуванням усіх політичних органів, стрибкоподібною зміною політичної системи); політичної кризи (втрата владними структурами контролю за вирішенням надто гострих суперечностей, характеризується розбалансованістю діяльності політичних інститутів, слабкою керованістю економічною та іншими сферами).

Процеси мікрорівня (їх називають також частковими) спрямовані на реалізацію певних політичних цілей, що не впливають на стан політичної системи в цілому. Вони проявляються у виконанні владних функцій, презентації політичних інтересів, прийнятті й реалізації управлінських рішень.

Структурними елементами часткових політичних процесів є: причина їх виникнення (визначається появою проблеми або суперечностей, що потребує вирішення); об'єкт (конкретна проблема, навколо якої розвивається політичний процес), суб'єкт (ініціатор політичного процесу) і мета (те, заради чого розвивається політичний процес).

Політична система не існує окремо від зовнішнього середовища, з яким вона взаємодіє за допомогою „входу” і „виходу”, здійснюючи усередині себе „трансформацію”. Це дозволяє говорити про імплементацію політичної системи і, відповідно, її внутрішніх процесів у якусь загальну площину.

З огляду на висновки Г. Алмонда і К. Дойча щодо значення, якого вони надавали інформаційному обміну політичної системи з навколишнім середовищем, у якості такої „площини” можна розглядати певне інформаційне поле, де відбувається збір, переробка та розподіл інформації, необхідної для підтримання життєдіяльності системи. Політична система, як і біологічний організм, має своє сенсорне інформаційне поле („вхід”) і компенсуюче поле, яким логічно можна вважати „вихід”.

Вище вже зазначалося, що для розгляду ми взяли політичну систему як певну відносно відокремлену від решти суспільства конструкцію. Саме суспільна природа політичної системи не дозволяє визнати її повністю ідентичною біологічному організму. Хоча загальні способи розуміння цих систем існують. Біологічна і соціальна системи визнаються відкритими. І в тому, і в іншому випадку ми оперуємо поняттями „вхід” і „вихід” системи, маючи на увазі існування відповідних інформаційних полів. Однак будь-яка система складається з певних елементів, котрі взаємодіють.

Але слід наголосити, що взаємодія елементів політичної системи є іншою, ніж у клітин біологічного організму. Їх взаємозв'язок визначається переважно інформаційними відносинами, які обумовлюють трансляцію матеріальних і енергетичних ресурсів системи. Отже тоді як елементи біологічної системи об'єднані загальними рівнозначними енергетичними, біохімічними та іншими процесами, що забезпечують глибоку їх інтеграцію, частини політичної системи взаємопов'язані не так щільно. Пріоритет комунікативних зв'язків дозволяє виокремити ще одне – внутрішнє – інформаційне поле, що забезпечує розподіл інформації, яка надходить ззовні, між всіма елементами політичної системи й забезпечує інформаційну взаємодію між ними. Саме таку самостійну зону „конверсії”, де відбувається адаптація й переробка отриманої на „вході” інформації, визначив у політичній системі Д. Істон.

За кібернетичним підходом, джерелом виникнення політичного процесу є одержання політичною системою інформації про актуальні потреби суспільства, а підсумком – ухвалення політичних рішень і дій. Цей упорядкований

„кругообіг” інформації забезпечує існування інформаційного поля політики як умови виникнення політичного процесу. Це, у свою чергу, детермінує існування особливої інформаційно-комунікативної підсистеми і специфічного процесу – комунікації, які визначають формування інформаційних полів, здійснення політичної влади, реалізацію певної політики.

Така підсистема виконує „подвійну” функцію: „внутрішнього” зв’язку між елементами політичної системи та „зовнішньої” її взаємодії з іншими соціальними підсистемами. Політична комунікація, що існує в системі, містить у собі компоненти: **інституціональний** (як сукупність певних структур, об’єднаних інформаційними відносинами збору, виробництва, поширення і споживання інформації); **матеріальний** (як сукупність каналів транслявання інформації і ресурсів, що містять відомості і знання, зафіксовані на відповідних носіях, що є продуктом діяльності соціальних інститутів); **інформаційний** (як сукупність специфічних інформаційних явищ, до яких належать процеси, події, стан, відносини, комунікації та інформаційні поля, що формуються на їх основі, і простори в межах даної інформаційної системи).

Інформаційна підсистема утворює інформаційний простір, що становить сукупність різноспрямованих інформаційних полів на основі потоків, сформованих з інформаційних подій, відтворених інститутами підсистеми.

У комунікативній підсистемі формуються три рівні інформаційно-комунікативних зв’язків – міжособистісний, груповий і масовий. Кожен з них має особливих агентів політичної комунікації, що зумовило в політичній науці виокремлення трьох основних способів політичної комунікації, заснованих на використанні різних засобів: через ЗМК – друковані й електронні; через організації, коли передавальною ланкою слугують політичні партії, групи інтересів тощо; через неформальні канали з використанням особистих зв’язків.

Для підтримання постійного зв’язку між суб’єктами політики необхідні спеціальні засоби інформаційного обміну. Це зумовлюється самою природою політики як колективної, складно організованої цілеспрямованої діяльності, спеціалізованої форми спілкування людей для реалізації групових цілей та інтересів, що цікавлять все суспільство. Колективний характер цілей, які реалізуються в політиці, припускає обов’язкове усвідомлення їх розділеними в просторі членами колективу (держави, нації, партії тощо) і координацію діяльності людей та організацій. Все це, звичайно, неможливо при безпосередній, контактній взаємодії громадян і потребує використання спеціальних засобів передачі інформації, що забезпечують єдність волі та спрямованість дій великої кількості віддалених одне від одного людей.

Отже постає питання про визначення засобів політичної комунікації, які дозволяють реалізувати названі цілі.

Як правило, під засобами політичної комунікації (ЗПК) мають на увазі певні організації й інститути, що функціонують у межах соціальної і політичної систем, за допомогою яких здійснюється обмін інформацією. Деякі дослідники відносять до ЗПК також комунікативні дії чи ситуаційні групи або окремих індивідів, що сприяють обміну інформацією (Л. Посікера виділяє

прямий або непрямий, опосередкований або неопосередкований, негайний або тривалий у часі обмін інформацією) [11].

Р.-Ж. Шварценберг називає три основні способи політичної комунікації з використанням різних засобів. Це: комунікація через засоби масової комунікації (ЗМК) - друковані й електронні; комунікація через організації, коли передавальною ланкою слугують політичні партії, групи громадян, об'єднаних спільними інтересами, тощо; комунікація через неформальні канали з використанням особистих зв'язків [12]. Кожен з цих способів політичної комунікації має істотне значення для політичної системи, однак вони не рівнозначні. Розглянемо їх детальніше.

ЗМК – це установи, створені для відкритої, публічної передачі відомостей будь-яким особам за допомогою спеціального технічного інструментарію. Їх прикметні риси - публічність (необмежене і надперсональне коло споживачів); наявність спеціальних технічних засобів; непряма, розділена в часі та просторі взаємодія комунікативних партнерів; односпрямованість взаємодії від комунікатора до реципієнта, неможливість зміни їх ролей; непостійний характер аудиторії, що утворюється час від часу в результаті загальної уваги, проявленої до тієї чи іншої статті чи передачі.

До ЗМК належать: преса, масові довідники, радіо, телебачення, кіно- і звукозапис, відеозапис. Вони мають різні можливості й силу впливу, що залежить від способу їх сприйняття реципієнтами. Найбільш масовий і потужний політичний вплив здійснюють електронні ЗМК – радіо і телебачення. Однак друковані видання історично, традиційно теж мають велику вагу. Все це разом перетворює ЗМК на важливий елемент у системі політичної комунікації.

Політична комунікація, що здійснюється через організації, припускає, що передавальною ланкою слугують політичні партії, державний апарат, групи громадян, об'єднаних спільними інтересами, тощо.

До неформальних ЗПК відносять поголос, чутки, плітки, анекдоти, а також графіті. Ці джерела впливають, насамперед, на формування негативної оцінки діяльності політичних лідерів і політичних інститутів. В основі думки, позначеної термінами „поголос”, „чутки”, „плітки”, як вважає Б. Грушин, „завжди лежить більша або менша доза вигадки, домислу – свідомого, навмисного чи неусвідомленого, випадкового - це байдуже. Такий вимисел є вже в момент зародження поголосу, тому що особа, яка першою повідомляє звістку, що породжує поголос, ніколи не має у своєму розпорядженні всієї повноти точних, строго перевірених фактів щодо суб'єкта судження” [13].

Далі, у міру передачі відомості від однієї особи до іншої, елементи вимислу посилюються: повідомлення доповнюються новими подробицями, забарвлюються емоційно – уже, як правило, людьми, що не мають жодних правдивих відомостей про предмет розмови. Це емоційне забарвлення інформації є головним чинником її привабливості для сприйняття широкою аудиторією, що робить її такою, яку важно забути.

Особливе місце серед таких засобів передачі інформації належить чуткам. Це різновид інформації, що поширюється винятково неформальними каналами. Так інформація задовольняє якісь реальні інформаційні потреби, що не задовольняються іншими способами, це колективна спроба знайти відповідь на певне актуальне питання в умовах недоступності інформації. Дослідники феномена чуток підкреслюють, що вони виступають у формі таких суджень або прогнозів, які найбільш очікуються людьми.

Окрім перелічених існують й інші, особливі засоби політичної комунікації. Наприклад, Ю. Хабермас і Н. Луман зазначали, що влада, з одного боку, має соціальну, комунікативну природу, а з іншого – сама є джерелом і засобом комунікації. В якості особливих каналів політичної комунікації можуть виступати також грошова система, державна символіка, твори мистецтва тощо [14].

В сучасній політичній науці масові засоби політичної комунікації визначаються, з одного боку, як групові, міжособистісні (неформальні), а з іншого – нерідко протиставляються одне одному з огляду на їх значущість для політичної сфери.

У зв'язку з цим необхідно мати на увазі, що інформаційні зв'язки в політичній сфері знаходять інституціональну усталеність лише завдяки постійному „обслуговуванню” рольових практик суб'єктів. Підтримка базових для політики комунікацій (у царині прийняття рішень, проведення виборів, розвитку міжпартійних відносин тощо) сприяє формуванню відповідних інформаційно-комунікативних систем (ІКС), які співіснують у полі політики з більш рухливими типами контактних зв'язків, які „обслуговують” нестійкі інфопотоки між акторами, вільними від жорстких взаємних зобов'язань.

Констатація системних основ інформаційного простору політики дозволяє стверджувати, що цей простір організується переважно у вигляді різних інформаційно-комунікативних систем, котрі мають явний пріоритет перед нестійкими потоками інформації й частковими інформаційними обмінами. При цьому зрозуміло, що хоча в політичному просторі існує безліч ІКС, найбільшу вагу має система масової комунікації (МІКС), що віддзеркалює взаємодію населення, суспільства (тобто масової аудиторії) з центрами влади. Тому ми поділяємо точку зору, згідно з якою масові інформаційно-комунікативні системи мають більшу вагу в порівнянні зі звичайними інформаційно-комунікативними системами. Останні (наприклад, експертні висновки й пропозиції поправок до проектів законів від зацікавлених сторін, селекторні наради, конференції та з'їзди політичних партій, мітинги й диспути, циркуляри та накази усередині апаратів відомств) складаються лише навколо певних рольових практик учасників політичного процесу. За допомогою ж МІКС відбувається обіг інформації, необхідної для усталеного існування політичної системи й нормального функціонування всіх її інститутів. Це зумовлено низкою факторів, найважливішим з яких, на нашу думку, є оперативний відгук МІКС на зміну громадської думки, і – найважливіше – здатність до її формування. До МІКС можна віднести ЗМК, референдуми й плебісцити, вибори.

Масові й „звичайні” інформаційно-комунікативні системи вбудовані у комунікативну підсистему політичної системи суспільства і є сферою здійснення комунікації.

Термін „комунікація” лінгвісти розуміють як соціально зумовлений процес передачі і сприйняття інформації, який здійснюється різними каналами за допомогою вербальних і невербальних комунікативних засобів. Комунікація досліджується з метою знайти відповіді на питання „хто з ким спілкується?”, „за допомогою чого?”, „які зміст й ефекти комунікації?”.

Комунікації властива певна послідовність дій: кодування повідомлення комунікатором, трансляція повідомлення за допомогою різних каналів і декодування реципієнтом. Схема комунікації може бути описана в такий спосіб: відправник (джерело) – кодування – повідомлення – канал – декодування – одержувач – зворотний зв’язок.

Повідомлення – це інформація, ідея, заради якої здійснюється комунікація. Складається воно із символів і може бути аудіальним, графічним чи візуальним. Окрім комунікацій, заснованих на написаному чи вимовленому слові, існують ще й такі, в основу яких покладена інша символіка і знаковість, за допомогою яких передається суть. До таких належать, зокрема, і символічні акти (самоспалення в публічному місці, політичний тероризм, демонстрації, спалення прапорів тощо).

Кодування – це перетворення повідомлення в символічну форму. Канал – це шлях фізичної передачі повідомлення, засіб, за допомогою якого здійснюється комунікація. Декодування – розшифровка повідомлення, яка через комунікативні перешкоди може бути більш-менш адекватною. Процес транслявання інформації супроводжують різні „шуми”, що стають на заваді здійсненню ефективної комунікації.

У науці вирізняють кілька моделей, що дозволяють описати процес комунікації. Комунікація може здійснюватися за трьома схемами – „лінійною”, „транзакційною” (або „двоспрямованою”), „інтерактивною”.

Широке розповсюдження одержала лінійна модель, що розглядає комунікацію як дію, у межах якої відправник кодує свої почуття та ідеї у певний вид повідомлення, а потім відправляє його отримувачу, використовуючи будь-який канал. Транзакційна модель представляє комунікацію як двоспрямований процес одночасного відправлення й отримання інформації комунікаторами.

Інтерактивна, або кругова модель комунікації містить у собі не тільки передачу повідомлення від відправника до одержувача, в ході якого перший кодує, а другий декодує інформацію. Важливим її елементом є зворотний зв’язок — реакція одержувача на повідомлення, що виражається у відповідному повідомленні-відповіді. І відправник, і одержувач інформації по черзі змінюють свої ролі. А отже вони впливають одне на одного, керуючись отриманими в результаті попередніх комунікативних актів даними. Тобто комунікація визнається смисловим процесом: головною її характеристикою є не тільки передача інформації, але й правильне її розуміння. Саме тому,

на нашу думку, інтерактивна модель комунікації є найважливішою для вивчення комунікації в політичній системі, що включає безліч елементів, що взаємодіють.

Наука про політику вносить свої корективи у розуміння комунікації. Дослідники, що працюють у царині політичної науки, підкреслюють глибокий, органічний зв'язок політики як виду людської діяльності й форми суспільної свідомості з комунікацією, яка опосередковує цю діяльність. Політика не існує поза людською діяльністю, без різних способів взаємодії її носіїв, поза комунікаційними процесами, які пронизують, скеровують суспільно-політичне життя.

Розглядаючи феномен політичної комунікації, спочатку необхідно відзначити, що вона поєднує в собі універсальні (загальносоціальні) і галузеві (політичні) риси.

Зогляду на перший рівень властивостей, політична комунікація відображає параметри інформаційних взаємодій, єдині для живої й неживої природи – наявність сторін, котрі взаємодіють, каналів зв'язку, перешкод у трансляції повідомлень тощо. Вона може бути визначена як форма інформаційної взаємодії, що здійснюється на основі спрямованої передачі інформації, котра зумовила осмислену відповідь реципієнта на виклик комунікатора.

Політичні критерії комунікації у сфері публічної влади зумовлені змістовими аспектами інформаційних взаємодій, що розгортаються, – особливими способами комутації, нормами та інститутами трансляції повідомлень, формами опрацювання текстів тощо. Важливою щодо цього є символічна природа інформаційних обмінів, оскільки саме символи стають основою для ідентифікації політичних об'єктів у свідомості людини. Важливим критерієм власне політичної комунікації є її публічний характер. Оскільки політика відображає взаємодію великих соціальних груп і породжується наявністю в цих масштабних акторів особливих інтересів, не можна трактувати властиву їй комунікацію як аналог міжособистісного спілкування.

Існує безліч підходів до визначення політичної комунікації. Французький соціолог Р.-Ж. Шварценберг охарактеризував її як „процес передачі політичної інформації, за допомогою якого інформація циркулює між політичною й соціальною системами. Безперервний процес обміну інформацією здійснюється як між індивідами, так і між управліннями й тими, ким управляють, з метою досягнення згоди” [15]. На думку сучасних дослідників політичного процесу Н. Анохіної та О. Маканової, політична комунікація допомагає здійснювати взаємодію політичних інтересів, наповнюючи змістом політичний процес. За їх версією, за допомогою комунікації розгортається логічна послідовність політичних подій, створюється їх сюжетна лінія [16].

Політичну комунікацію розуміють як постійний процес передачі політичної інформації, за допомогою якого політичні тексти циркулюють між елементами політичної системи, а також між політичною та соціальною системами [17]. Політична інформація інтерпретується як сукупність відомостей, відібраних суб'єктами з інформаційного потоку для підготовки і ухвалення необхідних їм

рішень у сфері державної влади або виконання функцій, а також здійснення супутніх дій.

Існує визначення політичної комунікації як сукупності всіх неформальних комунікаційних процесів у суспільстві, які чинять найрізноманітніший вплив на політику (Л. Пай) [18]. Деякі дослідники, як, наприклад, Д. Авдієнко, визначають політичну комунікацію як частину масової комунікації й виводять за межі розгляду міжособистісну та міжгрупову комунікацію [19]. На думку Н. Шелекасової, „сучасні політичні комунікації” – основа життєздатності будь-якої політичної системи. Вони є технологічним засобом включення суб’єктів політичної діяльності в суспільно-політичне середовище [20]. Суттєвою стороною політичної комунікації є інформаційний обмін – цілеспрямована передача й вибірковий прийом відомостей, якими в процесі конкретної суспільно-практичної діяльності обмінюються „джерела” і „споживачі” – індивіди, соціальні групи та організації, які виражають їхні інтереси, взаємодіючи в суспільстві [21].

Більшість визначень у принципі розглядають політичну комунікацію з огляду на її належність до політичної системи як певної її властивості. В основі цього погляду закладені ідеї трьох класичних наукових шкіл – системного підходу Д. Істона, кібернетичного підходу К. Дойча і структурно-функціонального аналізу Г. Алмонда й Дж. Коулмана. Їхні дослідження визначили подальше вивчення політичної комунікації як властивості політичної системи, її функції.

Разом з тим, існують й інші підходи до розуміння політичної комунікації. Вона може розглядатися не як функція, а як самостійне явище або процес. Представником цієї точки зору є, зокрема, А. Соловйов. На його думку, формування і функціонування у сфері публічної влади різних ідеологій, почуттів, цінностей, символів, доктрин, офіційних норм та опозиційних оцінок і думок різних авторів становлять особливий політичний процес. Його суть у тім, що за рахунок передачі й обміну повідомленнями політичні суб’єкти сигналізують про своє існування різним контрагентам і встановлюють з ними необхідні контакти та зв’язки, що дозволяють їм виконувати різні політичні ролі. Цілеспрямовані контакти з’єднують різні рівні політичної системи, дають можливість інститутам влади виконувати свої специфічні функції з управління державою та суспільством.

Найширше визначення поняття політичної комунікації, на нашу думку, запропонувала професор О. Зернецька: „Політична комунікація – це комунікація у сфері внутрішньої і зовнішньої політики, яка частково або чималою мірою здійснюється за допомогою ЗМК” [22].

Таким чином, можна зробити висновок про наявність в сучасній науці різних поглядів на місце політичної комунікації в політичній системі. Відбувається еволюційний розвиток наукової думки від уявлень про політичну комунікацію як про „передусталену” властивість політичної системи до нового способу розуміння. При новому уявленні комунікація – це особливий процес, який є джерелом розвитку системи. Поява такого уявлення визначена

дослідженнями видатних вчених, серед яких слід особливо відзначити Г. Гадамера [23], Ю. Хабермаса та Н. Лумана. Положення, які містяться у їхніх працях, дозволяють зробити висновок про зростання значення інформації та комунікації для політичного простору в сучасному світі.

Література:

1. Див.: **Парсонс Т.** О социальных системах / Толкотт Парсонс. - М.: Академический проект, 2002. - 832 с.
2. Див.: Системный подход в современной науке (К 100-летию Людвига фон Бергаланфи): сб. статей / Отв. ред. Лисеев И. К., Садовский В. Н. - М., 2004. - 561 с.
3. Див.: **Винер Н.** Кибернетика и общество / Норберт Винер - М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. - 245 с.
4. Див.: **Easton D.** Framework for Political Analysis / David Easton. - Chicago: The University of Chicago Press, 1979. - 143 p.
5. **Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.** Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. - Москва: Аспект Пресс, 2002. - 537 с.
6. **Coleman J.S.** Politics of the Developing Areas / James S. Coleman, Gabriel A. Almond. - Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1960. - 591 p.
7. **Deutsch K.** The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control / Karl Deutsch. - N.Y.: Free Press, 1966. - 32 p.
8. **Dowse R. and Hughes J.** An Introduction to Political Sociology. - N.Y., 1972. - P. 7.
9. **Дарендорф Р.** Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. - Москва: „РОССПЭН”, 2002. - С. 11 - 39.
10. **Гантингтон Семюел П.** Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Наталії Климчук. - Львів: Кальварія, 2006. - 474 с.
11. **Посикера Л.Р.** Политическая коммуникация в условиях избирательных кампаний: анализ концепций и технологий: автореф. дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 „Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Л. Р. Посикера. - Москва, 1994. - С. 14.
12. **Шварценберг Р.-Ж.** Политическая социология: в 3 ч./ Пер. с фр. - М.: Российская академия управления, 1992. - Ч. 1., с. 174.
13. Цит. за: **Грушин Б. А.** Мнение о мире и мир мнений - М.: Политиздат, 1967. - С. 228 - 229.
14. Див.: **Хабермас Ю.** Теория коммуникативного действия // Вестник Московского университета. Серия 7, Философия. - 1993. - №4. - С. 43 - 63; **Хабермас Ю.** Демократия. Разум. Нравственность. - М.: Академия, 1995. - 245 с.; **Луман Н.** Власть. - М.: Праксис, 2001. - 256 с.
15. Цит. за: **Шварценберг Р.-Ж.** Политическая социология: в 3 ч. / Пер. с фр. - М.: Российская академия управления, 1992. - Ч. 1., с. 174.

16. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Ред. Мелешкина Е. Ю. - М.: Весь мир, 2001. - С. 213.

17. **Посикера Л. Р.** Политическая коммуникация в условиях избирательных кампаний: анализ концепций и технологий: автореф. дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 „Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Л. Р. Посикера. - Москва, 1994. - С. 3.

18. **Pye L.** Political Communication // The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions. - Oxford; New York, 1987. - P. 442.

19. **Авдиенко Д. А.** Влияние в процессе политической коммуникации // Санкт-Петербургский политологический журнал. Выпуск 3-й. - 2001. - С. 3.

20. **Шелекасова Н. П.** Современный взгляд на проблемы политической коммуникации и лидерства // Россия. Политические вызовы XXI века / Отв. ред. М. В. Ильин, С. В. Рогачев. - М., 2002. - С. 524 - 527.

21. **Грачев М. Н.** Политическая коммуникация: от вещания к диалогу // Права человека в диалоге культур: Материалы международной научной конференции, 26 - 28 ноября 1998 г. - М., 1998. - С. 141 - 143.

22. Цит. за: **Зернецька О. В.** Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. - К.: Освіта, 1999. - С. 145.

23. Див: Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас / Сост. А. В. Леденева. - Новосибирск: 1995. - 120 с.; Див. також: **Гадамер Х.-Г.** Истина і метод (фрагменти) // Читанка з історії філософії. Книга 6. Зарубіжна філософія XX ст. - К., 1993. - С. 196 - 201.

УДК 316.77

Політична комунікація як процес взаємодії політичних суб'єктів

Анжела Акаймова,

кандидат історичних наук,
завідуюча кафедрою маркетингу
Української академії бізнесу
та підприємництва

У статті розглядаються ланки та рівні політичної комунікації, інформаційні потоки, механізм прямих і зворотних інформаційних зв'язків. Основний наголос робиться на тісному зв'язку політики і комунікації.

Ключові слова: комунікація, політична комунікація, ланки політичної комунікації, рівні політичної комунікації, ЗМІ.

The links and levels of political communication, information streams, the mechanism of direct and reverse information connections are examined in the article. The main accent is given to close connection of politics and communication.

Keywords: communication, political communication, links of political communication, levels of political communication, mass media.

Мета нашого дослідження – визначити зміст поняття „політична комунікація”.

У політичній сфері суспільства існує велика кількість залежностей між політичними лідерами і політичними партіями, які ведуть боротьбу за владу. Найглибшими є зв'язки, що виникають внаслідок інформаційних обмінів і форм взаємоспілкування, що складаються на цій основі, або, кажучи інакше, форм комунікації. Саме на основі комунікації інформація передає політичний досвід наступним поколінням, сприяє соціалізації людей, структурує політичне життя.

Вперше термін „комунікація” в сучасному його значенні запропонував 1943 року Н. Вінер. Правда, пізніше деякі дослідники уточнювали і

дещо видозмінювали це поняття. На початку ХХІ століття, наприклад, під терміном „комунікація” стали розуміти і встановлення контактів між суб'єктами, і форму їх взаємозв'язку, і сам акт спілкування, і процес перетворення певних повідомлень на загальне надбання тощо. У тлумачних і термінологічних словниках слово „комунікація” розглядається як передача, повідомлення (думок, відомостей, новин тощо); інформація; спілкування, зв'язок, звістка, засіб зв'язку.

Основою масової комунікації є людська мова, друковані та електронні тексти як інструменти, що дозволяють координувати спільні дії.

Власне політичну комунікацію з масовою виокремили Г. Алмонд і Д. Пауелл [1, с. 4]. Вони визначили п'ять її ланок: 1) міжособові контакти; 2) традиційні соціальні структури; 3) політичні структури „входу”; 4) засоби масової інформації; 5) політичні структури „виходу”. Такий підхід дозволяє мало не всі явища життя віднести до політичної комунікації.

На думку Д. Шеннона, до інформації можуть бути віднесені лише повідомлення, що створюють для людини ситуацію вибору певних альтернатив. Відтак політичною інформацією визнаються тільки ті повідомлення, які людина вибирає з потоку відомостей для підготовки і ухвалення нею необхідних рішень у сфері державної влади чи виконання у ній своїх функцій. У цьому сенсі інформація виступає і як передумова дій будь-якого політичного суб'єкта, і як найважливіша умова ефективної взаємодії у політичній сфері для досягнення певної мети.

Визначальне значення для розробки теорії політичної комунікації мають праці К. Дойча (він вперше, наприкінці 1940-х років, представив політичну систему як особливу форму інформаційно-комунікаційних обмінів між тими, хто управляє, і тими, ким управляють), Д. Істона і Г. Алмонда (які описали функціонування системи влади через механізми розповсюдження цінностей та інших форм повідомлень), а також Ю. Хабермаса і Х. Арендт.

У процесі розвитку різних наукових течій сформувалися й різні погляди на природу і суть політичної комунікації.

В сучасній західній науці під політичною комунікацією в теоретичному плані часто розуміють багатоманітні соціальні контакти, що виникають як в публічній сфері, так і у зв'язку з впливом акторів на політичні події. Так, Р. Дентон і Г. Вудворт трактують політичні комунікації як публічні дискусії, що формуються „у зв'язку з раціональним розподілом дефіцитних ресурсів, наділенням когось легітимною владою, у зв'язку з можливістю публічної влади застосовувати різного роду санкції” [2, р. 18].

Вперше уявлення про політичну систему як сукупність інформаційних потоків і специфічної мережі комунікацій, що чинять вплив на ухвалення і реалізацію державних рішень, сформулював К. Дойч [3, с. 25]. На його думку, всі інститути і механізми влади, які контролюються інформаційною елітою – дейтократією, є відносно самостійними структурами, що володіють в інформаційному просторі значними можливостями для опрацювання

потоків повідомлень і забезпечення обміну інформацією. Розглядаючи політику як інформаційно-комунікаційні зв'язки і відносини, він розумів її як соціальну цілісність, структури й інститути якої продукують, отримують та опрацьовують інформацію. Ефективність діяльності владних інститутів К. Дойч ставив у залежність від їх здатності впорядковувати інформацію та налагоджувати контакти між суб'єктами політичних відносин. Відтак влада для забезпечення свого ефективного функціонування повинна: а) бути гранично повно й неупереджено поінформованою; б) забезпечувати населення країни достовірною інформацією.

Постає питання, які суб'єкти беруть участь у політиці, в процесах комунікації? Р. Даль називає такі групи учасників комунікації: 1) суб'єкти, що володарюють; 2) суб'єкти, що претендують на владу; 3) політично активний прошарок населення; 4) аполітичний прошарок населення [4, с. 37].

Дехто з дослідників розглядає політичну комунікацію як підсистему політичної системи суспільства, до якої належить, зокрема, і комплекс установ, які збирають, опрацьовують і поширюють політичну інформацію.

Політична комунікація – це процес взаємодії політичних суб'єктів на основі обміну інформацією та безпосереднього спілкування, а також засоби і способи цієї взаємодії. Політична комунікація, за Р.-Ж. Шварценбергом, – це „процес передачі політичної інформації, за допомогою якого інформація циркулює між елементами політичної системи, а також між політичною і соціальними системами. Безперервний процес обміну інформацією здійснюється як між індивідами, так і між тими, хто управляє, і тими, ким управляють, з метою досягнення згоди” [5, с. 174]. Конкретизуючи це формулювання, В. Соловйов зазначає, що „політична комунікація є окремим випадком успішної реалізації інформаційних обмінів, спроби комунікатора (наприклад, владних структур) вступити в контакт зі своїм контрагентом. Ця форма спілкування, встановлена на основі спрямованої передачі інформації, зумовлює осмислену відповідь реципієнта на виклики комунікатора” [6, с. 6 – 7].

В. Горохов виокремлює в системі політичної комунікації три взаємопов'язані самостійні блоки: а) комунікації, що обслуговують органи влади і управління; б) комунікації, що створюють інформаційне середовище діяльності партій і рухів; в) комунікації, звернені безпосередньо до громадської думки, масової свідомості [7, с. 185]. Механізм прямих і зворотних інформаційних зв'язків працює у всіх цих блоках. Це робить політичну комунікацію демократичною, відкритою для всіх суб'єктів політичної взаємодії, у тому числі й влади.

На комунікативному аспекті влади наголошують Х. Арендт, М. Фуко, Ю. Хабермас. Так, Ю. Хабермас вважає, що „ми можемо розрізняти владу, яка народжується в процесі комунікації, і владу, що застосовується адміністративно. У діяльності політичної громадськості поєднуються два протилежні процеси: з одного боку, комунікативне формування легітимної

влади, яка народжується у вільному від будь-якої репресивності процесі комунікацій політичної громадськості, а з іншого – забезпечення легітимності через політичну систему, за допомогою якої адміністративна влада прагне управляти політичними комунікаціями” [8, с. 43]. Продуктивну силу комунікації Ю. Хабермас вбачає у її впливі на процеси ухвалення рішень політичною системою, у виявленні соціокультурного потенціалу розвитку суспільства, у вивільненні фундаментального ресурсу суспільної інтеграції – взаєморозуміння і солідарності.

Загальна мета політичної комунікації може по-різному виражатися в діяльності конкретних політиків, політичних сил. Але тільки завдяки каналам політичної комунікації можна обнародувати і роз'яснити свої рішення, звернутися за політичною підтримкою, відзвітувати, створити імідж.

Р.-Ж. Шварценберг зазначав, що „особливе місце в політичній комунікації належить обміну інформацією між правителями і підлеглими з метою добитися їх згоди” [9, с. 56]. І справді, будь-який правитель бажає, аби його рішення схвалювалися народом. Згоди між цими сторонами можна добитися лише за допомогою комунікації, інформаційного обміну. „Можна вважати, що політична комунікація для політичної системи – це те ж саме, що кровообіг для організму людини” [9, с. 64].

В процесі взаємодії правителя і підлеглих реалізуються функції політичної комунікації. Г. Лассуел бачив їх три: 1) встановлення контролю над середовищем; 2) кореляція всіх компонентів суспільства для його збереження; 3) передача соціальної спадщини [10, с. 38].

П. Шаран вважає, що саме завдяки організації комунікаційного процесу набувають певної форми взаємовідносини між людьми, формується шанобливе ставлення до влади. Комунікаційний процес додає діям окремих осіб суспільного масштабу [11, с. 117].

Ці два підходи поєднує однаковий погляд на політичну комунікацію як основу цілісності суспільства, запоруку його поступального розвитку. По суті, контроль над середовищем – це контроль над тим, як використовується влада.

Політична комунікація може розвиватися на кількох рівнях, а саме на міжособовому, груповому і масовому. Коло учасників масової політичної комунікації об'єднує громадян, політичні організації, державні інститути, мас-медіа. Проте засобом, каналом масової політичної комунікації є лише ЗМІ, які виконують функції: інформаційну, артикуляції суспільних інтересів, критики і контролю, освітню, просвітницьку, інновації, соціалізації та інтеграції, мобілізації. Таким чином, до масової політичної комунікації належать ЗМІ з певною функціональною програмою. Ця програма має бути зорієнтована на організацію і підтримку регулярних інформаційних обмінів між учасниками політичного процесу. Відразу підкреслимо, що ЗМІ, які вважаються суспільно-політичними, потенційно

мають необхідні ресурси для реалізації функцій політичної комунікації. Але далеко не всі з них виконують місію діалогічної комунікації.

Функціонування в режимі діалогу визначається типом політичної системи, політичною культурою суспільства, легітимними нормами, що регулюють відносини між владою, суспільством і пресою. Проте зворотні зв'язки відмирають в суспільствах тоталітарного і жорсткого авторитарного типу. Тут ідеологія і пропаганда завжди претендують на істину в останній інстанції, а влада править адміністративними методами. У країнах з демократичним устроєм діалогічні параметри діяльності засобів масової інформації підтримуються широкими можливостями суспільних сил брати участь у політичному процесі.

В сучасному інформаційному середовищі, що динамічно змінюється, політичні фактори стимулюють встановлення нових взаємин, незвичних раніше контактів, формують новий стиль спілкування громадян з владою. Водночас і сама влада, її політичні структури й інститути зазнають трансформації. Державні структури освоюють технології піар-комунікації, політичної реклами, інших сучасних методів спілкування з громадянським суспільством, контактування з партнерами й опонентами. При цьому традиційні носії політичного впливу в суспільстві – партії – поступаються місцем засобам масової інформації та іншим інститутам, які формують інформаційний простір влади.

Література:

1. Алмонд Г., Пауэлл Д., Стром К. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. – Учебное пособие. – М., 2002.
2. Denton R. E., Woodward G. C. Political Communication in Amerika. – N.Y., 1995.
3. Дойч К. Нервы управления: модели политической коммуникации и контроля. – Нью-Йорк, 1963.
4. Даль Р. Современный политический анализ. Политология, 70 - 80-е годы.
5. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология: в 3 ч. – Ч. 1. – М., 1992.
6. Соловьёв В. И. Политическая коммуникация как особый тип информационно-коммуникативных обменов // Полис. – 2002. – №3 – С. 6 - 7.
7. Горохов В. М. Средства массовой информации в системе политических коммуникаций. – М., 1993.
8. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. – М., 1995.
9. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология, в 3 ч. – Ч. 1. – М., 1992.
10. Землянова Л. Н. Современная американская коммуникативистика. – М., МГУ, 1995.
11. Шаран П. Сравнительная политология. – М., 1992.

УДК 316.624(045)

Трудоголізм як тип адиктивної поведінки

Ірина Прокопчук,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціології

та соціальних технологій

Національного авіаційного університету

У статті розглядається трудоголізм як соціальне відхилення, а саме як різновид залежної (адиктивної) поведінки особи. Автор пропонує комплексний соціологічний аналіз феномена трудоголізму.

Ключові слова: адиктивна поведінка, трудоголізм, суспільна криза.

Workaholism as a social deviation, in particular - as a variety of subordinate (addictive) behaviour of an individual, is considered in the article. The author offers complex sociological analysis of the phenomenon of workaholism.

Keywords: addictive behaviour, workaholism, social crisis.

Нині в усьому світі спостерігається загальна тенденція до збільшення масштабів вже існуючих та поява нових типів адиктивної, тобто залежної поведінки. До вже відомих хімічних форм залежності (алкоголізм, наркоманія) додаються нехімічні – гемблінг (патологічна схильність до азартних ігор), трудоголізм, харчові адикції (анорексія, булемія), спортивна адикція, шопоголізм (адикція до витрати грошей), адикції відносин, екстремальні види спорту, прагнення до невиправданого ризику й створення небезпечних ситуацій (так званий стан перманентної війни), Інтернет-адикція, SMS-залежність, ургентна адикція (звичка перебувати в стані постійного браку часу), адиктивний фанатизм (спортивні, музичні, політичні, релігійні тощо фанати), синдром Тоада (так зване веселе автоводіння). Ці види залежності мають однотипну природу (ретреатизм, тобто втечу від дійсності в ілюзорний світ), спільні причини і відрізняються лише „штучним” замінником: куди саме люди тікають.

Особливе місце серед цих видів залежності посідає трудовоголізм, бо: 1) і досі не визначено прийнятних для всіх науковців засобів вимірювання цього явища, а тому важко його визначити, особливо на початкових стадіях; 2) трудовоголізм є соціально схвалюваною адикцією.

Трудовоголізм як одержимість роботою досліджували Р. Бурке, Х. Василькевич, Н. Дматрієва, А. Єгоров, В. Кук, Ц. Короленко, Г. Орехівський, Ж. Портер, А. Робін, Б. Робінсон, Дж. Спенс, Д. Фассель, Дж. Шор.

Проблема трудовоголізму є міждисциплінарною. Найчастіше її вивчають психологи, медики, фахівці з менеджменту і, на превеликий жаль, значно менше нею цікавляться соціологи. Можна констатувати, що на сьогодні бракує праць саме з соціологічними підходами щодо даного виду адиктивної поведінки. Відтак **метою статті** є комплексний соціологічний аналіз трудовоголізму як адиктивного типу поведінки, різновиду соціального відхилення.

Трудовоголізм як негативне явище, зокрема, як „хворобу” вперше помітив психоаналітик Ш. Ференці ще 1919 року. Він лікував своїх пацієнтів, які дивним чином захворювали під кінець робочого тижня, а потім різко видужували у понеділок вранці. Ш. Ференці назвав цю хворобу „недільним” синдромом. 1968 року американський психолог У. Отс виступив зі статтею, в якій запропонував термін трудовоголізм (workaholisme) [14]. Він поєднав слова „труд” (work) та алкоголік (alcoholic). В такий спосіб вчений підкреслював спільне між цими двома видами залежної (адиктивної) поведінки.

Одними з перших академічну дефініцію трудовоголізму запропонували Дж. Спенс і А. Робін, які визначили трудовоголіка як людину, що вимушено та надмірно втягнута в роботу, при цьому робота не приносить їй задоволення. Дослідники виходили з трьох критеріїв: 1) ступінь занурення у роботу (високе, середнє, низьке) – для трудовоголіка високе; 2) добровільність включення у роботу – для трудовоголіка вимушена, він і радий би її покинути, але не може через залежність; 3) отримання задоволення на роботі – трудовоголік його не відчуває [13].

А. Єгоров дає інше визначення трудовоголізму, вказуючи на його захисний заміщувальний характер. Трудовоголізм – це втеча від реальності через зміну свого психічного стану, в даному випадку за допомогою фіксації на роботі [7].

Трудовоголізм не можна плутати з абсолютно нормальною здоровою потребою людини у праці, тобто працелюбством.

Чим відрізняється трудолюбність від трудоголізму

	Працелюб	Трудоголік
Норма праці:	8 годин; працює, скільки треба для справи;	понад 12 годин на день; понад 50 годин на тиждень [10]; працює, скільки може (до виснаження); впевненість, що тривалий часи роботи, особливо після закінчення робочого дня — свідчення відданості своїй професії, фірмі.
Ставлення до відпочинку, дозволя:	позитивне; вміє відпочивати, бо наполеглива праця диктує необхідність повноцінного відпочинку; широкі соціальні та особисті контакти поза роботою (друзі, хобі, родина); вміє радіти життю;	негативне; відпочинок — це байдикування; страх вільного часу; хобі, якщо є, то як продовження роботи, бо пов'язане з роллю годувальника; особисті, сімейні відносини, друзі, тощо заважають, викликають роздратування; нездатність насолоджуватися життям.
Мета праці:	створення матеріальних благ; професійне, кар'єрне зростання;	самоціль, праця заради самої праці; спосіб заповнення часу, життя.
Уміння переключатися з роботи на неробочі ситуації:	сидячи за робочим столом, думає про гірськолижний курорт;	катаючись на лижах на гірськолижному курорті, думає про роботу; перенесення виконання частини роботи на вихідні дні та на період відпустки.

Стиль роботи:	уміння співробітничати у колективі (бути командним гравцем); бачення загальної картини роботи; оперативність та вчасне виконання робочих завдань; задоволення від закінчення певної роботи, бо можна насолодитися добрим її результатом;	бажання працювати одному (невміння доручати, розподіляти роботу серед колег, звідси зосередження в своїх руках не тільки „своїх” обов’язків); зациклення на дрібницях; невикладання у необхідні терміни виконання завдань; страх закінчити роботу, цікавить не результат, а процес праці; закінчуючи одну справу, тут же замислює нову.
Ставлення до праці:	праця як одна з можливостей творчої самореалізації особистості; праця як одна із сторін життя;	фетишизація праці; робота – „замінник” життя.
Ефективність праці:	висока;	низька.

Причини трудоголізму можна умовно поділити на дві групи: соціетальні (фактори діють на макро- та мезорівнях суспільства) і мікрофактори (фактори проявляються на рівні людини). Далі назвемо деякі соціетальні причини трудоголізму.

Стан аномії в суспільстві. Пік трудоголізму припадає на періоди суспільних і, зокрема, економічних криз, нестабільності в соціумі. По-перше, багато осіб в ситуації руйнування чи розчарування у загальноприйнятих нормах, цінностях і моделях ідентифікації та реалізації себе в суспільстві почуваються дезадаптованими. І робота в такому випадку стає рятівним колом, бо є соціально схвалюваним виходом. По-друге, саме в періоди економічного занепаду та криз посилюються соціальні фобії в суспільстві, передусім економічного характеру, і на перших позиціях у людей опиняється страх втратити роботу. Будучи заручниками цього страху, працівники працюють більше, ніж необхідно. По-третє, в періоди масових звільнень працівники, що залишилися на роботі, змушені працювати за себе і за звільнених, тобто стають вже трудоголіками „мимоволі”.

Вплив соціальних інститутів, зокрема родини, соціальних організацій, ЗМК. Мас-медіа в умовах бізнескультури нерідко підтримують позитивний образ трудоголіка. В США працівники силіконової долини жартують: „Не

можна робити перерву на обід, інакше з'їдять тебе". Безумовна відданість співробітників роботі вітається майже в половині (49 %) українських компаній. На думку їх керівників, співробітники мають бути патріотами компанії та ходити на роботу „як на свято” [15].

Узагальнюючи підходи вчених, що досліджували організацію як вид соціального інституту, який в процесі свого функціонування може відтворювати трудоголізм [1; 9; 12; 19], назвемо визначальні риси таких установ. Це закриті системи, що обмежують здатність співробітників самостійно мислити, сприймати будь-які явища, що виходять за межі концепції такої системи. Встановлюється дріб'язковий контроль, постійні перевірки ефективності, якості, при цьому увага фіксується переважно на формальній стороні справи – звіти, рапорти, показники. Місія (призначення, мета) організації заперечується, ігнорується або забута, переважають корпоративні цінності на тлі браку інтересу та поваги до людини. Авральний стиль є нормою управління організацією. Прибуток важить понад усе, тому, встановлюючи співробітникам високу зарплатню, керівництво розраховує на лояльне ставлення підлеглих до понаднормової роботи. Тим більше, що виснажених працівників завжди можна замінити „свіжими”.

Сім'я як головний агент соціалізації теж може сприяти формуванню трудоголізму. Розвиток залежного типу відносин з навколишнім світом (а трудоголізм – різновид залежної, тобто адиктивної поведінки), на думку відомого психолога К. Хорні, відбувається на основі загального невротичного розвитку особистості. Каталізаторами появи та розвитку неврозу є незадоволення базових психологічних потреб батьками в дитинстві. Згодом, у дорослішому віці, людина сама обирає, від чого залежати (наприклад, від роботи, хімічної речовини, від іншої людини). Видів залежної поведінки немало. До трудоголізму більш схильні старші або єдині діти в родині, де батько – алкоголік, а мати – жертва. Такі діти, аби компенсувати приниження і ганьбу родини, старанно вчаться, добиваються спортивних перемог, позбавляючи при цьому себе відпочинку, розваг, спілкування з друзями. Але, по-суті, один вид адикції, тобто залежність від алкоголю, яку вони засуджують в батькові, такі діти замінюють на інший вид залежності – залежність від роботи. Ця залежність для таких дітей (вихідців з неблагополучних родин) є спробою підвищити самооцінку та контролювати ситуацію, яка не піддається контролю. З іншого боку, трудоголізм може „вразити” і благополучні родини, але з інших причин. Так, батьки-перфекціоністи, що висуюють підвищені вимоги до своєї дитини, прагнуть якомога більше завантажити її уроками, музикою, спортом, іноземними мовами, і все це одночасно, нерідко всупереч фізичним можливостям дитини, не формуючи в неї основи культури відпочинку і дозвілля. Самі того не бажаючи, вони „ліплять” з дитини трудоголіка. Нерідко діти трудоголіків, наслідуючи батьків, стають самі адиктами.

Професійна приналежність. Найчастіше до трудового лізму схильні люди інтелектуальної праці – вищі керівники, бізнесмени, люди творчих професій, зокрема письменники, артисти, музиканти, високоосвічені фахівці, наприклад, лікарі, юристи, викладачі, програмісти. Причому трудового лізм у останніх спостерігається в надто важкій формі, бо вони взагалі перестають відходити від комп'ютера, додаючи до своєї зацікленості на роботі ще й комп'ютерну або інтернет-залежність.

Гендерні соціальні ролі та очікування. За Т. Парсонсом, відомим представником структурного функціоналізму, чоловік і жінка виконують в суспільстві різні соціальні ролі. Чоловік – інструментальну, тобто роль захисника й годувальника. Жінка – експресивну роль, тобто берегині домашнього вогнища, як мати і дружина. І хоча цей підхід, під тиском фемінізму, особливо на Заході, вважається патріархальним стереотипом, він і далі продовжує зберігати свої досить сильні позиції. Не випадково, за гендером серед трудового лізмістів у професійній сфері переважають в основному чоловіки. Бо робота і зарібок і далі у масовій свідомості розглядається як „чоловіча” реалізація в суспільстві. Останнім часом, звісно, зустрічаються і жінки-трудооголіки, нерідко з числа „бізнес-вумен”, хоча далеко не всі ділові жінки є залежними від роботи. Можна прогнозувати, що згодом, коли жінки все більше будуть нарівні з чоловіками опановувати кар'єрні сходинки, професійний трудового лізм втратить чітке маскуліне маркування.

Разом з тим, останнім часом фахівці почали вивчати феномен – домашній трудового лізм, явище характерне саме для жінок, при чому також через гендерні стереотипи [8; 11]. На нього певний час не звертали увагу, тому що домашня робота не розглядалася як праця. Домашній трудового лізм проявляється в патологічному зануренні в сімейне буття, коли самореалізація в інших сферах життєдіяльності (професійній, особистісній тощо) обмежується і перестає бути важливою. Домашній трудового лізм з'являється, коли сім'я сприймається як щит від страхів і тривог, коли дім є засобом втечі від проблем і труднощів. Якщо професійне життя не дає достатнього підґрунтя для самоповаги і доказів своєї значущості, то потенційний домашній трудового лізміст з ще більшим ентузіазмом заглиблюється в сімейне життя, намагається там знайти підтвердження сенсу свого існування і самоактуалізуватися.

Менталітет. Маніакальна пристрасть до роботи зачіпає приблизно 12 % іспанців; 8 % працездатного населення Іспанії працює понад 12 годин на добу [17]. В Німеччині налічується близько 200 тисяч трудового лізмістів, в Швейцарії – близько 115 тисяч. За підрахунками Євросоюзу, близько 7 % європейців страждають від вигорання на роботі, 5 – 7 % піддаються депресії, 28 % відчувають хронічний стрес через роботу [16]. В США 34 % працівників вважають свою роботу надто виснажливою. Але при цьому, щоб заощадити час, 32 % обідають прямо на робочому місці, 19 % говорять, що через роботу постійно почуваються хворими, 17 % службовців

від постійної напруги почали страждати на безсоння [4]. В Японії на позначення трудоголізму є термін „кароші”, що розшифровується як робота на знос, що веде до передчасної смерті. Назва пов’язана з трагічним випадком, що стався на початку 1980-х років у японському місті Кароші. Прийшовши вранці до офісу, службовці побачили, що їх колега лежить долілиць на клавіатурі комп’ютера. Як з’ясувалося, смерть викликала тривала — понад 12 годин — понаднормова робота. Так виник термін „синдром Кароші” [6]. Інше явище, що стосується японських трудоголіків, — „яройісатсу”, тобто самогубство на ґрунті стресу від роботи. Так, 1998 року в Японії відбулися рекордні 33 тисячі випадків самогубств через виснажливу роботу [2].

В Україні трудоголіками вважають себе 69 %. При цьому 17 % дали ствердну категоричну відповідь, тоді як 52 % надали перевагу пом’якшеному варіанту „скоріше так, трудоголіки”. Не вважають трудоголізм захворюванням 55 % українців, а 38 % схильні вбачати в трудоголізмі небезпеку та розглядати його як хворобу. Слід відзначити, що респонденти старшого покоління (38 %) частіше за інших вітають захоплення роботою. На думку 64 % українців, понаднормові — невід’ємна частина робочого процесу, однак вони не повинні ставати нормою життя. 7 % вважають, що робота — вельми важлива частина життя, а тому треба залишатися після роботи та/або брати роботу додому. Працювати понаднормово, жертвувати особистим часом, задоволеннями та хобі заради кар’єри згодні 53 % українців. Пожертвувати заради кар’єри сім’єю та дітьми готовий 1 % українців [15].

Технології, що дозволяють вдома відтворити робочу обстановку (ПК, ноутбуки, вихід в Інтернет). Стирається межа між двома „світами” — роботою і домівкою. І у особи, схильної до трудоголізму, робота витісняє інші сфери життя, а потім і саме життя.

Серед мікрофакторів, що провокують трудоголізм, можна виокремити такі:

Індивідуальні риси характеру особи. Типовим трудоголіком швидше стане перфекціоніст, що має завищені вимоги до себе та інших, а тому ставить перед собою цілі, яких просто неможливо досягнути, з патологічним бажанням все контролювати, в тому числі і час, надміру любить порядок, має хибне переконання в тому, що ніхто, крім нього, краще за нього не впорається з роботою, відтак схильний недооцінювати компетенцію колег, надто хворобливо ставиться до своїх помилок через страх „втратити імідж”, бути звинуваченим в некомпетентності; свої професійні негаразди така людина сприймає не інакше, як катастрофу, для якої характерне „компульсивне прагнення до постійного успіху” [7] та емоційна залежність від схвалення з боку оточення. Поштовхом до трудоголізму може бути потреба людини в самоствердженні за чужий рахунок. Опікуючи інших, ставлячи їх в інфантильну залежність від себе,

трудоголік насолоджується їх почуттям безпорадності, несамостійності, нерозумності. Згодом виконання „чужої” роботи дасть можливість трудоголіку розрядити свою агресію у формі докорів. Нерідко трудоголіки, за спостереженням американського дослідника трудоголізму Б. Робінсона, відчувають фізіологічну потребу в гострих відчуттях, припливі адреналіну. Саме тому вони й шукають роботу з високим рівнем стресу, що забезпечить їм такі відчуття. Трудоголізм тісно пов'язаний з невмінням людини встановлювати й підтримувати соціальні контакти, зокрема й близькі стосунки у формі дружби, кохання, сімейних відносин. Тому „наркомани” роботи полюбують занурюватися у працю, що ще більше обмежує їх в особистісних контактах. Виникає замкнене коло.

Особисті негаразди та проблеми. Нерідко робота – це втеча-порятунк, анестезія від особистих чи сімейних проблем. За даними Міжнародної організації праці, 8 % співробітників витрачають більше 12 годин на добу на виконання професійних обов'язків тільки для того, щоб, занурившись у справи, заглушити душевні рани, зменшити емоційний біль [10].

Трудоголізм має певні етапи розвитку. Він, як спрут, поступово й непомітно поглинає людину. На першій, початковій стадії людина затримується на роботі більше, ніж зазвичай. Особисте й сімейне життя відходить на другий план. Робота проникає у думки у вільний від роботи час. На другій стадії робота стає пристрастю. Решта сфер життя (сім'я, хобі) підпорядковуються роботі. З'являються перші ознаки хронічної втоми. На наступній стадії, з головою поринувши в роботу, трудоголік збільшує свої обов'язки, обсяг роботи, відтак виникають супутні трудоголізму хвороби. На останній, четвертій стадії бачимо і фізично, і психологічно хвору людину.

За Б. Робінсоном [12], можна визначити кілька типів трудоголіків.

Булімічний трудоголік вважає, що робота має бути зроблена або ідеально, або не зроблена взагалі. Він часто не може розпочати проект, побоюючись, що не виправдає власних сподівань, а потім працює фанатично, до повного знесилення.

Невтомний трудоголік працює вдень і вночі, без відпустки та вихідних.

Трудоголік з дефіцитом уваги у праці шукає адреналіну. З часом, коли робота набридає, розпочинає пошуки нової. Він живе на межі хаосу.

Трудоголік, що смакує роботу, повільний, методичний, надто скрупульозний і тому не вміє працювати з іншими, надміру прискіпується до деталей, надміру вимогливий.

Турботливий трудоголік відчуває нав'язливу потребу опікувати, мати більшу відповідальність, ніж інші.

Соціальні наслідки трудоголізму.

Погіршення здоров'я трудоголіка. Йдеться, зокрема, про синдром хронічної втоми. З якою частотою зустрічається цей синдром точно не

відомо, але в США, наприклад, більше півмільйона людей мають типові його прояви і близько 10 мільйонів осіб страждають від хронічної втоми незрозумілого походження. Деякі вчені вважають, що найближчим часом ця патологія уразить 1,5 % жителів планети [5]. Цікаво, що вже незабаром на багатьох японських підприємствах може з'явитися прилад, який не дозволить людям працювати надто багато. Його сконструювали в токійському науково-дослідному інституті електронної навігації. Спочатку він розроблявся для потреб авіаторів. Принцип роботи дуже простий: апарат записує голос людини, що відпочила, коли вона здатна працювати найпродуктивніше, бере його за зразок і надалі фіксує зміни в голосі. Автори винаходу називають свій прилад „провісником втоми”, оскільки він дуже чутливо реагує на зміни в стані людини і дає команду припинити роботу за 10 хвилин до того, як працівник відчує втому [3]. Одним з проявів хронічної втоми є порушення сну. Так, в Україні далеко не всім нашим співвітчизникам під час нічного сну вдається відпочити від проблем, що виникають на роботі. 41 % українців зізнається, що робота періодично втручається у їхні сновидіння. При цьому жінки бачать сни про роботу значно частіше, ніж чоловіки (46 % проти 36 %). Частіше сновидіння на тему роботи турбують респондентів до 20 років (47 %) [15].

Підвищення ризику вживання небезпечних для здоров'я психотропних речовин, що стимулюють енергію і розумову роботу, або, навпаки, змушують розслабитися.

Погіршення пам'яті та розумових здібностей. У Великій Британії вчені провели цікаве дослідження, в якому взяли участь дві тисячі державних службовців. Вдалося з'ясувати, що розумові здібності людей, які працюють більше 50 – 55 годин на тиждень, помітно нижчі, ніж у тих, хто не обтяжує себе понаднормовою роботою. Понаднормова робота не тільки підвищує ризик розвитку нервових розладів, але й може призвести до розвитку недоумства. Фахівці відзначають, що у трудоголиків частіше виникають проблеми з короткостроковою пам'яттю. Багато людей, переобтяжених працею, не пам'ятають деталей, з їх уваги випадають моменти, які не зачіпають особливо важливих деталей [18].

Синдром емоційного вигорання.

Синдром „білого комірця”.

Серцево-судинні захворювання.

Смерть. На 2006 рік юридично підтвердженими жертвами підступного синдрому „кароші” (раптова смерть на робочому місці через перевтому) стали близько 30 тисяч робітників та службовців у всьому світі [6]. Психосоматичне товариство США виконало спеціальне дослідження, присвячене синдрому роботи без відпустки, і дійшло висновку, що щорічна відпустка знижує ризик передчасної смерті на 20 % [4].

Деформація особистості. Портрет трудоголика має такий вигляд. Страх перед помилками, підвищена тривожність, скутість, невміння розслабитися та відпочити, втрата схильності до емпатії, нездатність

відверто виражати свої емоції. Міжособистісні відносини сприймаються як важкі, бо потребують великих енергетичних затрат, і їх починають ще більше уникати (не беруть участі у вихованні дітей, а отже не отримують від них емоційного тепла, не бажають спілкуватися, обговорювати поточні сімейні питання з шлюбним партнером, а отже збільшуються сімейні проблеми тощо), занижена самооцінка, відчуття себе впевненим, енергійним, самодостатнім, затребуваним тільки на роботі. Якщо трудового не працює, то відчуває незадоволення і роздратування, а тому в побуті він похмурий, непоступливий, вразливий, але на роботі „перетворюється” на протилежність. Звужується коло інтересів. Трудового не вміє користуватися та насолоджуватися результатами своєї праці. Він жертвує своїми потребами, йому притаманне ригідне мислення, некритичність.

Низька ефективність праці. Нагромаджуючи обов’язки, збільшуючи обсяг роботи, не маючи належного відпочинку, така особа переходить поріг своєї фізичної витривалості і через природну втому починає працювати гірше. Логічно зупинитися й відпочити. Але трудового відпочивати не любить. Крім того, його не полишає відчуття незадоволення від погано зробленої справи. А тому він продовжує працювати, переробляти свою роботу. Кількість незавершених справ зростає, але якість праці від цього ще більше знижується.

Руйнування сімейних відносин. Феномен „відсутній батько” (гірше буває в ситуації подружжя „двох кар’єр”, бо тоді дитина позбавлена уваги обох батьків, це так зване соціальне сирітство), самотність шлюбного партнера у сім’ях трудових. Часто трудовий призводить до емоційного дистанціювання подружжя і стає причиною розлучень.

Кумулятивний ефект: один вид залежності може тягнути за собою інший – трудовий+інтернет-залежність, трудовий+алкоголізм, трудовий+залежність від ліків, домашній трудовий+любовна адикція.

Підсумовуючи розгляд трудового як соціального феномена, маємо зазначити:

1) необхідно відрізнити трудовий як девіацію, від трудолюбства, особливо це актуальне на ранніх стадіях адикції;

2) є потреба в подальшому соціологічному осмисленні як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях цього різновиду девіації, зокрема вивчати осіб-адиктів – персональну схильність до такого виду залежності, гендерних, етноментальних, вікових особливостей, здійснювати класифікацію трудових адиктів;

3) соціальні наслідки трудового вельми небезпечні як для суспільства в цілому, так і для окремої людини-адикта. Тому 1983 року в Нью-Йорку фінансист та шкільний вчитель заснували перше Товариство анонімних трудових (офіційний сайт <http://www.workaholics-anonymous.org>).

Зараз Товариство діє в США, Канаді, Австралії, Франції, Великій Британії, Німеччині, Австрії та Швейцарії. Його мета – поширення інформації про проблему. Україна теж має звернути увагу на це явище. Доцільними були б моніторинги стану розвитку цієї залежності серед українців;

4) значну користь в контексті заходів профілактики трудоголізму могла б мати популяризація в суспільстві цінностей здорового способу життя.

Література:

1. **Burke R.** Workaholism in organizations: concepts, results and future research directions // International Journal of Management Reviews. - Volume 2. - 2000. - P. 1 - 16.
2. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/701458.stm>
3. Дзеркало тижня. - 2000. - №48 (321). 9 — 15 грудня.
4. Дзеркало тижня. - 2004.- №28 (503). 17 — 23 липня.
5. Дзеркало тижня. - 2005. - №19 (547). 21 — 27 травня.
6. Дзеркало тижня. - 2006. - №39 (618). 14 — 20 жовтня.
7. **Егоров А.** Работоголизм (трудоголизм) // Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. - СПб.: Речь, 2007. — С. 501.
8. **Кляпєць О.** Шлюбна залежність як чинник розвитку емоційного вигорання в сім'ї // Соціальна психологія. - №6 (20). - 2006. - С. 164 - 174.
9. **Короленко Ц., Дмитриева Н.** Социодинамическая психиатрия. - М.: Екатеринбург: Деловая книга, 2002.
10. Персонал плюс - 2010. - №14 (367). - 6 - 12 квітня.
11. Психология зависимости: Хрестоматия / Сост. К. Сельченко. - Мн.: Харвест, 2004. - 592 с.
12. **Robinson B.** Chained to the desk: a guidebook for workaholics, their partners, and children, and all the clinicians who treat them. -New York.: New York University Press, 1998
13. **Spence J., Robbins A.** Workaholism: definition, measurement, and preliminary results // Journal of personality assessment.- №58. - 1992. - P. 160 - 178.
14. The New York Times. - 2000. - January 02.
15. <http://www.superjob.ua>
16. <http://www.trud.ru/article/06-07-2010/245797.html>
17. УНІАН <http://health.unian.net/ukr/detail/206481>
18. УНІАН <http://health.unian.net/ukr/detail/197182>
19. **D. Fassel.** Working ourselves to death. The high cost of workaholism, the rewards of recovery.- New York.: Harper-Collins, 1990.

УДК 324 (477)

Ефективність виборчих технологій в Україні

Алла Рубан,

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри політології
Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету
ім. Григорія Сковороди

У статті аналізуються зміст і типологія механізмів виборчих технологій, покликаних забезпечувати таку важливу функцію громадянського суспільства, як передача владних повноважень певним представникам суспільства шляхом виборів. Підкреслюється, що у світовій політичній практиці давно застосовуються виборчі технології як метод підготовки, організації і проведення виборчих кампаній, які є складовою політичного маркетингу.

Ключові слова: виборчі технології, політичний маркетинг, виборчі процеси, виборча кампанія, політична боротьба.

The article contains the analysis of the content and typology of the mechanisms of election technologies which aim is to ensure the interaction of civil society – the transfer of authority to representatives of society by the way of election procedure. It is accentuated that election technologies have been using the world political practice a long time ago as a method of the preparation, organization and realization of election campaigns which are the component of political marketing.

Keywords: election technologies, political marketing, election processes, election campaign, political struggle.

Проблематика політологічних досліджень протягом усієї історії становлення і розвитку виборчих технологій майже завжди доволі жорстко детермінувалася відповідним станом суспільно-політичних процесів. На етапі демократичної трансформації суспільства функціонування інституту

виборів набуває надзвичайної ваги, оскільки саме ефективний розвиток цього інституту є одним з найпереконливіших свідчень просування суспільства шляхом реальної демократизації.

Вдосконалення виборчого законодавства України, підвищення політико-правової культури учасників виборчого процесу передбачають обов'язкове врахування як історичних, національних традицій, так і досвіду світової виборчої практики. Особливої актуальності набуває подальше вдосконалення методології дослідження й оптимізації виборчих процесів, аналіз технологій виборчої кампанії. Головним пріоритетом розвитку політичних виборів у нашій країні є національні й суспільні інтереси, інтереси кожного громадянина зокрема.

У XX столітті відбулися значні соціально-економічні й політичні зміни в суспільствах, які вимагали повсюдного впровадження виборності й періодичної змінюваності складу органів державної влади. Демократичність виборчої системи поступово стає першочерговою нормою при вступі до міжнародних організацій і союзів, налагодження дипломатичних, економічних, культурних та інших зв'язків між державами. Характерною ознакою сьогодення є утворення міждержавних, наднаціональних організацій і структур, які формуються на засадах виборності, функціонують як органи колегіального врядування, де рішення ухвалюються шляхом голосування. Це, наприклад, Рада Безпеки ООН, Європейський Союз, численні регіональні організації тощо.

В Україні наукові підходи до шляхів формування виборчої системи, вдосконалення виборчого законодавства розвивають такі вчені, як В. Авер'янов, В. Бабкін, А. Білоус, В. Журавський, І. Курас, С. Ківалов, В. Медведчук, Н. Нижник, М. Орзіх, В. Погорілко, А. Пойченко, Б. Райковський, М. Рибачук, Ф. Рудич, С. Рябов, М. Ставнійчук, В. Тодика, В. Цветков, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші.

Серед публікацій, присвячених методологічним проблемам вдосконалення проведення політичних виборів, можна відзначити праці Б. Андресюка, В. Бондаренка, І. Варзара, Б. Гаєвського, М. Головатого, В. Кременя, В. Литвина, М. Мельника, М. Пірен, Г. Почепцова, В. Ребкала, В. Троня, Л. Шкляра, І. Шкурата, В. Яцуби та ін.

Дослідженню аспектів розвитку і функціонування виборчих систем присвячено також значну кількість праць російських дослідників, зокрема, В. Амеліна, Г. Атаманчука, К. Гаджієва, Г. Голосова, А. Ковлера, Д. Левчика, В. Маклакова, А. Максимова, А. Панаріна, І. Патрушева, С. Устименка, Н. Федоркіна, А. Цуладзе та ін.

З-поміж західних авторів, які тією чи іншою мірою досліджують проблему виборів і пов'язані з ними питання, необхідно назвати Р. Арона, П. Бурдьє, Е. Даунса, М. Дюверже, А. Кемпбелла, А. Лейпхарта, М. Макфола, С. Роккана, Дж. Сарторі, Р. Таагапера, М. Шугарта та ін.

Метою статті є аналіз сутності змісту і типологій механізмів виборчих технологій. Досягнення мети реалізується через вирішення таких основних завдань: а) категоріально уточнити поняття „виборчі технології”, „політичний маркетинг”, „антитехнології”; б) обґрунтувати тезу, що виборча система є одним з найважливіших елементів сучасних політичних систем.

Аналіз ступеня розробленості проблеми свідчить, що виборчі технології впливають не лише на формування якісної влади, а й на перспективу демократичного розвитку всього суспільства через стимуляцію політичної участі громадян, розвиток політичної культури, активізацію процесів становлення громадянського суспільства тощо. Дослідження трансформації такого важливого елемента політичної системи, як інститут виборів, дозволяє отримати точніше уявлення про сутність трансформаційних процесів усієї системи загалом, виявити закономірності її розвитку і визначити оптимальні шляхи подальшого демократичного поступу країни, зокрема й через реформування виборчої системи.

Виборчі технології покликані забезпечити передачу владних повноважень представникам певних груп громадянського суспільства шляхом виборів. У результаті цілеспрямованої політичної діяльності досягається результат: для держави – забезпечення правових норм при організації і проведенні виборчої кампанії, для суспільства – найбільш повна реалізація соціальних функцій виборів, для кандидатів – одержати в рівній боротьбі з політичними конкурентами право представляти інтереси жителів свого округу в державних органах. При цьому політичні сили, що використовують виборчі технології, не можуть не враховувати об’єктивних умов виборчого процесу – правового простору, практики виборчих кампаній, національно-політичних традицій, організаційних і матеріальних можливостей держави [8, с. 865 – 866].

Слід зазначити, що прискорення темпів суспільного розвитку призводить до ускладнення процедури політичних виборів: випадковість починає відігравати в них досить значну роль. Саме для пом’якшення таких негативних моментів у світовій політичній практиці давно застосовуються виборчі технології як метод підготовки, організації і проведення виборчих кампаній, які є складовою політичного маркетингу.

Необхідно зазначити, що не існує однозначного тлумачення термінів „виборча технологія” і „політичний маркетинг”. Наприклад, М. Томенко виборчі технології розглядає як „механізми й інструменти впливу на громадську думку та настрої громадян під час проведення виборчої кампанії” [13, с. 73]. А. Пойченко розглядає політичний маркетинг як „сукупність методів і засобів цілеспрямованого впливу на різні соціальні групи того чи іншого суб’єкта політики з метою донести до них вигідну про себе інформацію у найбільш доступній формі і по найбільш ефективних каналах її трансляції. Він вимагає відповідних

засобів впровадження і донесення до населення привабливого іміджу політика” [10, с. 55]. Це визначення конкретизує Д. Видрін, який розкриває поняття політичного маркетингу стосовно політичного лідера наступним чином: „Політичний маркетинг – це, насамперед, зважене, коректне й цілеспрямоване виявлення, підкреслення та демонстрація різним соціальним і національним групам виборців саме тих реальних якостей і переваг претендента на лідерство, до яких ці групи виявляють особливу зацікавленість” [2, с. 56]. Ф. Ільєсов під маркетингом політичної організації розуміє засновану на вивченні електорату систему особистісного („створення” і висування кандидатів), програмного (розробка програмних, ідеологічних та інших документів) і інформаційного (реклама, паблік рилейшнз) впливу на виборців з метою отримання влади. Маркетинг політичного лідера – це заснована на вивченні електорату система оптимізації важливих характеристик кандидата (зовнішність, манери, публічна поведінка, програма) і інформаційного впливу на цільову аудиторію з метою отримання максимального числа голосів виборців для даного лідера [3, с. 88].

Найбільш повне й чітке визначення, на нашу думку, дає В. Бебик, який під поняттям „політичний маркетинг” розуміє:

- дослідження політичних структур, політичної культури, банку лідерів і суспільної свідомості з метою виявлення соціальних та соціопсихологічних настановлень електорату, політичної та правлячої еліт;
- регулювання правовими, адміністративними та іншими заходами політичних відносин у процесі функціонування політичної сфери суспільства (насамперед, вибір норм представництва та процедур обрання виборних органів влади);
- розробку відповідних іміджів тим чи іншим політичним, державним та іншим інститутам, ідеям, доктринам, окремим лідерам, особистостям тощо;
- систему заходів з впровадження в суспільну свідомість відповідних корективів і поправок стосовно тих чи інших об’єктів і суб’єктів політики тощо [1, с. 26].

Д. Видрін розглядає політичні технології як „науково обгрунтовані, професійні, чесні й ефективні методи політичної діяльності, коректного змагання за політичне лідерство” [2, с. 73]. Це визначення, на нашу думку, більше підходить для розвинутого демократичного суспільства з усталеними правилами політичної боротьби.

В сучасних умовах для більшості населення участь у виборчому процесі є основною, а іноді навіть єдиною формою участі в політиці.

Як зауважував С. Рябов, завдяки виборам відбувається легітимація політичної системи й уряду, репрезентація суспільних груп і соціальних позицій [11, с. 269 – 270].

І. Шкурат дає таке визначення: „Виборчі технології – це сукупність засобів і методів виборювання, оновлення або утримання політичної влади в демократичному суспільстві, які спираються на механізми взаємодії різних соціальних груп, соціальних інститутів громадянського суспільства з урахуванням правових, політичних, матеріальних, духовних та інших чинників, з метою стабілізації суспільно-політичної ситуації в країні, рекрутування нової політичної еліти, легітимації влади, реалізації волі більшості на управління країною”. Так, в залежності від інструментарію та методології, які використовуються, він розрізняє п’ять типів виборчих технологій: конституційно-правові; організаційно-політичні; інформаційно-комунікативні; психолого-імідж-мейкерські; опитувальні та інші соціологічні [14, с. 7].

М. Малишевський у книзі „Технологія і організація виборів” пише: „Сучасні технології проведення виборчих кампаній можна визначити як сукупність найбільш загальних заходів і дій, порядок і принципи застосування яких регламентуються умовами відповідної виборчої кампанії, а самі вони завжди унікальні, тому що залежать не тільки від специфіки та особливостей виборчого округу, а й від особистісних характеристик кандидатів та їхніх команд, які беруть участь у виборчому процесі” [7, с. 21].

За оволодіння владою, яка співвідноситься з тою чи іншою позицією, ведеться гостра політична боротьба, і вибори стають ареною цього протиборства. І чим важливіша в політичній стратифікації владна позиція, тим більш жорстке суперництво характеризує виборчу кампанію. По мірі поширення демократичних інститутів у всьому світі зростає значення інституту виборів, теоретичні та практичні аспекти яких вивчає політичний маркетинг.

В цьому контексті треба мати на увазі те, що політичний маркетинг є поширеним у світ явищем, і тут особливо очевидні універсальні принципи, методи, технології, прийоми. Але, як зауважує А. Ковлер, у цій сфері необхідно враховувати національні особливості, оскільки кандидати в депутати та організатори виборчих кампаній мають справу з людським матеріалом, реальними виборцями, з їх історичною пам’яттю, культурними, релігійними і мовними відмінностями [4, с. 17]. Саме тому мистецтво політичного маркетингу потребує делікатного поєднання універсального і національного, новацій і традицій.

За масштабами в Україні необхідно розрізняти: технологію проведення референдуму загальнонаціонального значення; технологію виборчої кампанії з виборів Президента України; технологію виборчої кампанії з виборів до Верховної Ради України; технологію виборчої кампанії з виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим; технологію виборчої кампанії з виборів депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад; технологію виборчої кампанії з виборів

сільських, селищних, міських голів; технологію проведення місцевих референдумів.

Залежно від того, яку мету у виборчій кампанії ставлять перед собою кандидати і партії, виборчі технології можна розрізняти таким чином: мета кампанії – участь, а не перемога; мета кампанії – досягнення часткової, відносної, повної чи абсолютної перемоги.

Як зауважує О. Петров, виборчі технології, в залежності від ступеня включеності в управлінські процеси, поділяються на два типи: дослідницькі виборчі технології та регулюючі виборчі технології [9, с. 32].

Окремо можна виділити „антитехнології”, або „брудні” технології, які спрямовуються на досягнення приватного чи швидкого результату без уваги на загальні й довготермінові наслідки [5, с. 104]. До „брудних” технологій відносять: висування двох-трьох кандидатів під одним прізвищем в одному окрузі, підкуп виборців чи збирання бюлетенів у тих, хто іде голосувати, з виплатою їм грошей, заміна бюлетенів, перестановка результатів голосування, псування бюлетенів, випуск „липових” номерів відомих газет, застосування соціологічного опитування з метою дезінформації, поширення неправдивої інформації за день-два до виборів тощо. Такі технології часто застосовуються комплексно, взаємодоповнюючи і навіть дублюючи одна одну.

Виборча кампанія – це зусилля, що здійснюються протягом визначеного законом часу з метою мобілізації підтримки виборцями кандидата, партії і спрямовані на успіх у день виборів. Головне завдання – об’єктивно оцінити можливості кандидата, зробити правильний вибір і ефективно використати наявні ресурси. А основні ресурси – це час, кошти і люди, які допомагають організовувати виборчий процес, їх творчі можливості.

Отже виборчі технології – це сукупність засобів і методів виборювання, оновлення та утримання політичної влади в демократичному суспільстві, які спираються на механізми взаємодії різних соціальних груп, соціальних інститутів громадянського суспільства з урахуванням правових, політичних, матеріальних, духовних та інших чинників з метою стабілізації суспільно-політичної ситуації в країні, рекрутування нової політичної еліти, легітимації влади, реалізації волі більшості на управління країною.

Ефективність виборчих технологій в умовах сучасної України залежить від наявності: а) команди професіоналів; б) матеріально-фінансових ресурсів; в) організаційної структури; г) доступу до засобів масової інформації, особливо електронних; д) підтримки впливових людей; ж) морально-вольових якостей політичного лідера.

Щоб вибори відбувалися згідно з демократичними принципами в межах чинного законодавства й могли повною мірою виконувати свої соціально-політичні функції, необхідні певні організаційно-правові умови, що забезпечуються державою та спеціальними державно-громадськими органами – виборчими комісіями.

Правовою основою для проведення виборів є виборче законодавство. Воно визначає права й обов'язки всіх, хто бере участь у виборчому процесі та створює нормативну базу демократичних виборів. Для демократичних держав основою виборчого законодавства є міжнародні норми демократичних виборів.

На сьогодні організація і проведення виборчих кампаній є сферою діяльності професіоналів – людей, які спеціалізуються на виборчих технологіях і володіють відповідними знаннями та вміннями. І якщо термін „виборчі технології” можна вважати вже усталеним, то щодо назви професії спеціалістів у цій сфері такого сказати не можна. Їх називають політичними технологами, політичними консультантами, електоральними менеджерами. Самі ж фахівці особливо експлуатують термін „політичний консультант”, зазначаючи, що консультант – це не професія, а роль яку відіграє в команді професіонал, або ж відзначають відмінності в ступені відповідальності між технологом і консультантом [6, с. 27].

Отже, з огляду на сказане, політики і політтехнологи мають пристосуватися до нового типу електорату, коли кожен виборець буде розглядатися окремо, як індивід. Вийти на якісно новий рівень відносин між політиком і виборцем дозволяє опрацювання інформації, яка надходить безпосередньо від клієнтів у вигляді опитувань, висловлених побажань тощо. В результаті належного використання інформації, отриманої від виборців (коректний збір, опрацювання тощо), у політтехнолога з'являється реальна можливість індивідуальної роботи з виборцем – виступаючи перед аудиторією, адресуватися саме до тих проблем, що її хвилюють, підвищується точність у визначенні кількості прихильників на певній території, з'ясовуються проблемні питання, вирішення яких є критичним для залучення тих, хто ще не визначився з вибором, збільшується ймовірність перевербування „чужого” виборця, якщо пропонується кращий план розв'язання нагальної проблеми.

У процесі аналізу виборчих технологій виокремлюють кілька універсальних принципів. Ідеальної виборчої системи не існує. Будь-яка система має конкретні вади та переваги, причому, в залежності від ситуації, ці позитивні та негативні характеристики можуть змінювати свій вектор.

Одна і та ж система може діяти по-різному в різних політичних культурах і в різних ситуаціях. Немає такої послідовності подій, які з логічною неминучістю наставали б у результаті застосування тієї чи іншої системи незалежно від часу і місця дії. Але правильне і зворотне: до схожих результатів в одній і тій же країні може призводити дія абсолютно різних виборчих систем, які сприймаються іноді навіть як альтернативні та взаємовиключні. Трапляються ситуації, коли політичний підсумок виборів взагалі не залежить від виборчої системи.

За інших рівних умов, без нагальної необхідності краще не змінювати чинну систему, тому що інерція сама по собі є позитивним чинником, хоча

у випадку крайньої і явної необхідності саме радикальна зміна виборчої системи може виявитися корисною [12, с. 172].

Виборча система є однією з найважливіших складових сучасних політичних систем. У кожній країні вони створюються під впливом багатьох різних чинників – специфічних ознак політичної культури, історичних традицій, правових норм, етнічного та конфесійного складу виборців тощо.

Особливо слід підкреслити те, що, на відміну від країн усталеної демократії, у нових демократичних країнах, у тому числі й в Україні, значну роль у ході виборів відіграють додаткові стосовно електоральної формули формальні і неформальні інститути, такі, зокрема, як можливість використання адміністративного ресурсу, прямого та прихованого підкупу виборців, фальсифікації на виборах, характер партійного фінансування, підконтрольні ЗМІ тощо. Всі ці фактори можуть значно впливати як на результати виборів, так і на характер міжпартійної конкуренції, причому навіть незалежно від формально закріплених у законодавстві основних принципів виборчих перегонів. На практиці, як свідчить український досвід, законодавство про вибори, яке є результатом політичних компромісів, часто існує відособлено від реального виборчого процесу, створюючи хіба що видимість його законності.

Підсумовуючи вищевикладене, маємо підкреслити, що політичні вибори припускають відповідні технології діяльності, які завжди динамічні й потребують змін. Вивчення технологій політичних виборів становить відповідний вклад в їх розвиток на тлі українського державотворення. Осмислення змісту і типології політичних виборчих технологій на сучасному етапі – важлива потреба вдосконалення та підвищення ефективності політичної влади й державного управління.

Подальші дослідження у цій галузі можна спрямувати на вдосконалення методології виборчих технологій та оптимізації виборчих процесів, аналіз технологій виборчої кампанії, рівні залучення партій до організації виборчого процесу тощо.

Література:

1. **Бєбик В. М.** Політичний маркетинг і менеджмент [Моногр.] // В. М. Бєбик. – К.: МАУП, 1996. – 144 с.
2. **Выдрин Д. И.** Очерки практической политологии // Д. И. Выдрин. – К.: Филос. и социол. мысль, 1991. – 128 с.
3. **Ильясов Ф. Н.** Политический маркетинг, или Как „продать” вождя / Ф. Н. Ильясов // Полис. – 1997. – №5. – С. 88 - 100.
4. **Ковлер А. И.** Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт / А. И. Ковлер. – М.: РАН, Институт государства и права, 1995. – 116 с.

5. **Максимов А. А.** „Чистые” и „грязные” технологии выборов: российский опыт / А. А. Максимов. – М.: Дело, 1999. – 448 с.
6. **Малкин Е. Б.** Основы избирательных технологий / Малкин Е. Б., Сучков Е. Б. – М.: Русская панорама, 2002. – 524 с.
7. **Малышевский Н. М.** Технология и организация выборов / Н. М. Малышевский. – Минск: Харвест, 2003. – 128 с.
8. Общая и прикладная политология: учеб. пособие / [Под общей ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова]. – М.: МГСУ. Изд-во Союз, 1997. – 992 с.
9. **Петров О. В.** Соціологічні виборчі технології / О. В. Петров. – Дн.: Арт-Прес, 1998. – 164 с.
10. **Пойченко А. М.** Політика: теорія і технології діяльності / А. М. Пойченко. – К.: Ін-т політології і національних відносин НАН України, 1995. – 164 с.
11. **Рябов С.** Словник політичної думки / С. Рябов // Політол. читання. – 1994. – №3. – С. 269 - 270.
12. **Салмин А.** Избирательные системы и партии: выбор выборов [Электронный ресурс] // Режим доступа: [http:// www.gazeta.ru/comments/2004/06/02_a_112436.shtml](http://www.gazeta.ru/comments/2004/06/02_a_112436.shtml). – Загл. с экрана.
13. **Томенко М. В.** Інститут президентства в Україні: правові засади та політична перспектива / М. В. Томенко // Придніпров. наук. вісн. – 1998. – №1. – С. 73 - 76.
14. **Шкурат І. В.** Становлення та розвиток політичних виборів в Україні (управлінський аспект): автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.01 / Іван Вікторович Шкурат; Укр. акад. держ. упр. при Президентів України. – К., 2002. – 20 с.

УДК 930.1 [94 (477), 1939/1945]": 32

Політизація історичної пам'яті про Другу світову війну

Ярослав Потапенко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і культури України
Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету
ім. Григорія Сковороди

У статті аналізуються особливості політизації та міфологізації „українського виміру” Другої світової війни.

Ключові слова: політизація, Друга світова війна, моделі пам'яті, історична пам'ять.

The process of politicization and mythologization of historical memory about „Ukrainian dimension” of Second World War is analyzed in this article.

Keywords: politicization, Second World War, models of memory, historical memory.

Нині ми стали свідками ситуації, коли Україна болісно й дуже повільно звільняється з-під впливу імперсько-колоніальних російсько-радянських ментальних матриць і стереотипів та шукає перспективних векторів свого геополітично-цивілізаційного розвитку. Одним з головних аспектів на цьому шляху має стати вироблення „проекту модерності” (проекту побудови нації в Україні), все ще не зреалізованого в нашій країні [6, с. 22]. Потужний вплив російсько-радянських ідеологічних штампів на український інформаційний простір суттєво ускладнює інтеграцію його до транснаціонального мультикультуралізованого й глобалізованого світу.

Вже класичним стало твердження П. Коннертона: контроль над пам'яттю суспільства великою мірою обумовлює соціальний лад та ієрархію влади, є питанням кардинальної політичної влади. Наше сьогодні ми сприймаємо в залежності від „різних версій минулого, до яких ми зможемо прив'язати цей теперішній момент” [7, с. 16]. Відтак

саме тому образи минулого зазвичай використовуються для легітимації існуючого ладу.

Завдання утвердити модерну національну ідентичність, адекватну викликам часу, прямо пов'язане з потребою чітко окреслити бодай найзагальніші обриси нової політики пам'яті, незалежної від „радянського міфу”. Невизначеність представників вітчизняної політичної еліти щодо оптимальної моделі концептуального тлумачення національної історії пов'язана з тією прикрою особливістю, що Україна перейняла значну частину імперської російсько-радянської соціокультурної спадщини (історію, менталітет, правосвідомість, самоідентифікацію) і водночас прагне утвердитися в якості самостійного гравця на „великій шахівниці” світової політики. Як слушно зазначає М. Рябчук, в країні фактично співіснують дві нації, кожна з яких має цілком різні історичні наративи, уявлення про минуле, бачення майбутнього, власні пантеони героїв. Боротьба цих двох ідентичностей (умовно кваліфікованих як „советсько-малоросійська” й „українська”) іноді потрактовується як „холодна громадянська війна”, конкуренція двох діаметрально протилежних систем цінностей, ідеологічне протиборство на рівні „незавершеної національно-визвольної війни” есхатологічного масштабу [11, с. 165 - 167].

Мета нашого дослідження – проаналізувати особливості міфологізації подій історії Другої світової війни, пов'язаних з Україною, як засобу й технології сучасної політичної боротьби. Ця мета конкретизується дослідницькими **завданнями**: опрацювати наукову й науково-публіцистичну літературу, присвячену задекларованій проблематиці; виявити причини інтенсивної політизації й міфологізації „українського виміру” Другої світової війни; запропонувати на підставі міждисциплінарного підходу власне бачення можливих наслідків вищевказаних процесів.

Проблема створення політичних міфів у царині української історії періоду Другої світової війни вже стала предметом цікавих наукових розробок і жвавих політичних дискусій. Насамперед слід виділити дослідження М. Рябчука, С. Грабовського, В. Гриневича, Р. Кабачія, О. Зайцева, В. В'ятровича, С. Біленького, І. Юхновського, В. Скуратівського, Т. Возняка, А. Портнова, К. Бондаренка, О. Добжанської, В. Кулика, З. Когути, І. Химки, Я. Грицака, Т. Снайдера, М. Коваля, О. Мотиля. Багато цікавих висновків та ідей, пов'язаних з проблемою міфологізації подій радянсько-німецької війни 1941 - 1945 років, міститься в працях О. Хлевнюка, Н. Дейвіса, І. Захарчук, Д. Марплза, А. Рогінського, Л. Гудкова, К. Шлегеля, Ю. Кислої, Н. Бекус, В. Короля, Р. Пайра, М. Фовлера, Я. Музиченко, А. Бацюкова, В. Корбута, Д. Арель. Проте слід зазначити, що незреалізованим залишається завдання комплексного, інтегрованого осмислення проблеми в інтердисциплінарному ключі, що органічно поєднав би напрацювання в галузі політології, культурології, теорії комунікації, конфліктології,

історії ідей, політичної історії та інших соціогуманітарних дисциплін. С. Біленький стверджує, що зміни в історичній свідомості й пам'яті вторинні щодо змін ключових тенденцій сучасного соціуму — образи минулого формуються переважно під впливом багатьох політичних, економічних і культурних чинників сьогодення [1, с. 16]. Двоїстість і парадоксальність офіційної політики пам'яті в незалежній Україні спричинена, на думку вченого, гібридною природою її державно-політичного режиму, що постав як органічне продовження „засадничо неправової криптосовєтської держави”, як наслідок ситуаційного компромісу між вчорашніми ворогами — комуністами-номенклатурниками й націонал-демократами [11, с. 167]. Українське суспільство — посттоталітарне, постгеноцидне й постколоніальне — в подібній перспективі приречене ще довго бути гібридно-амбівалентним на всіх рівнях — економічному, інституційно-правовому, символічно-дискурсивному, соціокультурному тощо.

Для представників вітчизняного політичного істеблїшменту однією з улюблених технологій є перманентна експлуатація історичних суперечностей з метою утримання провідних позицій заради того, аби замаскувати інституційну тяглість „криптосовєтського” режиму (термін М. Рябчука) „шантажистської держави”. Ідентична амбівалентність, ґрунтована на „гібридній” політиці пам'яті про радянське минуле, була важливою маніпулятивною стратегією кучмізму, котра дозволяла колишньому Президентові утримувати політичних опонентів у підконтрольному й маргінальному стані [12, с. 24].

Політика пам'яті в Україні здебільшого експлуатується для поглиблення суспільної дезорієнтації та аномії, шантажування політичних союзників і дискредитації опонентів [11, с. 171]. Маємо справу з „бомбою сповільненої дії”, адже гострі проблеми нації- і державотворення, національної легітимації української влади (як на міжнародному, так і на внутрішньому рівнях — у свідомості великої частини українців), все ще не вирішено, не знято з порядку денного реальної загрози провалу „українського проекту”. В реаліях 2010 року не видається, на жаль, переконливою теза, висловлена В. Гриневичем п'ять років тому: прихильники радянських міфів уже програли битву за історичну пам'ять нового покоління, адже на нових підручниках (позбавлених цих міфів) виховано нову генерацію, котра і стала головним ресурсом „помаранчевої революції” [2, с. 8]. Нова концепція підручників з історії, запропонована міністром освіти і науки Д. Табачником, засвідчує, що констатувати масштабний відхід від радянської моделі пам'яті про війну ще дуже зарано. Культивування такої моделі небезпечно тим, що призводить до „розмивання” української політичної структури і створення можливостей для її інкорпорації у черговий російський проект на зразок „русского мира”, як стверджує Т. Возняк.

Тема війни, що її в СРСР кваліфікували як Велику Вітчизняну, була ключовою для формування спільної радянської ідентичності, моделі нового різновиду патріотизму й ідеологеми про морально-політичну єдність

„радянського народу”, керованого КПРС. Пам’ять про війну перетворено на потужний квазірелігійний культ в період застою 1970 - 1980-х років, що мав виконувати дві головні функції — легітимізувати централізовано-бюрократичний і репресивний державно-політичний режим і упокорено-пасивну соціальну структуру; перманентно доводити переваги комуністичного ладу (що „переміг фашистську чуму як загрозу людству”) над „капіталізмом, що загниває”. Війна асоціювалася насамперед з Перемогою, оскільки навіть згадувати про трагічне фіаско початкового етапу категорично заборонялося. Перемога мислилася фундаментальним гіперсимволом, покликаним інтегрувати „нову історичну спільність”, цілковито в дуалістично-міфологічному сенсі трактувалася як тріумф Абсолютного Добра над Абсолютним Злом — тріумф, що мав безсумнівно гарантувати остаточну месіансько-есхатологічну перемогу Добра над залишками Зла (світовим капіталізмом). В Росії риторика Перемоги виконувала (і, схоже, й надалі виконує) функцію структурованого ідеологічного складника легітимації правлячого режиму [4, с. 12]. Сакралізація війни якнайкраще сприяла консервації брежнєвського режиму з виразними ознаками реабілітації Й. Сталіна, унеможливлювала будь-які спроби раціонально осмислити минуле, створила враження солідарності народу з владою, виправдовувала „помилки” комуністичної влади в минулому, давала „карт бланш” на майбутнє.

Надзвичайно урочисте спільне святкування Дня Перемоги 2010 року В. Януковичем разом з російським колегою Д. Медведевим стало чітким політичним сигналом: Перемогу здобули лише завдяки спільним зусиллям; Перемога виправдовує всі „негаразди спільного минулого” як от колективізація, репресії, Голодомор, злидні й бідування народу; отже „російський вектор” зовнішньої політики має для України пріоритетне значення. Культивування тієї чи іншої „офіційної” інтерпретації пам’яті про війну потенційно здатне зробити цей феномен суспільно значимою, ключовою точкою відліку для розуміння минулого, сьогодення і формування державної стратегії на майбутнє (шляхом стереотипізування „колективного образу” війни). В цьому контексті доречно зазначити, що подібна політика вже активно реалізується в Білорусі, де, за словами А. Боцюкова, міф Великої Вітчизняної війни функціонує до сьогодні як база сучасної „державної ідеології” республіки. У білоруських вищах курс „Велика Вітчизняна війна радянського народу” замінив історію КПРС, як дисципліна „Основи ідеології Білоруської держави” замінила науковий комунізм, зазначає В. Пономарьов, посилаючись на праці Ю. Чавуса та В. Рубінчика.

Сьогодні в українському соціокультурному просторі розробляється кілька концептуальних підходів щодо українського виміру війни. Магістральні дискурси — це дискурси-антагоністи, котрі, досить умовно, можна пов’язати з Д. Табачником та В. В’ятровичем (їх ґрунтовне осмислення здійснив О. Зайцев, аналізуючи „війну міфів про війну” в

сучасній Україні [5]). Обидва ці підходи поєднує тоталітарно-одновимірний характер — типова ситуація, коли політико-ідеологічний вимір виявляється засадничим, і в результаті націоналістичний (антиколоніальний) дискурс генерує, структурує й репродукує образи минулого як дзеркальні антитези до образів дискурсу російсько-радянського (колоніального).

Осмисленню і висвітленню „українського виміру” Другої світової війни заважає цілий ряд чинників, здебільш цілковито суб'єктивного характеру. Складається враження, що вітчизняні топ-політики перейшли до активної фази неоголошеної „холодної війни” у царині історичної пам'яті. В. Ющенко, акцентуючи тему Голодомору як геноциду, а „радянської окупації” як головної його причини, сподівався, очевидно, у такий спосіб актуалізувати функцію символічного відмежування українства від рудиментів „радянщини”. Присвоєння С. Бандері звання Героя України, що на нього наважився Президент попри очікувану різку критику з боку Росії та Заходу, — останній (і в хронологічному, і в семантико-стилістичному сенсах) прояв стратегії радикального розриву з радянським минулим. Одним же з перших ритуально-символічних жестів В. Януковича після перемоги на президентських перегонах було зняття з офіційного президентського сайту сторінки про Голодомор і постанова Донецького суду про нелегітимність присвоєння високої відзнаки людині-символу націоналістичного руху (жодних сумнівів не викликає думка, ким було санкціоноване рішення „незалежної” інстанції).

Ми регулярно стаємо свідками того, як найрізноманітніші політичні сили намагаються виводити від суб'єктивно потрактованих сюжетів війни власну лінію легітимації, що може призвести до посилення позицій „ірраціонального фундаменталізму” в українській політиці. Пам'ять про війну, піддана міфо-символічній обробці, й сьогодні експлуатується задля обґрунтування підстав державно-патріотичного ентузіазму чи то в „радянськомі” чи то в „національно-свідомій” інтерпретації. Ритуалізований, „дистильований” очищений від „незручних моментів”, міф війни покликаний актуалізувати й пропагувати перманенту готовність громадян мобілізуватися за першим покликом влади на захист сакралізованих вартостей, сприймаючи цей поклик як власну внутрішню потребу. Доволі поширеною стала теза, що без історико-політичних міфів не будуватиметься й не утверджується жоден соціум, держава чи культура. Кожна національна спільнота випродуковує специфічно-неповторну міфо-символічну структуру задля підтримання свого існування у стабільній рівновазі та мобілізації на спільні дії (для досягнення солідарно визнаних стратегічних цілей та пріоритетів).

Проте в Україні двох останніх десятиліть спостерігаємо діаметрально протилежну ситуацію: історичні міфи, пов'язані з війною, не об'єднують, а тільки поглиблюють суспільний розкол. Нової, власне української концепції війни так і не створено, стара радянська виявляється дискредитованою з причини перевантаженості сфальсифікованими

сюжетами й тлумаченнями. На зміну радянським міфам приходять міфи націоналістичного гатунку, що механічно замінюють „героїку Радянської Армії” „героїкою ОУН і УПА” не меншою мірою заполітизованою. Налякані перспективою „бандеризації” України, ветерани і представники проросійськи зорієнтованих кіл хаотично намагаються реабілітувати й консервативно утвердити радянську історичну пам’ять та ритуальну символіку. Цей процес нагадує замкнуте коло, „дурну безкінечність”, виходом з якої могла б стати лише чітка концепція формування національної ідентичності (в ситуації українського суспільно-політичного сьогодення неможлива апіорі). „Битва міфів” вже традиційно експлуатується вітчизняними політиками всіх напрямів і генерацій задля відвернення уваги громадськості від нагальних соціально-економічних, демографічних та екологічних проблем, потенційно здатних збурити населення на масові акції й „битви” реальні.

О. Зайцев порушує дуже контроверсійне і, певною мірою, навіть провокаційне питання: чи має право називатися нацією спільнота, котра культивує взаємозаперечні історичні міфи [5, с. 16]. Ситуація драматизується ще й гостротою „мовного питання” в Україні, що колосально ускладнює й проблематизує можливість вироблення консенсусу щодо спільних символів, героїв і святинь (наявність яких О. Зайцев безапеляційно вважає **неодмінною** ознакою нації). Нам би хотілося відповісти на це запитання іншим: чи можна виробити єдину для нації концепцію уявлень про власну історію, ґрунтовану на уніфікованій, синхронізованій і стандартизованій „сітці” семантико-семіотичних конструктів, в добу постмодерну, коли фрагментарність, поліфонічність, інтертекстуальність, багатовекторність, частковість стають ключовими засадами нової „картини світу” й нової наукової парадигми? Чи не видається позиція цитованого вченого дещо рудиментарною на початку ХХІ століття, і чи взагалі потрібно створювати єдину систему спільних історичних міфів? Вважаємо, що в умовах інформаційного суспільства, коли принцип субординованої ієрархії влади інтенсивно заміщується владними структурами мережевого типу; коли симулятивно-маніпулятивний характер будь-яких однобічних оцінок та інтерпретацій стає очевидним все більшій кількості громадян завдяки новим технологіям комунікації; коли ідеологізація історичних знань викликає все більшу відразу в представників молодого покоління, — в таких умовах намагатися будувати „спільні історичні міфи” непотрібно, неможливо й нерозумно.

В контексті зазначеного вище наважимося висловити припущення, що „советський” міф війни як виклик українській ідентичності може стати каталізатором націєтворчого (в модерному сенсі) процесу, особливо в умовах передбачуваного згортання демократичних процесів в Україні. Завдання інтелектуалів-суспільствознавців і гуманітаріїв — вироблення прийнятних для антагонізованих частин суспільства проектів нормалізації рецепцій спільного минулого, позбавлених пафосної риторики й ментальних

стереотипів. Не виключаємо вірогідності того, що „винайдення традиції” щодо потрактування війни (в дусі процесів, описаних Е. Гобсбаумом), вироблення єдиної структури „церемоній вшанування пам'яті” (механізм яких відтворив П. Коннертон), легітимізовані й медіально та фінансово проінвестовані владою, здатні сформувати нову ідентичність як систему хисткої лояльності до певних державно-політичних структур та соціокультурних модусів. Ця нова „уявлена спільнота” (в сенсі концепції Б. Андерсона), сконструйована ЗМІ, белетристикою, системою освіти, навколополітичною демагогією, „ритуалами пам'яті”, символіко-ідеологічною топонімікою, може або засвоїти магістральні матриці й коди „влади/знання” (в фукольдіанському розумінні), або навпаки – неочікувано випродукувати власний контрдискурс як дзеркальне відображення модусів сприйняття, що нав'язуються.

Припущення щодо вірогідності останнього варіанту ґрунтується на малодослідженості, нерозумінні й непередбачуваності психічних і соціальних процесів, що їх здатні спричинити ЗМІ (зокрема, Інтернет). У цьому контексті доречно пригадати концепцію М. Маклюєна: історія формується новими комунікативними технологіями, вплив яких змінює не лише думки, але й чуттєві пропорції, форми сприйняття — послідовно і без спротиву; ми стаємо тим, що привертає й захоплює нашу увагу, проте ключовою ознакою нашого часу (інформаційного суспільства) стає відразу до зразків і способів мислення, що насаджуються [8, с. 8 – 23].

Інформування суспільства про „білі плями” вітчизняної історії, за словами відомого вченого, збурило серйозні зміни в суспільній свідомості наприкінці 1980-х років, підірвало довіру до комуністичної влади, радикалізувало динаміку змін політичних поглядів від критики ідеології та практики сталінізму до визнання ідей української незалежності. Все це виявилось надто неочікуваним [2, с. 5]. І для номенклатурників, і для опозиції, і для аналітиків, і, зрештою, для всього соціуму.

Деполітизація пам'яті про війну — необхідна умова для того, аби раціоналізувати своє минуле й сьогодення, аби позбутися одного з ключових механізмів застарілої традиціоналістської соціальної структури, котра демонструє хронічну неспроможність до модернізації, реформування й адекватної добі глобалізації функціональної диференціації.

Вищенаведені міркування спонукають нас до цілого ряду висновків, принципово відкритих до дискусії і критичної рецепції як з боку фахівців, так і з боку широкої громадськості, зацікавленої соціогуманітарною проблематикою.

В ситуації „незавершеності українського національного проекту” (Г. Касьянов) політизація пам'яті про війну, подолання радянських міфів шляхом продукування націоналістичних контрміфів виявляється україн непродуктивною стратегією. В процесі „боїв за історію” представники національно свідомих кіл здебільшого опиняються у програшній ситуації: виправдовуючи „своїх” (С. Бандеру, Р. Шухевича, ОУН, УПА)

і демонізуючи все пов'язане з радянським режимом, вони піддаються на інтелектуальні провокації своїх ідейно-політичних опонентів, котрим блискуче вдається прийом маргіналізації й радикалізації суперника як найефективніший засіб його примітивізації, дискредитації й підсумкової нейтралізації. Сакралізація новітнього „іконостасу” мучеників-борців за волю, семантично підсилена гіпертрофовано-затемненими „образами ворога”, відгонить збаналізованим пафосом бездумної „гльорифікації”, комплексами-неврозами колоніальних психотравм і забобонів „оборонної свідомості”. Ця обставина спричиняє відхід інтелектуалів від воєнної проблематики й дискредитацію (ідейну та політичну) всього українського проекту, застиглого в ситуації механічної перестановки різновекторних шаблонів замість їх кваліфікованого переосмислення.

Дисфункціональність державних і недорозвиненість суспільних інституцій в Україні схиляє до думки, що фахові дискусії істориків і офіційна позиція влади щодо проблематики Другої світової війни ще дуже довго залишатимуться „паралельними прямими”, котрі, як відомо, не перетинаються.

Чи можливе вироблення прийнятного для обох сторін-антагоністів варіанту розуміння й інтерпретації „українського виміру” війни (вписаного, до того ж, і в європейський контекст)? Але тоді невідворотно постане потреба замовчування цілого ряду проблемних, „незручних аспектів”. Чи можливе перенесення акцентів із зображення вини (чужої) та жертвовності й героїзму (своїх) на моменти співпраці, взаємодії, взаєморозуміння та співстраждання в традиції толерантно-європейського людиноспівіснування (коли інший сприймається не як ворог, а як побратим по стражданню)? Але як бути з догматичною, квазірелігійною вірою опонентів в істинність власного „образу війни”? Чи можливе віднайдення нового концептуального інструментарію, здатного допомогти в переосмисленні спірних питань, їх „деміфологізації”? Але вже не перший рік над цією проблемою працює велика кількість фахівців-соціогуманітаріїв, чудово обізнаних з тонкощами як постмодерної, так і постнекласичної парадигми і методології. Чи можливо подолати „терор Історії” (вислів П. Рікера), коли вона повсякчас демонструє свою тотальну присутність в бутті сучасному?

Ці та багато інших питань, схоже, ще довго не даватимуть спокою політологам, історикам, соціологам, небайдужим до національного майбутнього інтелектуалам. Пошук відповідей на них потребує активізації міждисциплінарних досліджень візій минулого, історії ідей і концептів, історії пам'яті з метою гармонізації вітчизняного суспільно-політичного буття на підставі толерантного взаєморозуміння (навіть коли виробити спільну концепцію національної ідентичності так і не вдасться).

На нашу думку, продуктивним напрямом подальших досліджень особливостей формування й політизації пам'яті про війну міг би стати аналіз цього феномена крізь призму теоретичних розробок М. Фуко, П.

Коннертона, Е. Гобсбаума, М. Маклюена. Вплив ЗМІ на „політику пам'яті” в Україні, функціонування та структуризація пов'язаних з війною „церемоній вшанування пам'яті” також видаються недостатньо вивченими, проте доволі цікавими й актуальними аспектами задекларованої проблематики.

Література:

1. **Біленький С.** Минуле як утеча від сучасного / С. Біленький // Критика. — 2005. — №5. — С. 16 - 17.
2. **Гриневич В.** Міт війни та війна мітів / В. Гриневич / Критика. — 2005. — №5. — С. 2 - 8.
3. **Грицак Я.** Життя, смерть та інші неприємності / Я. Грицак — К.: Грані-Т, 2008.
4. **Гудков Л.** „Пам'ять” про війну та масова ідентичність росіян / Л. Гудков // Критика. — 2005. — №5. — С. 11 - 15.
5. **Зайцев О.** Війна мітів про війну в сучасній Україні / О. Зайцев // Критика. — 2010. — №3 - 4. — С. 16 - 17.
6. **Касьянов Г.** Deja Vu! / Г. Касьянов // Критика. - 2007. — №3. — С. 22 - 23.
7. **Коннертон П.** Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. — К.: Ніка — Центр, 2004.
8. **Маклюэн М.** Понимание Медиа: Внешнее расширение человека / М. Маклюэн. — М.: „КАНОН-пресс-Ц”, 2003.
9. **Портнов А.** Контекстуалізація Степана Бандери / А. Портнов // Критика. — 2010. — №3 - 4. — С. 14.
10. **Рябчук М.** Нотатки на полях дискурсивних битв / М. Рябчук // Критика. — 2008. — №1 - 2. — С. 12 - 15.
11. **Рябчук М.** Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки / М. Рябчук. — К.: „К.І.С.”, 2009.
12. **Швед П.** Парадокси постколоніального виміру / П. Швед // Критика. — 2005. — №5. — С. 21 - 24.

УДК 32(477)(4-672ЄС)

Європейська політика сусідства: концептуальні хиби конструкції

Тетяна Сидорук,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри країнознавства
Національного університету
„Острозька академія”

Розглядаються концептуальні засади Європейської політики сусідства, аналізуються її слабкі місця. Доводиться, що політика сусідства не розв'язує основних проблем, які стоять перед ЄС у його політиці щодо країн Східної Європи та Південного Середземномор'я.

Ключові слова: *Європейська політика сусідства, географічне охоплення, спільні цінності, принцип „обумовленості”, стимули.*

The article reviews the conceptual framework of the European Neighbourhood Policy, analyzes its weaknesses. The author argues that the ENP does not solve the basic problems facing the EU in its policy towards Eastern Europe and Southern Mediterranean.

Keywords: *European Neighbourhood Policy, geographical coverage, shared values, the principle of „conditionality”, incentives.*

Аналіз шести років реалізації Європейської політики сусідства (далі – ЄПС) дозволяє припустити, що вона відстає від далекосяжних цілей, поставлених перед нею на початку. Процес підготовки проєктів Союзу для Середземномор'я та Східного партнерства у 2008 – 2009 роках, покликані оживити і вдосконалити інструменти ЄПС, показав, що держави-члени Європейського Союзу не спроможні домовитися про напрями позитивної еволюції ЄПС, що призвело до продовження існування ЄПС у її нинішньому малопрацевдатному вигляді – ці проєкти пропонують дуже мало нового їх учасникам.

Мета нашої праці – розглянути основні вади, від яких страждає ЄПС, та оцінити їх вплив на ефективність політики Європейського Союзу щодо його східних і південних сусідів. Автор робить це, спираючись на документи ЄС, які лягли в основу ЄПС, передусім – Комунікації Європейської Комісії [2 – 5; 16], а також аналіз наукової літератури з проблеми, яка в зарубіжній європеїстиці, на відміну від української, нагромаджується дуже швидко [1; 6 – 15; 17].

Основними концептуальними вадами, які підривають потенціал ефективності політики сусідства, бачимо такі: невиправдано широке географічне охоплення; необґрунтоване припущення про можливість налагодження тісної співпраці з сусідніми країнами на основі визнання і дотримання „спільних цінностей”; штучне перенесення з політики розширення принципу „обумовленості” як основної засади співпраці без врахування кардинально різних умов; брак реальних стимулів з боку ЄС для підтримки внутрішніх реформ у країнах-партнерах по ЄПС.

Географічне охоплення ЄПС

Спочатку ініціатива Європейської політики сусідства розроблялась для вирішення проблем з сусідами ЄС на Сході європейського континенту, а саме для Росії, України, Білорусі та Молдови. Однак такий підхід не задовольняв Росію, яка намагалася самостійно вибудовувати особливі відносини з ЄС, а не опинитися „в пакеті” з іншими східноєвропейськими країнами, а також для держав-членів, традиційно зацікавлених у середземноморському регіоні. Відтак географія новостворюваної політики змінилася, по-перше, виключенням Росії зі списку країн-адресатів, і, по-друге, включенням за наполяганнями Франції та Італії середземноморських держав, які на той час уже співпрацювали з ЄС у рамках багатосторонньої ініціативи Євро-Середземноморського партнерства (Барселонського процесу) [9, с. 7]. Це від самого початку призвело до плутанини, оскільки середземноморський компонент зовнішньої політики ЄС вже в значній мірі був розроблений за рахунок Євро-Середземноморського партнерства, а на Сході Європи багатосторонніх рамок для співпраці ЄС з сусідами взагалі не існувало. Крім того, країни Східної Європи і країни Середземномор'я вже тоді плекали принципово різні очікування щодо розвитку відносин з ЄС: кінцева мета європейських партнерів полягала у приєднанні до ЄС у якості повноправних членів, а цілі середземноморських держав обмежувалися закріпленням політичної стабільності в регіоні, підвищенням економічного зростання, збільшенням обсягів торгівлі з ЄС, боротьбою з нелегальною міграцією тощо [9, с. 7 – 8].

Географічна сутність ЄПС була додатково змінена з включенням до неї трьох країн Закавказзя — Вірменії, Азербайджану і Грузії.

Таким чином, географічно Європейська політика сусідства, що реалізується з травня 2004 року, адресована 16 країнам (Україна, Молдова, Білорусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Алжир, Єгипет, Ізраїль,

Йорданія, Ліван, Лівія, Марокко, Сирія, Туніс, Палестинська автономія). На практиці участь потенційних партнерів у ЄПС є диференційованою, оскільки її реалізація залежить від рамок чинних угод між ЄС і кожним партнером, а також готовності партнерів до участі в ЄПС. Це означає, що деякі держави, такі як Білорусь, Лівія і Сирія, хоч і включені до списку партнерів, однак нині де-факто не користуються інструментами цієї політики за браком двосторонніх договірних відносин з ЄС. У деяких випадках ЄПС не поширюється на географічні частини окремих партнерів, які де-юре поки що не володіють власною міжнародною правосуб'єктністю. До них належать Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах та окуповані території Західної Сахари [14, с. 203].

Виникає закономірне запитання: що об'єднує країни, зібрані під егідою Європейської політики сусідства? Видається, що правильною буде відповідь: „насправді нічого”, окрім сухопутного чи морського кордону з ЄС і невключення їх в інші програми й проекти, передбачені для більш розвинутих і/або більш важливих партнерів (держав-кандидатів, які продовжують відносини з ЄС у межах політики розширення, держав Європейської Економічної Зони тощо).

Втім, як відверто відзначав президент Європейської Комісії Ж. М. Баррозу, такий „збалансований” підхід до найближчого оточення мав більше шансів бути схваленим усіма державами-членами ЄС: „Звертаючись до широкої європейської і середземноморської зони, ЄПС змогла отримати більшу підтримку з боку держав-членів ЄС, ніж якби практикувався індивідуальний підхід до кожної держави-сусідки” [13, с. 17].

Однак хоча єдина політика, яка поширюється на всі сусідні країни на Сході та Півдні, могла бути розроблена в теорії, на практиці все звелось до спроби об'єднати те, що неможливо розмістити під одним дахом. Прямим наслідком вибору „кільця друзів”, зробленого стосовно географічного охоплення ЄПС, став „розрив між південним і східним напрямками, який проходить через усі дискусії щодо ЄПС на робочому і політичному рівнях ЄС” [12, с. 180, 182]. Географічне охоплення ЄПС розчарувало як деяких держав-членів (особливо Польщу, де „Східний вимір” є чутливим питанням зовнішньої політики), так і деяких партнерів з ЄПС (Україна та Молдова були розчаровані і здивовані у зв'язку з рішенням ЄС розмістити їх поруч із середземноморськими країнами), що від самого початку підірвало потенційну привабливість нової політики і зумовило зниження рівня її підтримки, а тим самим і політичне значення [6, с. 16].

Зрештою, внаслідок об'єктивної різниці між групами партнерів по ЄПС, політика диференціації між ними стала конче необхідною. Отже, шляхом створення Союзу для Середземномор'я і Східного партнерства у 2008 – 2009 роках ЄС лише намагається виправити основний початковий недолік цієї політики.

Тетяна Сидорук

Спільні цінності

Європейська політика сусідства охоплює дуже широке коло питань і напрямів співпраці, включаючи питання торгівлі та економічної інтеграції, мобільності та міграції, врегулювання регіональних конфліктів тощо. Основну роль, безумовно, відіграє компонент безпеки, спрямований на об'єднання зусиль країн ЄС і країн-партнерів з метою створення зони безпеки, миру і добробуту навколо Союзу, що принесе користь усім. Однак, мабуть, закономірно поставало питання, що може відіграти роль точки дотику, аби ЄПС могла подолати відмінності між двома (або й більше) різними світами – маємо на увазі передусім різницю у рівнях розвитку між самим ЄС та його сусідами, а також між окремими групами сусідніх держав. Очевидно, що це не міг бути економічний розвиток, військовий чи будь-який інший напрям конкретної співпраці. 16 країн, які увійшли до переліку потенційних партнерів, не просто різні – відмінності між ними подекуди абсолютні. Отже, Європейська Комісія вирішила обрати за таку точку дотику „спільні цінності” [9, с. 11]. Привілейовані стосунки з державами-партнерами повинні будуватися на взаємному визнанні і зобов'язанні дотримуватися спільних цінностей, таких як верховенство права, ефективне державне управління, демократія, дотримання прав людини, принципів ринкової економіки, сталого розвитку тощо [2]. І саме тут, у риториці спільних цінностей, приховується друга істотна вада в конструкції ЄПС. Це пов'язано з необґрунтованістю (штучністю) проекції цінностей ЄС, викладених у його основоположних договорах, на партнерів. Це не є аргументом проти універсальності цінностей ЄС, таких як демократія, дотримання прав та основних свобод людини, верховенство права тощо, однак те, що Європейська Комісія виходить з факту, що 16 країн, охоплених ЄПС, дотримуються (чи в найближчому майбутньому будуть дотримуватися) цього набору цінностей, видається абсолютно безпідставним.

Чи так це насправді? В усякому випадку очевидно, що значення верховенства закону, демократії і захисту прав людини в Алжирі та Азербайджані не може зрівнятися з таким в Іспанії чи Фінляндії. Якщо буде визнано, що спільні цінності, на яких має базуватись ЄПС, не виконуються або навіть не існують, то це може мати для неї критичні наслідки.

Принцип „обумовленості”

Можна припустити, що зона безпеки, миру і процвітання на основі дотримання спільних цінностей все ще має шанси бути створеною, якщо такі цінності розглядати не як статичне, а як динамічне поняття. Тобто, сусіди ЄС в рамках ЄПС взяли на себе зобов'язання дотримуватися спільних цінностей шляхом їх поступового приєднання до низки багатосторонніх договорів, а також виконання двосторонніх угод з ЄС. В такому випадку Європейський Союз, як зацікавлена сторона, повинен

пильно стежити за рухом цих країн у напрямі необхідних реформ, які б впроваджували такі цінності, надавати успішним партнерам позитивних стимулів для продовження цього руху („позитивна обумовленість” – привілейовані відносини з ЄС, сприятливий торговельно-економічний режим чи фінансова допомога стають винагородою за проведення реформ) і позбавляти певних пільг у випадку невдалого вибору політики („негативна обумовленість” – позбавлення певних переваг, найчастіше – фінансової допомоги, санкції, якщо реформи не проводяться) [1, с. 277; 10]. По суті, саме такої філософії „обумовленості” (conditionality) дотримувався Європейський Союз під час підготовки східного розширення, і вона засвідчила свою високу життєздатність.

Як базована на цінностях „обумовленість” функціонує в рамках ЄПС?

Якщо партнери по ЄПС насправді не бажають проводити демократизацію і дотримуватися спільних з ЄС цінностей, то стимули з боку ЄС мають бути настільки вагомими, щоб компенсувати втрати, які неминуче будуть заподіяні політичним елітам країн у випадку реформ. Практично це важко, якщо не неможливо собі уявити, наскільки істотними мають бути стимули, щоб спровокувати необхідні зміни в Білорусі, Сирії чи Лівії або навіть в Алжирі чи Азербайджані. Таким чином, із суто практичної точки зору, видається, що принцип „обумовленості” навряд чи сприятиме змінам в неготових чи неохочих до них державах-партнерах. Відтак, має рацію Н. Токсі, коли говорить, що якщо демократизація і забезпечення поваги до прав людини вимагають перерозподілу повноважень між владними інститутами, докорінної трансформації правових та організаційних засад урядування і підвищення політичної участі, залишається незрозумілим, як відносини ЄС з державами, методи управління в яких часто зводять нанівець ці речі, можуть призвести до їх впровадження [15, с. 23, 29]. Звідси випливає, що „обумовленість” далеко не панацея в контексті створення „кільця друзів”. Як з певною дозою іронії, однак цілком слушно зауважує Д. Коченов, якщо встановлення привілейованих відносин з ЄС на основі поваги до спільних цінностей вимагає не менше, ніж зміни режиму, то правлячий уряд ніколи „не буде в змозі” виконати будь-яку вимогу ЄС [9, с. 14]. Ідеали відкритості, лібералізації економіки та верховенства закону в значній мірі чужі для багатьох партнерів по ЄПС, що робить принцип „обумовленості” не тільки недоцільним, але й просто непридатним для використання як інструменту в такому контексті.

Більше того, застосування політичної „обумовленості” навіть у випадку із зацікавленими партнерами, такими як Україна, Грузія чи Молдова, теж навряд чи увінчається успіхом. В політиці розширення основною винагородою для успішних кандидатів було набуття членства, а зазнати невдачі під час підготовки до вступу означало її позбавлення, відтак можна було очікувати від країн-кандидатів співпраці з ЄС у найщирішій формі. „Обумовленість” же ЄПС відрізняється тим, що стимули, які стоять „на кону”, набагато скромніші. За словами М. Кремони і Ч. Хайлїон, штучне

перенесення процедури підготовки до вступу у політику з протилежними цілями, задуману як альтернативу приєднання і призначену головно для підвищення безпеки Союзу, може підірвати не лише її поточну ефективність, а й довгострокову життєздатність [6, с. 26].

Ймовірно, саме у зв'язку з різними кінцевими цілями ЄПС принцип „обумовленості” в її рамках було сформульовано нечітко. В документах Єврокомісії, присвячених ЄПС, немає переліку демократичних норм чи конкретних політичних вимог до країн-сусідів. В рамках Планів дій ЄПС зобов'язання з дотримання прав людини і демократичних норм також неконкретні. Більше того, самі Плани дій не мають обов'язкової юридичної сили, а контроль над їх реалізацією багато в чому формальний і фрагментарний. В результаті, попри формальне зобов'язання країн-партнерів ЄПС дотримуватися демократичних принципів, протягом всього періоду існування ЄПС немає чіткого розуміння заходів, за виконання яких Євросоюз надає „винагороду” [1, с. 277 –278]. Це серйозно знижує ефективність принципу „обумовленості” в ЄПС.

У відносинах з арабськими середземноморськими державами, Закавказьким регіоном, а після останніх президентських виборів, ймовірно, і з Україною Європейський Союз зустрічається з дилемою „стабільність чи демократія”: якщо пріоритетами співпраці є безпека, боротьба з нелегальною міграцією і забезпечення поставок енергоносіїв до ЄС, то розвиток демократичних практик в країнах-сусідах перестає бути значимим напрямом політики Євросоюзу. ЄС не застосовує санкцій до середземноморських партнерів, а у відносинах з Азербайджаном чи Білоруссю санкції не принесли очікуваного ефекту. У взаєминах з орієнтованими на європейську інтеграцію Україною, Грузією та Молдовою цілеспрямоване застосування принципу „обумовленості” стримується небажанням Європейського Союзу брати на себе додаткові зобов'язання стосовно майбутнього цих країн (перспективи членства), що неминуче напрошувалося б у випадку настійливих наполягань ЄС на виконанні Планів дій ЄПС (Порядку денного асоціації для України) [1, с. 278, 280].

У цілому, у порівнянні з середземноморськими угодами про асоціацію, а також східноєвропейськими угодами про партнерство і співпрацю, Європейській політиці сусідства не вдалося встановити жорстку взаємозалежність між виконанням країнами-партнерами вимог і наданням їм економічної і політичної допомоги. Отже напрошується висновок, що „обумовленість” може бути добрим регулятором відносин лише з „партнерами-добровольцями” і тільки тоді, коли далекосяжні цілі обох сторін будуть ідентичними.

Слабкі стимули

ЄПС пропонує дуже слабкі стимули, які не можуть зацікавити партнерів і спонукати їх до впровадження справжніх змін. Як зазначає Ч. Грант, стимули, які має у своєму розпорядженні Європейська політика

сусідства, не можуть стати основою демократизації політичних режимів і модернізації економіки країн-партнерів [8, с. 51]. Йдеться, передусім, про те, що в ЄПС немає „символічного капіталу” у вигляді перспективи членства для східноєвропейських країн при тому, що лише він, ймовірно, міг би призвести до радикального реформування спотворених державних та економічних систем у Східній Європі.

Характер економічних стимулів для країн-партнерів й досі залишається надто розмитим. У документі „Ширша Європа – сусідство...” йдеться про можливість участі країн-партнерів у просторі „чотирьох свобод” і про надання їм „частки у внутрішньому ринку” ЄС [2]. У подальшому в жодному документі Єврокомісії з проблематики ЄПС про участь країн-партнерів у просторі „чотирьох свобод” не згадується, формула „частка у внутрішньому ринку ЄС” не була конкретизована. Згодом її замінили на „створення зон вільної торгівлі” (далі – ЗВТ) [3; 4]. З 2006 року в документах Єврокомісії вказується, що робота над створенням мережі ЗВТ поступово призведе до спільної для країн-партнерів регуляторної бази і схожого ступеня доступу до ринку ЄС, що уможливить появу в довгостроковій перспективі економічної спільноти сусідства, яке дозволить включити такі питання, як застосування спільних регуляторних рамок та поліпшення доступу до товарів і послуг серед країн ЄПС, а також деяких інституційних механізмів, таких, зокрема, як механізми вирішення спорів [3]. Отже, по-перше, щодо створення у віддаленому майбутньому економічної спільноти сусідства, то про нього й до цього часу відомо не так багато, окрім того, що воно залишається чистою гіпотезою, а, по-друге, очевидно, що в ході розробки ЄПС економічні стимули стають все менш привабливими.

З політичних стимулів для країн-партнерів, які успішно впораються з виконанням Планів дій ЄПС, пропонується можливість укладення двосторонніх угод нового покоління. Першу таку угоду, яка відповідно до вже досягнутих домовленостей носитиме назву угоди про асоціацію, буде укладено з Україною. Оскільки угода між Україною та ЄС буде першою у своєму роді, то вона може вплинути на зміст майбутніх документів, укладених з іншими східноєвропейськими та кавказькими партнерами (більшість середземноморських держав ще до започаткування ЄПС уклали з ЄС угоди про асоціацію), що, без сумніву, підвищує значення поточних переговорів між Україною та ЄС.

Хоча про конкретний зміст майбутніх угод нового покоління говорити поки що передчасно, все ж можна прогнозувати, що вони матимуть більший потенціал, щоб стати реальним інструментом посилення відносин між ЄС та партнерами по ЄПС, ніж їх попередники – угоди про партнерство і співпрацю. Механізм асоціації передбачений статтею 217 Договору про функціонування Європейського Союзу (стаття 310 Договору про заснування Європейського Співтовариства), згідно з якою „Союз може укладати з однією чи більше державами чи міжнародними організаціями

угоди про створення асоціацій, які передбачають взаємні права та обов'язки, спільні дії та особливі процедури" [5]. Укладення угоди про асоціацію означає, перш за все, що вона носиме юридично обов'язковий характер (на відміну від Плану дій ЄПС), іншими словами, ЄС і країни-партнери рухаються у напрямі до розробки правової політики, а це означає менше „м'якого права" і більше визначеності стосовно правил і умов імплементації. Україна буде зобов'язана виконувати визначені угодою завдання відповідно до чітко встановлених часових меж. Що стосується змістового наповнення угоди про асоціацію, то логічно очікувати, що нова угода з Україною буде „не меншим варіантом" порівняно з угодами про асоціацію з середземноморськими партнерами, тому що це, по-перше, суперечило б ставленню ЄС до України як справді передового партнера по ЄПС, а по-друге, могло б підірвати узгоджений підхід ЄС до східного і південного сусідства, знизивши потенціал відносин між ЄС і країнами Східної Європи у порівнянні з південними партнерами. Безумовно, найважливішим економічним аспектом майбутніх угод про асоціацію буде створення зон вільної торгівлі. Однак, видається, що для майбутнього України та її відносин з ЄС менше значення матиме конкретний зміст цього документа, ніж міг би мати короткий абзац у преамбулі, в якому визнавались би її європейські прагнення та передбачалась перспектива членства в ЄС.

Немає жодних підстав очікувати, що нове покоління угод про асоціацію, першу з яких буде укладено з Україною, буде близьким за правовим характером і змістом до європейських угод про асоціацію, укладених з державами Центрально-Східної Європи в першій половині 1990-х років, які з часом почали відігравати роль „передвступних" документів. Майбутні угоди про асоціацію будуть за своїм значенням „сусідськими" угодами, що після набрання чинності Лісабонським договором буде закріплено на рівні основоположних договорів ЄС. Зокрема, в Договорі про реформування ЄС є положення, яке впроваджує в установчі договори ЄС принцип Європейської політики сусідства і можливість укладення з державами-сусідами особливих угод. Документ містить нову статтю 7-а, згідно з якою „ЄС розвиває особливі відносини з країнами-сусідами з метою створення простору добробуту та добросусідства, який базуватиметься на цінностях Союзу та характеризуватиметься тісними, дружніми відносинами на принципах співпраці" [16]. Друга частина цієї статті передбачає можливість укладення спеціальних угод з країнами, охопленими політикою сусідства [16]. Внесення положення про політику сусідства до основоположних актів ЄС може стати для східноєвропейських країн суттєвим обмежувальним фактором на шляху європейської інтеграції, оскільки таке формулювання може звужити відносини ЄС з країнами-сусідами рамками ЄПС на невизначену перспективу.

Загалом, політичні стимули, які є в розпорядженні ЄПС (можливість встановлення особливих відносин з ЄС на основі укладення угод нового

типу), не видаються досить привабливими для країн-партнерів, аби стимулювати проведення глибоких і комплексних внутрішніх реформ.

Як потенційний стимул до тіснішої співпраці з ЄС і внутрішнього реформування може розглядатися, зокрема, фінансова допомога, яка виділяється для країн-партнерів у рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства (далі – ЄІСП). У рамках ЄІСП на період 2007 – 2013 років для держав-партнерів виділено понад 12,4 мільярда євро, що на 32 % більше, ніж у попередньому бюджетному періоді (8,6 мільярда євро в 2000 – 2006 роках) [3], однак і ці кошти дуже скромні у порівнянні, наприклад, з допомогою, яка надається державам-кандидатам на приєднання. Крім того, фінансовий бік допомоги не може служити вагомим стимулом з двох причин: по-перше, практично будь-якої виділеної суми буде недостатньо, щоб „купити” зміну режиму в країнах-партнерах, а по-друге, всі виділені кошти потрапляють до рук цих же проблематичних режимів, що робить їх ще сильнішими.

Особливо слабкою ланкою у відносинах ЄС з партнерами по ЄПС є нездатність політики сусідства полегшити міжлюдські контакти і послабити візові правила в умовах розширення Шенгенської зони. Власне, сприяння більшій мобільності населення та лібералізація візового режиму постулюється Європейською Комісією як один зі стимулів для країн-партнерів по ЄПС [3; 4]. Однак до сьогодні подорожі громадян з країн, охоплених ЄПС, на територію країн Шенгенської групи майже завжди супроводжуються численними бюрократичними труднощами. На відміну від Великої Британії, яка видає довгострокові багаторазові в'їзні візи, в межах Шенгенської системи надаються головним чином одноразові візи з коротким терміном дії. З урахуванням адміністративних проблем, пов'язаних з отриманням такої візи, ця система дуже несприятлива для поїздок і робить їх непривабливими, якщо не неможливими. Дослідники характеризують цей стан справ в межах Шенгену як „синдром закритої спільноти” [17, с. 143] і критикують провальні спроби в межах ЄПС хоч би щось виправити в цьому напрямі [17, с. 143, 148]. Так, попри укладення 2007 року угоди між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз, яка запровадила спрощену та безплатну процедуру оформлення Шенгенських віз для певних категорій громадян України, аналіз процесу практичної лібералізації візового режиму з боку ЄС свідчить, що деякі країни, найчастіше „нового” Шенгену, практикують більш жорстку політику щодо в'їзду громадян України на територію ЄС, ніж це передбачено угодою, а положення щодо видачі безплатних та багаторазових віз пільговим категоріям громадян виконуються не в повному обсязі.

Хоча дослідження показують, що зв'язок між візовим режимом і масштабами нелегальної міграції не є суттєвим [7], питання про візовий режим більше пов'язане в Європейському Союзі із страхом перед сусідами, аніж з раціональним сенсом. Тим часом, цей страх (а він відчувається і в самому ЄС у відносинах між „старими” і „новими” державами-членами),

завдає шкоди відносинам ЄС з країнами-партнерами. Отже, погодимось з Р. Заотті: „...наголос на безпеці в рамках ЄПС не тільки обмежує можливості ЄС, щоб виправдати очікування країн-партнерів, а й створює підвалини для запровадження щодо сусідів додаткових обмежень та низки обтяжливих зобов'язань” [17, с. 143, 151].

Крім політичних, економічних і фінансових стимулів, країнам-сусідам пропонується технічна допомога, можливість вивчати кращі практики діяльності в ЄС та державах-членах, обмін інформацією і знаннями, участь в агенціях і програмах ЄС, що свідчить, у цілому, про позитивну динаміку еволюції стимулів, які ЄС готовий надати партнерам по ЄПС. Розуміючи, що рівень привабливості з огляду на стимули, пропоновані ЄПС, низький, Європейська Комісія намагається вдосконалювати системи інструментів і стимулів з кожним оновленням цієї політики. Однак результати еволюції неоднозначні. Хоча у 2006 – 2008 роках з'явилися нові стимули, як от участь в агенціях і програмах ЄС, зникли деякі попередні, як, наприклад, приєднання до простору „чотирьох свобод”, яке замінили на перспективу створення зон вільної торгівлі.

Основною причиною спорадичності і низької привабливості пропозицій ЄС для держав-партнерів в політиці сусідства є різниця у баченні цілей і призначення ЄПС кожною з 27 держав-членів. В ЄС немає консенсусу щодо пріоритетів співпраці зі східними і південними сусідами і торгових та фінансових стимулів, які можуть бути їм запропоновані, а наднаціональні інституції ЄС, передусім Європейська Комісія, не мають повноважень, щоб здійснювати політику сусідства без згоди держав-членів [9, с. 26].

З 2006 року реалізовано низку ініціатив, спрямованих на реформування ЄПС, з тим, щоб зробити її більш дійовою і привабливою для сусідніх держав (див. Повідомлення Європейської Комісії „Про посилення Європейської політики сусідства” від 4 грудня 2006 року [3] і документ „Сильна Європейська політика сусідства” від 5 грудня 2007 року [4]). Однак ці оновлення політики сусідства залишили її концептуальні межі без змін. Вони не скасовували попередніх підходів ЄС до стосунків з сусідніми країнами, які довели свою неефективність, і водночас не пропонували якісних новацій. Привабливість політики сусідства і її здатність стимулювати реальні зміни на околицях ЄС залишаються обмеженими.

Спробою більш радикальних реформ можуть бути ініціативи 2008 року зі створення Союзу для Середземномор'я та Східного партнерства. Однак, на нашу думку, попри цілком новаторські пропозиції зацікавлених держав-членів ЄС (у першому випадку – Франції, а в другому – Польщі і Швеції), додана вартість кінцевого формату новостворених структур була зведена практично до нуля. Європейський Союз в черговий раз не спромігся серйозно переглянути концептуальні вади ЄПС, що пов'язано з цілою низкою причин, однак, головним чином, з браком спільного бачення відносин з різними групами сусідніх країн серед держав-членів ЄС.

ЄПС у її нинішньому вигляді навряд чи принесе очікувані результати; її необхідно глибоко реформувати. Ця реформа має піти настільки далеко, щоб усунути основні вади політики сусідства.

Література:

1. **Стрелков А. А.** Применение Европейским Союзом принципа политической обусловленности в рамках Европейской политики соседства / А. А. Стрелков // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – №4 – 5. – С. 277 –281.
2. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. – Brussels, 11.3.2003 / European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf
3. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on strengthening the European Neighborhood Policy. – Brussels, 4 December 2006 / European Commission. – Режим доступу: http://www.ec.europa.eu/world/enp/pdf/com06_726_en.pdf.
4. Communication from the Commission. A Strong European Neighbourhood Policy. – Brussels, 05/12/2007 / European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_774_en/pdf
5. Consolidated versions of the Treaty of European Union and the Treaty of the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. Series C. – 2008. – Vol. 51. – № 115. – 388 p.
6. **Cremona M.** L'Union fait la force? Potential and Limitations of the European Neighbourhood Policy as an Integrated EU Foreign and Security Policy / M. Cremona, Ch. Hillion ; EUI Working Papers Law. – 2006. – № 2006/39. – 34 p.
7. **Emerson M.** European Neighbourhood Policy Two Years on: Time indeed for an 'ENP Plus / M. Emerson, G. Noutcheva, N. Popescu. – Brussels: Centre for European Policy Studies, 2007. – Режим доступу: http://shop.ceps.be/BookDetail.php?item_id=1479
8. **Grant Ch.** Europe's Blurred Boundaries: Rethinking Enlargement and Neighbourhood Policy / Ch. Grant. – London: Centre for European Reform, 2006. – 78 p.
9. **Kochenov D.** The Eastern Partnership, The Union For The Mediterranean And The Remaining Need To Do Something With The ENP / D. Kochenov ; University of Groningen, Netherlands ; CRCEES Working Papers. – WP 2009/01. – 36 p.
10. **Kochenov D.** The ENP Conditionality: Pre-accession Mistakes Repeated / D. Kochenov. – Режим доступу: <http://ssrn.com/abstract=1310780>

11. **Liberti F.** The European Union and the South Mediterranean Partners: L'Union pour la Mediterranee, a French Attempt to Refocus the EU Engagement toward the South / F. Liberti // Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood / Delocour L. and Tulmets E (eds.). – Baden-Baden: Nomos, 2008. – P. 93 – 102.

12. **Lippert B.** The EU Neighbourhood Policy – Profile, Potential, Perspective : contribution to the forum „The Neighbourhood Policy of the European Union” / B. Lippert // Intereconomics. – 2007. – P. 180 – 182.

13. **Longhurst K.** Injecting More Differentiation in European Neighbourhood Policy: What Consequences for Ukraine? / K. Longhurst // Russie. Nei.Visions. – 2008. – № 32. – 28 p.

14. **Parmentier F.** The ENP Facing a de Facto State. Lessons from the Transnistrian Question / F. Parmentier // Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood / Delocour L. and Tulmets E (eds.). – Baden-Baden: Nomos, 2008. – P. 201–208.

15. **Tocci N.** Can the EU Promote Democracy and Human Rights through the ENP? The Case for Refocusing on the Rule of Law / N. Tocci // The European Neighbourhood Policy: A Framework for Modernisation? : EUI Working Paper Law. – 2007. – 2007/21. – P. 23–32.

16. Treaty of Lisbon amending the Treaty of European Union and the Treaty establishing the European Community (2007/C 306/01) // Official Journal of the European Union. – 2007. – Vol. 50. – 271 p.

17. **Zaiotti R.** Of Friends and Fences: Europe's Neighbourhood Policy and the “Gated Community Syndrome” / R. Zaiotti // European Integration. – 2007. – № 2. – P. 143–158.

УДК 351.746.1(477)(075.8)

Європейська система колективної безпеки: інституціональні проблеми

Володимир Мандрагеля,
доктор філософських наук,
професор кафедри національної безпеки
Національної академії державного управління
при Президентіві України

У статті аналізуються ключові інституціональні проблеми європейської системи колективної безпеки. Порівнюється Європейська стратегія безпеки зі Стратегією національної безпеки США. Розглядаються перспективи поліпшення загальної безпекової і оборонної політики ЄС.

Ключові слова: європейська політика безпеки і оборони, загальна безпекова і оборонна політика ЄС, інституціональні проблеми.

The author has analyzed the institutional problems of the collective European security system. The European security strategy and the national security strategy of USA are compared. The perspectives of the Common Security and Defence Policy are considered.

Keywords: The European Security and Defence Policy, Common Security and Defence Policy, the institutional problems.

Постановка проблеми

Останній саміт Україна – ЄС, який відбувся 22 листопада 2010 року у Брюсселі, засвідчив спадкоємність політики Києва у зовнішньополітичних пріоритетах. Курс, проголошений Указом Президента України щодо „Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” від 11 червня 1998 року, залишається незмінним. Проте зазнають суттєвої трансформації підходи, напрями, динаміка, зміст європейської інтеграції. У статті 11 ухваленого 1 липня 2010 року Закону України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” наголошується на необхідності „забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий

простір з метою набуття членства в Європейському Союзі". При цьому особливо підкреслюється, що „дотримання Україною політики позаблоковості означає пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки” [1].

Однак розвиток другого „стовпа” із завдань європейської спільноти, визначеного маастрихтським договором від 7 лютого 1992 року – загальної зовнішньої політики і політики безпеки – просувається з величезними труднощами. Швидке розширення ЄС загальмувало процеси координації зусиль європейських країн у галузі безпеки й оборони, „розміло” напрацьовані попередньо підходи щодо розуміння найбільших загроз, небезпек, ризиків та викликів сучасного світу. Отже необхідний всебічний аналіз шляхів подальшого співробітництва України з Європейським Союзом у розбудові континентальної системи колективної безпеки.

Огляд останніх досліджень і публікацій

З класичних загальнотеоретичних праць слід відзначити ті, що були виконані в Інституті безпекових досліджень Європейського Союзу (Париж, Франція), Асоціації європейських досліджень РАН (Москва, РФ), Національному інституті стратегічних досліджень, Національному інституті проблем міжнародної безпеки, Інституті проблем національної безпеки (Київ) (автори – Є. Бажанов, О. Бодрук, В. Бруз, І. Василенко, О. Власюк, В. Горбулін, Д. Греві, О. Задохін, І. Іванов, Д. Кеохейн, Б. Косевцов, Г. Костенко, О. Панарін, Г. Перепелиця, Г. Ситник, В. Смолянук, Д. Хеллі, П. Циганков).

Розгляду деяких специфічних проблем розвитку країн європейського регіону, у тому числі й інтеграції, питань безпеки, їх геополітичного й політичного аспектів, присвятив свою наукову діяльність цілий ряд авторів: О. Аляєв, Ю. Борко, О. Бурсов, Л. Воробйова, А. Гальчинський, О. Гончаренко, К. Грищенко, В. Дергачов, Т. Закаурцева, Т. Зонова, І. Кузьмін, О. Литвиненко, О. Маначинський, І. Храбан, В. Чи, В. Шахов, А. Шевцова.

Питання національної та міжнародної безпеки аналізували і фахівці країн СНД, такі, зокрема, як К. Гаджієв, М. Дзлієв, Г. Дробот, О. Дугін, В. Манілов, О. Матвєєва, А. Мовсєсян, Н. Набієв, Н. Нартов, С. Рогов, С. Сумбаєв, Б. Топорнін, А. Уткін, О. Червяков, Т. Шаклеїна.

Концептуальні засади міжнародної безпеки досліджувалися у працях західних авторів, зокрема, Р. Арона, З. Бжезинського, Д. Болдуїна, К. Дойча, Е. Карра, Е. Картера, Г. Кларка, Дж. Кеннана, Р. Кеохейна, Г. Кіссінджера, С. Хоффмана, Х. Маккіндера, Е. Менсфілда, М. Михалки, Д. Мілтрані, Г. Моргентау, Дж. Ная, Р. Нібура, У. Перрі, Дж. Розенау, Дж. Снайдера, Дж. Стейнбруннера, Л. Сона, К. Уолтца, М. Хааса.

Автор має на меті розглянути перспективи розвитку й удосконалення європейської системи колективної безпеки крізь призму інституціональних проблем, що дає можливість Україні визначитися з напрямками і змістом

реформування свого сектора безпеки задля підвищення ефективності входження у безпекові структури Європейського Союзу.

Більшість експертів вважає започаткування загальної зовнішньої політики і політики безпеки (ЗЗППБ), а в її рамках і європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО), реакцією європейців на гегемоністську позицію США, певний, нехай і слабкий, але прояв балансу влади [2]. Американський дослідник Р. Пейп вважає його „м'яким балансом”, тобто дією, що непрямо кидає виклик перевагам США і має на меті використання невійськових інструментів для стримування агресивної односторонньої воєнної політики США [3].

Проте ми більш схильні підтримати думку С. Волта, який пояснює намагання європейців створити автономну систему колективної безпеки не „м'яким балансуванням”, а бажанням ЄС дотримуватися власного курсу у світовій політиці, зменшити залежність від США і розвинути спроможності для захисту своїх інтересів [4].

Найважливішим документом щодо розвитку європейської системи колективної безпеки на початку ХХІ століття виявилася ухвалена в грудні 2003 року Європейська стратегія безпеки (ЄСБ). На відміну від американських аналогів (Стратегії національної безпеки – 2002, 2006 та 2010 рр.), європейський варіант значно більше уваги приділяє джерелам, що спричиняють зубожіння і глобальні страждання людей. Дещо в інший спосіб вибудована й ієрархія п'яти найнебезпечніших загроз: тероризм, зброя масового ураження, країни-ізгої, організована злочинність та регіональні конфлікти. Європейська стратегія відрізняється від американської і фокусуванням на складність і комплексність причин, що підживлюють сучасний міжнародний тероризм, де відзначається, насамперед, дестабілізуючий ефект регіональних конфліктів.

Слід також підкреслити три хвилі реформ сектора безпеки ЄС. Спочатку (протягом 2003 – 2005 років) увага спрямовувалася на розвиток всебічного антикризового управління (crisis management). У 2006 – 2008 роках головні зусилля концентрувалися на вдосконаленні структур та зміцненні можливостей антикризового управління. З середини 2008 року стає помітною інша тенденція – спроба пристосувати ЄПБО до ширшого політичного контексту, тісніше зв'язати ієрархічну структуру з ЗЗППБ, з інструментами та ресурсами Єврокомісії.

Різні інтереси членів ЄС, а також ресурси і, що важливіше, різна культура безпеки перетворилися на чинники, що рухали інституціональні реформи в площині ЄПБО [5].

Загалом точилася досить напружена боротьба між трьома головними підходами стосовно ЄПБО. Франція постійно наполягала на зміцненні воєнної складової, отже підвищенні професіоналізму та можливостей військових, на удосконаленні структур прийняття рішень і перетворення ЄС на самостійного і автономного гравця у цій царині.

Велика Британія, яка поділяла погляди Франції стосовно необхідності підвищення воєнної потуги держав-членів ЄС, наполягала водночас на збереженні центральної ролі НАТО як головного інструмента європейської оборони. Лондон був вкрай обережно налаштований щодо дублювання інституціональних структур Північноатлантичного альянсу на європейському рівні.

Деякі скандинавські країни та Німеччина наполягали на посиленні цивільного компонента і ресурсів ЄПБО, застосовуючи всебічний підхід до антикризового управління, починаючи із запобігання кризам і закінчуючи постконфліктною стабілізацією. Відтак інституціональні риси ЄПБО народжувалися у боротьбі цих трьох підходів.

Однак, на нашу думку, основною проблемою є не зміст основоположних законодавчих актів ЄС, ЄСБ, а механізми їх реалізації. Насамперед слід зупинитися на інституціональному вимірі. До 1999 року на додаток до національних інститутів держав (міністерств оборони та закордонних справ тощо) було не менше дев'яти європейських структур, що опікувалися зовнішньою політикою і політикою безпеки. На вищому рівні, безумовно, перебуває Європейська Рада, яка з періодичністю у півроку на рівні глав держав і урядів з правом остаточного рішення і політичною відповідальністю з'ясовує питання, пов'язані із зовнішньою політикою і політикою безпеки.

Нижче розташована Рада загальних справ (General Affairs Council – GAC). Вона збирається щомісяця. До неї входять міністри закордонних справ. Практично це ключовий орган, який приймає рішення для ЄПБО. Однак на зламі століть його проблематика була дещо перевантажена, зокрема, завдяки започаткуванню ЄПБО. Від 2003 року Рада була перейменована на Комітет із загальних справ та зовнішніх відносин (General Affairs and External Relations Committee – GAERC). Він поділений на дві окремі секції, перша з яких опікується переважно внутрішніми справами, а друга – зовнішніми відносинами.

Традиційно засідання GAC/GAERC готувалися Комітетом постійних представників (Committee of Permanent Representatives – COREPER), де формально працюють послы держав у ЄС. Цей комітет є третім органом у сфері інститутів зовнішньої політики і політики безпеки. Його засідання відбуваються щотижня в Брюсселі і традиційно значно впливають на процес вироблення політики.

Четвертою за значущістю структурою був Політичний комітет (Political Committee) у складі політичних директорів з міністерств закордонних справ. До 2000 року комітет традиційно збирався щомісяця, але більшість тем з питань безпеки й оборони було передано в новий орган, створений після Сант-Мало: Політичний і безпековий комітет (Political and Security Committee).

П'ятою структурою є Рада Секретаріату, яка датує початок своєї роботи з Єдиного європейського акта 1985 року і налічує близько 2500

офіційних осіб. До 1999 року вона концентрувалася переважно на юридичних аспектах зовнішньої політики і політики безпеки.

Шостий інститут – це Високий представник із загальної зовнішньої політики і політики безпеки (High Representative for the Common Foreign and Security Policy – HR-CFSP). Цю посаду, яка була створена за рішення Амстердамського саміту в червні 1997 року, від самого початку практичного призначення (літо 1999 року) до кінця 2009 року обіймав Х. Солана. Йому допомагав невеликий (26 осіб) підрозділ політики (Policy Unit – PU), який оцінював ситуацію, формулював політику. Роль Високого представника (до вступу в дію Лісабонського договору) – представляти ЄС на міжнародній арені і допомагати досягати консенсусу в політиці всередині Ради.

Сьомим інститутом є ротаційне (через кожні 6 місяців) головування країни в ЄС. Це накладає на лідера відповідальність щодо ініціювання політики, підготовки певних висновків на кінцеве засідання Європейської Ради.

Крім цього, значна відповідальність за реалізацію ЗЗППБ покладається на Європейську Комісію (European Commission – EC), яка робить це через Генеральний директорат із зовнішніх відносин (Directorate General for External Relations) і Комісара у справах зовнішніх відносин (Commissioner for External Relations).

Необхідно також відзначити роль Європейського Парламенту (European Parliament – EP). Відповідно до Договору (ст. 21), погляди Європарламенту беруться до уваги при виробленні політики безпеки і оборони, але, як жаліються парламентарі, їм часто бракує необхідної інформації [6].

Після 2004 року до європейського сектора безпеки було додано три структури. Найважливішою став Політичний і безпековий комітет (Political and Security Committee – COPS), який був утворений відповідно до статті 25 Ніццького договору і мусив здійснювати моніторинг міжнародної ситуації в контексті загальної зовнішньої політики і політики безпеки та розробляти плани реалізації політики для Ради. Комітет почав працювати у березні 2000 року, а на робочий ритм вийшов у січні 2001 року.

COPS складався спочатку з 14 (потім з 24 представників) і збирався два – три рази на тиждень. Крім цього, 1999 року було утворено ще два інститути. Воєнний комітет Європейського Союзу (European Union Military Committee – EUMC) є вищою воєнною структурою Ради, до якої входять голови оборонних штабів, і яка збирається двічі на рік. Він швидко заявив про себе як важливий механізм процесу вироблення політики. Його головна функція – давати одноставно затверджені всіма членами організації поради Європейській раді через COPS стосовно питань, пов'язаних з військовим виміром, і рекомендації стосовно дій. Така єдність вкрай необхідна при застосуванні сил ЄС для воєнних операцій.

EUMC призначений для консультацій і співробітництва між країнами-членами ЄС у галузі запобігання конфліктам і управління кризами. На

нього покладається завдання оцінки стратегічних воєнних альтернатив, контроль за виконанням оперативних планів та їх моніторинг. Він також несе відповідальність за надання рекомендацій щодо завершення операцій.

Останнім інститутом є Воєнний штаб Європейського Союзу (European Union Military Staff – EUMS), який складається з понад 150 вищих офіцерів з 15 країн-членів. Він забезпечує військову експертизу для проведення операцій. Штаб працює під орудою ЄС (через COPS), він прямо підпорядкований EUMC.

І, зрештою, новим керівником справами зовнішньої політики Європейського Союзу, відповідно до введення в дію Лісабонського договору, наприкінці листопада 2009 року стала К. Ештон, яка обіймала посаду спеціального торговельного уповноваженого Великої Британії у ЄС.

Коли на початку 1999 року під головуванням Німеччини напружувалися нові інституціональні межі того, що отримало назву ЄПБО, генеральний секретар НАТО лорд Дж. Робертсон разом з висловленням задоволення роботою з колегами з новостворених органів безпеки, м'яко поглузував над тим, що він вважав помилковим: зацікавленням процесу створення нових інститутів. Він піддав критиці вузькі і безплідні інституціональні дебати і підкреслив, що політична свобода і здатність діяти – це важливіше, ніж шляхи зібрання разом [7].

Інституціональні дебати і тертя продовжуються майже десять років. Держави-члени, навіть найбільші і найпотужніші, чітко усвідомлюють необхідність інтенсивної кооперації та підвищення спроможності ЄС діяти на міжнародній арені.

Водночас вони без великого бажання докладали для цього зусиль і не хотіли втрачати механізми національного контролю. Спостерігаються суперечності між наднаціональними функціями Комісії та міжурядовими функціями Ради. За таких умов колективне прийняття рішень є надзвичайно складним і потребує багато часу. Необхідно зважати і на незапланований синтез багатосторонніх зусиль на різних рівнях, які включають постійні переговори і компроміси. Із зростанням кількості країн непорозуміння стосовно загальних питань зростає в геометричній прогресії

Найбільше питань викликали інституціональні проблеми.

Першою проблемою є міжвідомча конкуренція, оскільки виконання тих чи інших рішень зіштовхується з війнами за сфери впливу (turf wars), особливо між Комісією та Секретаріатом Ради. Особливо гостро це питання постає у сфері менеджменту цивільними кризами [8].

Друга проблема полягає в надзвичайно складних взаєминах між країнами-членами та ЄС. У більшості випадків теоретична література на тему ЄС некоректно розглядає його як державу або подібний до держави орган. Однак навіть у зовні благополучних галузях це, радше, управління без уряду, де відбувається іноді спорадичний поділ влади між окремими державами і Брюсселем [9].

Третій виклик – інституціональна щільність. ЄПБО зіштовхується з фактом необхідності Євросоюзу конкурувати у сфері безпеки з іншими міжнародними інститутами. Йдеться, насамперед, про НАТО, ОБСЄ, ООН. Це значною мірою різні інститути, з різними підходами і потенційно конфліктними інтересами.

Зважаючи на неможливість розв'язати проблеми, що виникають, 2006 року держави ЄС погодилися на так зване „довгострокове бачення” (Long-Term Vision – LTV) для розвитку можливостей. Особлива увага при цьому зверталася на засоби комунікації та розвідки, високоточну зброю і засоби захисту, розвиток транспорту і технічно-тилового забезпечення [10].

Проте зрозуміло: дотепер постійне невиконання планів призводить до постійної переробки завдань та їх каталогізації. Переважна більшість оборонного бюджету країн ЄС, що становить понад 200 млрд. євро, витрачається на утримання застарілої зброї і значної кількості недостатньо озброєних військовослужбовців, які неспроможні ефективно діяти за межами національних територій.

Висновки і перспективи подальших розвідок

ЄПБО, відповідно до Лісабонського Договору, перейменована на Загальну безпекову і оборонну політику – ЗБОП (Common Security and Defence Policy – CSDP). Відповідно до ст. 43, ЗБОП має стати інтегральною складовою ЗЗППБ. Але виконання завдань (миротворчі операції, запобігання конфліктам, посилення міжнародної безпеки) має включати основу загальної оборонної політики Союзу.

Для досягнення успіху ЄС необхідно зосередитися на виконанні таких завдань: рішучі, термінові дії на ключових напрямках оборонного сектора; наполегливе об'єднання зусиль і ресурсів; підвищення ефективності діяльності Європейської оборонної агенції (ЄОА). Перспективною видається і практика спеціалізації ролей (литовські підрозділи очищення води, чеський досвід захисту від ядерної і хімічної зброї тощо) [11].

Україні, з огляду на перспективи вступу до ЄС, треба враховувати цей досвід і синхронізовувати свої зусилля у реформуванні сектора безпеки з урахуванням практичних заходів ЄС. Саме ці аспекти будуть розглядатимуться у подальших дослідженнях.

Література:

1. Закон України від 1.07.2010 р. „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” – [Електронний ресурс]. Режим доступу 8 жовтня 2010. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>
2. **Posen B.** ESDP and the Structure of World Power / Barry Posen // The International Spectator. – 2004. – Vol. XXXIX. – P. 17.
3. **Pape R.** Soft Balancing Against the United States / R. Pape // International Security. – 2005. – №1 (30). – Summer. – P. 10.

4. **Walt S.** Taming American Power: The Global Response to US Primacy / S. Walt. – New York.: Norton, 2005. – P. 129.
5. European Security and Defence Policy. The first 10 Years (1999 - 2009) / Eds. Giovanni Grevi, Damien Helly and Daniel Keohane. – Paris, The European Union for Security Studies, 2009. – P. 22.
6. **Duke S.** The EU and Crisis Management: Development and Prospects / S. Duke. – Maastricht: EIPA, 2002. – P. 127 –130.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 10 листопада 2010 р. – <http://www.basicint.org/europe/NATO/99summit/6-2.htm>
8. **Nowak A.** (Ed.) Civilian Crisis Management: the European Way / A. Nowak. – Paris: EU-ISS, 2006. – Chaillot Paper. – №90. – P. 16.
9. **Sbragia A.** The United States and the European Union: Comparing Two „Sui Generis” Systems. In A. Menon and M. Schain (eds.) Comparative Federalism: The United States and the European Union. – Oxford: OUP, 2007. – P. 20.
10. Офіційний сайт НАТО – [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 10 листопада 2010 р. – <http://www.nato.int/docu/basic/txt/b061129e.htm>.
11. **Witney N.** Re-energising Europe’s Security and Defence Policy / N. Witney. – London: European Council on Foreign Relations, 2008. – P. 33 - 34.

УДК 327.001 (100)

Формування багатополюсності світоустрою: можливі наслідки і перспективи

Олена Кіндратець,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології
Запорізького національного університету

У статті висвітлюються особливості багатополюсної системи світоустрою, яка нині формується. Здійснюється порівняльний аналіз одно-, двох- і багатополюсної системи. У цьому контексті розглядаються варіанти вибору зовнішньополітичного курсу української держави.

Ключові слова: *однопольсна система, уніполія, двопольсна система, багатопольсна система, аполлярність, багатовекторність, одновекторність зовнішньополітичного курсу, євроінтеграція.*

The article is dedicated to the peculiarities of multipolar world system which is forming today. Comparative analysis of unipolar, two-polar and multipolar system is given. The options of foreign-policy course of Ukraine are reviewed in this context.

Keywords: *unipolar system, unipolia, two-polar system, multipolar system, apolarity, multivector, single-vector foreign-policy course, Eurointegration.*

Багатополюсність, що формується нині у світі, не можна назвати новим явищем. Були часи, коли кілька держав мали більший за інші держави вплив на світову політику, і від них в значній мірі залежало збереження миру, або, навпаки, його порушення. Сусідні держави, які поступались в економічному, військовому потенціалі, в ресурсах, мобілізаційних можливостях, відчували цей вплив чи не найбільше. Однак нинішня багатополюсність формується зовсім в інших умовах ніж та, що існувала сто років тому.

Прогнозуючи і оцінюючи наслідки формування багатополюсності, треба враховувати „тло”, яке впливає на нинішні зміни світосистеми. Таким „тлом” є глобалізація.

Б. Мартинов називає такі відмінності багатополюсності початку ХХ століття від нинішньої: „класична” багатополюсність була закритою і елітарною, оскільки обмежувалася кількома розвинутими державами Європи, США і Японією; війна, згідно з чинним тоді міжнародним правом, вважалася легітимним засобом розв’язання міжнародних суперечок і конфліктів; на початку ХХ століття не існувало такого потужного фактора стримування, яким після Другої світової війни стала ядерна зброя; всі країни-лідери (за винятком Японії) належали до західної християнської цивілізації і, конкуруючи і ворогуючи одна з одною, виступали, як правило, єдиним фронтом проти „незахідних” цивілізацій. Сьогодні, коли йдеться про „багатополюсний світ”, то мають на увазі міжцивілізаційне спілкування [1].

До перелічених особливостей багатополюсності ХХ і ХХІ століття слід додати й ще деякі: по-перше, нині нові полюси світової системи формуються в умовах зростання взаємозалежності країн світу, в умовах глобалізації; по-друге, відбувається послаблення державного суверенітету. Хоча держава, попри все, ще залишається основою міжнародної системи, проте у майбутньому полюсами світосистеми стануть не тільки окремі держави, але й об’єднання держав.

Європейський Союз як об’єднання держав, що становить конфедеративно-федеративне утворення, є вже сьогодні особливим полюсом світосистеми. Однак державам, що входять до нього, поки що не завжди вдається досягати консенсусу у ставленні до світових проблем. Прикладом є різне ставлення країн-членів ЄС до війни в Іраку. Зовнішня політика значною мірою залежить від внутрішньої політики держав. Одним із факторів особливого ставлення країн-членів ЄС до інших є різні економічні інтереси. Кожна країна-член ЄС, визначаючи свою зовнішню політику, виходить, перш за все, з власних інтересів, а не з інтересів всього об’єднання. Подальша політична інтеграція ЄС може або послабити, або, навпаки, посилити суперечності між членами ЄС стосовно зовнішньої політики. Для України як „сусідньої держави” та як держави, що прагне стати членом ЄС, це має велике значення.

Нині спостерігаються дві тенденції – формування багатополюсного світу та глобалізація, які не можуть не викликати наукового інтересу, оскільки багатополюсність призводить до певного розмежування світу, а глобалізація, навпаки, зумовлює необхідність тісної взаємодії суб’єктів світової політики.

Багатополюсність пов’язана з регіоналізацією. Якщо в умовах двохполюсної системи світ ділився на дві зони впливу – зону впливу СРСР і зону впливу США (була ще одна група країн – країн, які обирали нейтралітет, не приєднувалися до жодного з таборів, однак їх було

небагато і суттєвого впливу на міжнародну політику вони не справляли), то при формуванні багатополюсної системи кількість таких зон (зон „геополітичної відповідальності”, як їх називають деякі політики) зростає. При цьому держави, що входять до цих зон, можуть відрізнятися одна від одної і за ідеологією, і за політичним устроєм, і за тенденціями свого розвитку. Але навіть при таких особливостях вони мають певні спільні інтереси, які роблять можливим утвердження союзницьких стосунків (хоча й ситуативних). Таке союзництво може бути досить тривалим. Країни-лідери за участю країн, що належать до цих зон, можуть вирішувати багато питань економічного, політичного, соціального характеру, питань, від яких залежить стабільність у регіоні. Деякі проблеми можуть вирішуватися й без участі ООН чи інших міжнародних організацій.

Отже якщо багатополюсність, що нині формується, призводить до певного роз'єднання, то глобалізація робить світ все більш взаємопов'язаним. Причому його об'єднує не тільки економіка (хоча найбільше саме вона), але й проблеми, які вирішити самотужки держави не можуть.

Дискусії щодо майбутнього світоустрою спонукають вчених робити певні прогнози. Деякі з цих прогнозів оптимістичні, деякі песимістичні. Дослідження сучасних міжнародних політичних процесів свідчить, що вони можуть викликати як позитивні, так і негативні наслідки. Це зумовлює неоднозначне ставлення до багатополюсності, дозволяє давати їй часом зовсім протилежні оцінки.

Деякі точки зору щодо багатополюсності світоустрою заслуговують на пильну увагу. Перша така точка зору: багатополюсність покладе край диктату (чи спробам диктату), гегемонії США, уніполії, і саме тому вона є позитивним явищем. Інша точка зору: багатополюсність викликає зростання напруги у міждержавних стосунках. Така напруга може навіть призвести до війни. Третя точка зору: багатополюсності сьогодні не існує взагалі, а той, хто говорить про неї як доконаний факт, видає бажане за дійсне; насправді існує тільки одна держава (США), яка може сьогодні вирішальним чином впливати на світові процеси.

Однак однополюсність не вічна. На думку Н. Фергюсона, на зміну однополюсності найімовірніше прийде не багатополюсність, а аполярність. Однополюсність вчений вважає явищем нетривалим, оскільки „історія не терпить супердержав”. Аполярність — це глобальний вакуум влади. І від цього глобального безпорядку виграють сили, набагато більш небезпечні, ніж великі держави, що змагаються за свій вплив на світовій арені [2].

Хоча не всі дослідники вважають, що багатополюсний світ став реальністю, але не можна заперечувати, що існують передумови для його формування, однією з яких є культурно-цивілізаційна багатоманітність світу. Проект вестернізації як намагання перетворити світ на культурно-цивілізаційно однотипний не був реалізований так, як його замислювали.

Визнаючи процес формування багатополюсного світу, розглядаючи

його як природний, слід визначити особливості та ризики, які такий світоустрій може породжувати.

Так, В. Іноземцев пропонує враховувати уроки історії і не покладати надто великих надій на багатополюсність. Він передбачає у найближчій перспективі формування трьохполюсного світу, в якому полюсами будуть США, Європа і Китай. Але, за його прогнозами, така конфігурація не стане остаточною. Решта великих гравців (Індія, Японія, Росія, Бразилія, Пакистан, Іран та арабські держави) боротимуться за перерозподіл сфер впливу. В. Іноземцев вважає, що у багатополюсному світі пануватиме не мирне співробітництво, а система сеньйоріально-васальних відносин між полюсами та їх „близькою периферією”. На кордоні периферії можливі конфлікти – як ініційовані великими державами, так і викликані спробами появи нових центрів сили. На думку дослідника, багатополюсний світ ХХІ століття стане світом насильства і війн, і як такий він не може бути стабільним. В умовах зростання нестабільності система спробує отримати баланс через нову біполярність [3].

Розібратися з перевагами і вадами багатополюсності допоможе її порівняння з однополюсністю і двохполюсністю. При цьому слід порівнювати, перш за все, можливості цих систем забезпечувати збереження миру. Це питання в умовах наявності зброї масового знищення набуває особливої гостроти.

На думку Дж. Миршеймера, біполярна система має більш мирний характер з тієї простої причини, що в стані суперництва перебувають тільки дві великі держави. Більше того, при такій системі вони, як правило, вимагають лояльності від малих країн, що з високою часткою вірогідності призводить до утворення жорстких союзницьких структур. Малі держави, таким чином, захищені не тільки від нападів держав, що протистоять одна одній, але і від нападів таких же держав, як вони самі. Біполярна система має тільки одну діаду (пару), в якій може вибухнути війна. Багатополлярна система володіє набагато більшою рухливістю і містить безліч таких діад [4, с. 12.]. Згідно з цією логікою, ще більш мирний характер має однополюсна система – одна найсильніша держава світу здійснює нагляд за рештою світу, реагує на загрози порушення миру, приборкує войовничі сили.

Після розпаду СРСР єдина супердержава, що залишилася на земній кулі, заявила про свою готовність „підтримувати демократію і мир у світі”. Дії США викликали незадоволення і протести, що змусило прихильників однополюсності шукати теоретичне обґрунтування ефективності такої системи. Ідея „доброзичливого гегемонізму” мала прихильників серед таких американських вчених, як З. Бжезінський, Ч. Краутхаммер, Р. Кейган, У. Крістол та інші. Неспроможність багатополюсності початку ХХ століття запобігти сповзанню світу до кошмару світової війни служить нині чи не головним аргументом учених, які вбачають в „доброзичливій гегемонії” умову глобальної безпеки [1].

Дещо іншою є ідея „плюралістичної однополюсності”, висунута А. Богатуровим на початку 1990-х років. США він розглядає не як одноосібного лідера, а в щільному оточенні країн „сімки” [5, с. 168, 291].

Однак „доброзичливий гегемонізм” та „плюралістична однополюсність” не захищають світ від війни. Адже „доброзичливий” гегемонізм може змінитися на „недоброзичливий”, а єдина супердержава може сама стати ініціатором воєн і при цьому не зважати на думку інших країн, що входять до „клубу” найвпливовіших. Війна в Іраку є тому підтвердженням. США не взяли до уваги позицію Німеччини і Франції щодо цієї події.

Аналізуючи особливості сучасного світоустрою, визначаючи, які держави нині та в майбутньому можуть суттєво впливати на світову політику, не слід забувати і про інших гравців на світовій арені. Одним з них є транснаціональна компанія (ТНК).

Присутність у багатьох країнах ТНК створює певні загрози їх безпеці. Якщо раніше під „п'ятою колоною” розуміли лише певні соціальні групи, яких інші держави могли використати у своїх інтересах, то нині своєрідною „п'ятою колоною” можна, за багатьма ознаками, вважати, напевне, й ТНК. По-перше, це зовнішні сили, інтереси яких можуть суперечити національним інтересам деяких країн. По-друге, ТНК керуються бажанням отримати великі прибутки навіть за рахунок здоров'я громадян країни, в якій розміщені підприємства, що належать таким компаніям.

Прикладів зневажання ТНК інтересів громадян країн третього світу достатньо. Недаремно 2003 року експерти ООН розробили проект Конвенції, згідно з якою ТНК зобов'язуються дотримуватися принципів соціально відповідальної поведінки. Однак необхідно створити ще й механізм, який забезпечить реалізацію цих принципів всіма без винятку ТНК.

Та чи можна ТНК вважати особливим центром світової політики? Скоріш за все, це не центр світової політики, але дуже сильний гравець.

Оптимістичні прогнози збереження миру пов'язані з все ширшим залученням світового громадянського суспільства до участі в розробці світової політики. На політику держав можуть суттєво впливати лобісти, зокрема ті, що представляють військово-промисловий комплекс. Заради збереження державного фінансування, державних замовлень вони можуть нагнітати страх, лякати „зовнішнім ворогом”. І. Кант, визначаючи умови „вічного миру”, звертав увагу на те, що громадянам не легко дати згоду на війну, адже її тягар їм доведеться взяти на себе.

Нині активність світового громадянського суспільства зростає, але слід визнати, що реальний вплив на світову політику воно може чинити хіба що у віддаленій перспективі.

Існує думка, що поширення демократії у світі дасть можливість уникнути військового вирішення суперечностей між країнами. Прагнення зробити світ ідеологічно однорідним спостерігалися як раніше, так

спостерігаються й нині. Але нав'язування демократії навряд чи сприятиме утвердженню миру.

Можливо, глобалізація, яка поступово перетворює планету на „світове село”, теж сприятиме мирному вирішенню міждержавних суперечностей. Л. Грінін вважає, що нині процеси інтеріоризації вийшли, у порівнянні з іншими епохами, на якісно новий рівень. По-перше, вони охопили весь світ. По-друге, найтипівішою формою об'єднання стали економічні союзи. Деякі економічні організації (СОТ, МВФ) об'єднують нині більшість країн. До того ж, і цілі політичних союзів теж змінилися. По-третє, контакти між лідерами держав стали постійними й тіснішими. Водночас Л. Грінін звертає увагу на те, що деякі країни і в цих умовах можуть дозволити собі дотримуватися ізоляціоністської політики і не приєднуватися до будь-яких союзів. Найбільший суверенітет, на його думку, мають ідеологічно і економічно закриті держави [6, с. 128].

Поняття „світове село”, яке почали вживати не так давно, відображає процеси інтеграції світової спільноти. Соціологи, вивчаючи село як тип поселення, відзначають особливості комунікації, способу життя селян. Однак взаємозалежність, тісне спілкування не є гарантією мирного співіснування. Конфлікти породжує, перш за все, нерівність. У „світовому селі” існує велика нерівність різних народів, до того ж вона зростає. Тому глобалізація хоча і дає шанс об'єднати народи світу, але не гарантує безпеки існування, викорінення війни як продовження політики іншими засобами. Боротьба з нерівністю та іншими глобальними проблемами потребує певного управління. Безперечно, багатополюсність потребує і нової дипломатії, певних змін міжнародного права. Очевидно, слід реформувати ООН, передусім її Раду Безпеки. Структура цієї організації застаріла, не відповідає сучасним реаліям.

Таким чином, порівняння різних моделей світоустрою, виявлення їх сильних і слабких сторін показує, що ні однополюсність, ні двохполюсність, ні багатополюсність не виключають повністю небезпеку порушення миру.

Вадами багатополюсності, що створюють загрозу миру, є: зростання кількості ризиків; створення недовговічних, ситуативних альянсів, підвищення складності визначення зовнішньої політики країн, стратегічних партнерів тощо.

Перевагами багатополюсної системи є: більша свобода, більші можливості суб'єктів міжнародної політики реалізовувати власні інтереси, здійснювати реалістичну дипломатію; при такій системі жодна з великих держав не має явних переваг над іншими. Багатополюсність дає можливість зменшити загрозу виникнення міжцивілізаційних конфліктів за рахунок залучення до співпраці політичних еліт різних держав.

Проблема одно-, двох-, багатополюсності безпосередньо пов'язана з проблемою багатовекторності та одновекторності зовнішньої політики. Питання „багатовекторність/одновекторність” особливо актуальне для молодих країн, в першу чергу для колишніх країн соціалістичного табору.

Деякі з них визначилися із зовнішньополітичним вектором розвитку дуже швидко. Мета – вступ до ЄС та НАТО багатьма країнами Центральної і Східної Європи вже досягнута.

Чому ж Україні так важко дотримуватися однієї лінії зовнішньополітичної поведінки? Чому одновекторність зовнішньополітичного курсу, тобто політика, подібна до тієї, яку проводили країни ЦСЄ і якої дотримувалася Україна за президентства В. Ющенка, не забезпечила таких же результатів? Очевидно, для успіху євроінтеграції недостатньо лише проголошувати вірність такій політиці, а потрібно ще й багато зробити для того, щоб виконати умови вступу до ЄС.

Після розпаду СРСР світ змінився: завершилася епоха біполярності, протистояння двох систем. А до цього дві супердержави – США і СРСР – ділили світ на свої „зони впливу”. У той час одновекторність була запрограмована самою світосистемою. Країни так званого „третього світу” могли обирати лише між цими двома супердержавами. Такий вибір робився часто під тиском, а також шляхом „підкупу” політичної еліти країн світової периферії. Обидві супердержави надавали досить щедру допомогу державам, які робили вибір чи на користь соціалістичного, а чи на користь капіталістичного ладу. Після розпаду СРСР інтерес „сильних” держав до держав третього світу суттєво підупав. Це зумовило загострення внутрішніх проблем у тих країнах, зокрема й зростання бідності, вибух соціальних і політичних конфліктів, державних переворотів.

Чи означає завершення двохполюсності завершення одновекторності? Колишні соціалістичні країни після розпаду СРСР ще певний час жили (а деякі й продовжують жити) в умовах уявно створеної біполярності. Незважаючи на слабкість Росії – правонаступниці СРСР – у порівнянні з розвинутими країнами Заходу, країни ЦСЄ розглядали її як загрозу їх незалежності. Саме це прискорило процеси євроінтеграції і євроатлантичної інтеграції цієї групи держав. Вони робили вибір між двома полюсами, які умовно можна назвати Захід і Схід.

Особливість геополітичного становища України полягає в тому, що вона розміщена між двома центрами сили – ЄС і Росією. Які в цих умовах існують варіанти вибору? Їх може бути кілька: одновекторність – орієнтація винятково на ЄС чи на Росію; другий варіант – не надто перейматися проблемами інтеграції з ЄС чи з Росією, з іншими країнами СНД, а зосередитися на внутрішньому розвитку; третя позиція – посилення співпраці з Росією і деякими іншими країнами СНД (пояснювати вибір такого зовнішньополітичного курсу можна так: спільна історія, традиції, економічні зв'язки тощо); четверта позиція – дотримуватися прагматизму в зовнішній політиці, співпрацювати з будь-якими державами, якщо це вигідно Україні у певній ситуації. Останню позицію можна визначити як багатовекторність.

Україна після останніх президентських виборів вкотре намагається визначитися із зовнішньо-політичними пріоритетами. За час нашої

державної незалежності бачення цих проблем було різним. Спершу Україна дотримувалася політики багатовекторності, згодом одновекторності, а зараз знову повертається до багатовекторності, не відмовляючись при цьому від євроінтеграції. Здається, повернення України до багатовекторності змусило Євросоюз зробити кроки назустріч Україні, в черговий раз дати надію на вирішення питань, які допоможуть наблизити Україну до ЄС.

Отже Україна в сучасному багатополюсному світі свого місця все ще не визначила. Р. Арон зазначав, що поведінка держав за своїми кордонами не визначається лише співвідношенням сил: враховуються також ідеї і почуття, що впливають на рішення дійових осіб. Щоб зрозуміти дипломатичну кон'юнктуру, не слід обмежуватися географічною і військовою структурою альянсів, а й виявляти певні особливості поведінки основних дійових осіб – природу і характер держави й цілі, які ставлять перед собою люди, що перебувають при владі [7, с.152].

Дипломатію в багатополюсній системі Р. Арон називає реалістичною, а часом і цинічною. Водночас, на його думку, вона завжди помірна і зважена. Чиста дипломатія рівноваги ігнорує (і має ігнорувати) будь-які почуття, для неї немає ні друзів, ні ворогів як таких, вона не ділить держави на кращих і гірших, не засуджує війну як таку [7, с. 188].

Нині ЄС є, по суті, багатоскладовим полюсом світової політики. Ситуація зміниться, коли ставлення до країн, що не належать до ЄС, визначатимуться одним суб'єктом. Нині в ЄС легко розпізнаються країни центру. Це, перш за все, країни потужні економічно та впливові політично – Франція, Німеччина, Велика Британія. Роль дещо пасивних членів ЄС виконують країни, недавно прийняті до цієї спільноти. Країни, які висловили бажання стати в майбутньому членами цього об'єднання, виступають у ролі „прихильників” ЄС. Розширення їх числа досягається ще й за рахунок „політики сусідства”. Нині ЄС є одним з найактивніших суб'єктів світової політики у формуванні „зони геополітичної відповідальності”. До того ж, ЄС не потрібно, як колись СРСР чи США, „примушувати” сусідні держави до співпраці. Економічний розвиток, демократія, величезний ринок робить ЄС привабливим для сусідніх держав, які ще не стали його членами.

Україна перебуває в „зоні тяжіння” ЄС. Але не лише ЄС привертає увагу України; Росія з можливостями її ринку теж приваблює. Хоча існує суттєва різниця: Росія намагається не відпустити Україну надто далеко від себе, а ЄС, у всякому випадку сьогодні, прагне не відпустити Україну „надто близько”. Причини такої поведінки ЄС зрозумілі. Ще не на часі нове розширення ЄС, небажаним для нього є приєднання держав, переобтяжених внутрішніми проблемами. Тим більше, що ЄС потерпає і від багатьох власних невирішених питань. Міждержавні війни в такому об'єднанні здаються неможливими, але не війни громадянські. Адже в деяких країн ЄС до громадянського спокою і злагоди ще далеко. Не можна не помічати наявності міжцивілізаційних проблем у Франції, вони можливі

і в Німеччині через значну кількість носіїв неєвропейської культури. Тому, обираючи євроінтеграцію, треба зважувати всі „за” і „проти”.

Росія теж робить вибір між Заходом, Сходом і самобутністю. Пояснюється це її геополітичним положенням. Дискусії між слов'янофілами і західниками в цій країні мають давню історію. Як колись, так і зараз вони пов'язані з вибором перетворень в країні. Якщо країна остаточно обере демократичний шлях розвитку, то, звичайно, основними стратегічними її партнерами будуть країни Заходу.

Російські політики і політологи розглядають низку пріоритетів у зовнішній політиці своєї держави. ЄС, на думку одних, має бути головним пріоритетом зовнішньої політики, а на думку інших – головним пріоритетом мають бути США. Є й інші альтернативи – розглядається стратегічне партнерство з Китаєм та Індією.

Реальна зовнішня політика Росії є сьогодні багатовекторною. А якою є дипломатія Заходу – одно- чи багатовекторною? Також багатовекторною. Недавнє охолодження стосунків між Росією і Україною не вплинуло на ставлення до них країн Заходу.

Багатовекторність вимагає гнучкості, реалізму, вміння швидко адаптуватися до змін у міжнародній системі відносин. Зовнішня політика України має бути дуже поміркованою, аби максимально реалізовувати інтереси держави. Євроінтеграція найбільш відповідає інтересам України: ЄС є об'єднанням демократичних, економічно розвинених держав із зваженою зовнішньою політикою. Однак це не має призвести до руйнування дружніх стосунків з іншими сусідніми державами, співробітництва з ними.

Багатовекторність не означає рівновекторності й зовсім не припускає рівнозначності всіх її складових. Серед багатьох векторів завжди виокремлюються пріоритетні, головні, які, власне, й визначають стратегію зовнішньої політики держави [8, с. 58 - 67].

Вивчення різних точок зору на майбутній світоустрій, пріоритети зовнішньої політики дає можливість зробити ряд **висновків**.

1. Багатополюсна система перебуває в стані становлення. Деякі країни вже сьогодні визначають економічний розвиток планети. Вони мають потужну економіку і можуть різними способами впливати на інші країни. Однак не всі з них можуть вважатися військово-політичними полюсами. Сильними державами в економічному плані є Японія і Канада, але на роль воєнних полюсів вони не претендують.

2. Стала світова система навряд чи в найближчому майбутньому набуде вигляду двохполюсної; скоріш за все, це буде багатополюсна система. Світ став надто складним, щоб одна чи дві держави мали можливість ним „управляти”. Це пов'язується, передусім, із зростанням кількості суб'єктів міжнародної політики.

2. США змушені враховувати позиції інших країн, оскільки час однополюсності завершується. Це відбувається в результаті того, що

США у ХХІ столітті наразилися на чимало проблем, для вирішення яких потрібен час. Це, наприклад, економічні та фінансові проблеми.

3. Україна не може претендувати на роль центру сили, а отже їй необхідно визначатися, до якого центру їй приєднатися. Вибір зовнішньополітичних пріоритетів для неї ускладнюється браком єдності в поглядах як еліти, так і суспільства.

4. Європейський Союз поки що залишається основним пріоритетом зовнішньої політики України, однак ЄС не вільний від проблем. Економічні, соціальні і політичні проблеми, які існують в ЄС, можуть впливати на майбутнє становище цього об'єднання у світі та його привабливість для тих, хто ще недавно вбачав у євроінтеграції порятунок від власних негараздів.

5. Толерантність, довіра, партнерство – це основа безпечного співіснування держав у новому тисячолітті.

Література:

1. **Мартынов Б.** Многополярный или многоцивилизационный мир? // Международные процессы. Том 7. - 2009. - №3. - [Електронний ресурс]. Доступ до ресурсу: <http://www.intertrends.ru/twenty-first/006.htm>
2. **Фергюсон Н.** Мир без гегемона // Свободная мысль – ХХІ. – 2005. - №1. - [Електронний ресурс]. Доступ до ресурсу: www.postindustrial.net
3. **Иноземцев В. Л.** Мечты о многополюсном мире. В ХХІ веке увлеченность Realpolitik опасна и нефункциональна [Електронний ресурс]. Доступ до ресурсу / http://www.ng.ru/ideas/2008-09-18/10_realpolitik.html
4. **Миршеймер Дж.** Почему мы скоро будем тосковать по холодной войне // Россия в глобальной политике. - 2008. - №6. – С. 3 - 15.
5. **Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталева М. А.** Очерки теории и прикладного анализа международных отношений. - М., 2002. – 380 с.
6. **Гринин Л. Е.** Национальный суверенитет и процессы глобализации (вводные замечания) // Полис. – 2008. - №1. - С. 123 - 133.
7. **Арон Р.** Мир и война между народами / Под общей ред. канд. полит. наук Даниленко В. И. – М.: NOTA BENE, 2000. – 880 с.
8. **Гречанинов В.** Після розпаду біполярної системи. Новий світовий порядок та глобалізація на початку ХХІ століття // Політика і час. – 2002. - №1. – С. 58 - 67.

УДК 341.24+327.7

Державно-правові механізми регулювання українсько-російських відносин

Ірина Овчар,

кандидат політичних наук,

науковий співробітник

Прикарпатського центру політичних

та євроінтеграційних досліджень

Прикарпатського національного університету

ім. Василя Стефаника

Представники українського політикуму протягом всього періоду незалежності України вдаються до риторики щодо визначення вектора зовнішньої політики й формування стратегічного курсу внутрішнього розвитку держави. Ці складові політичної взаємодії прямо залежать від державно-правових механізмів регулювання та обумовлюються принципами і нормами міжнародного публічного права. Постійній дискусії піддається питання про формат українсько-російських взаємин, який зумовлюють інтеграційні та мотиваційні чинники.

Ключові слова: правонаступництво, міжнародна правосуб'єктність, система міжнародних договорів і правових норм, інститути влади, політика інтеграції та дезінтеграції.

The representatives of Ukrainian political environment during the period of independence go deep into rhetoric about definition of a vector of an external orientation and formation of a strategic and consecutive internal rate of the development of our country. These components of political interaction directly depend on state and legal mechanisms of regulation and are caused by principles and norms of the international public law. The question on a format of Ukrainian - Russian mutual relations which is provided with integration and motivational sources is under constant discussion.

Keywords: assignment, subjects of international law, system of the international contracts and rules of law, institutes of authority, politics of integration and decomposition.

Витоки міждержавних двосторонніх відносин слід визначати з перших договорів, у яких були закладені умови та визначені мотиви і напрям подальшої співпраці. Перший офіційний документ, за яким Україна і Росія зобов'язались утриматись від дій, які могли б завдати шкоди державному суверенітету іншої сторони, було підписано ще у листопаді 1990 року [11, с. 15 - 20]. Процес становлення системи сучасних українсько-російських відносин пов'язаний з подіями 1991 року, трансформацією міждержавних взаємин на пострадянському просторі, визначенням питання про правонаступництво, забезпеченням правосуб'єктності, тяжінням до політики інтеграції. Означені чинники належать до об'єктивно вмотивованих, які набули суб'єктивного розуміння і багатозначного трактування у ході формування українсько-російських взаємин. Трансформаційні перетворення, прецедентом яких є об'єктивно зумовлені процеси, пов'язані також зі зміною влади у кожній з країн. Тому в часовій ретроспективі з політичним підтекстом можна виділити певні етапи реалізації українсько-російських відносин. З позиції РФ це політичний курс Б. Єльцина (1991 – 2000 роки), В. Путіна (2000 – 2008 роки), Д. Медведева (з 2008 року). В Україні формат зовнішніх відносин корелюється трактуванням зовнішньої політики оточенням Л. Кравчука (1991 – 1994 роки), Л. Кучми (1994 – 2004/2005 роки), В. Ющенка (2005 – 2010 роки), В. Януковича (з 2010 року).

Для розкриття теми, виокремимо такі складові державно-правового регулювання українсько-російських взаємин: інституційні засади, які характеризуються через діяльність організацій і представників влади, питання реалізації правонаступності та правосуб'єктності через застосування норм міжнародного права, аспекти політичної доцільності, згідно з якими процес часто забезпечується всупереч процедурі. Для комплексного розкриття цих питань доречно використати юридичну літературу [5], авторські праці з вивчення міждержавних відносин, зокрема України й Росії, СНД [9; 12; 14; 15] і проаналізувати відповідну законодавчу базу [1 - 4; 6 - 8; 10; 11; 13].

Загалом визначають, формулюють і сприяють забезпеченню реалізації міждержавних взаємин між Україною і Росією процедурні питання, що підпадають під предмет відання міжнародного права, пов'язані з правонаступництвом республік колишнього СРСР та інститутами влади у державах, що регулюють політику на місцях. Окремо слід розглядати роль Співдружності Незалежних Держав (СНД) та інтеграційний курс України і Росії. На рівні Співдружності такі взаємини є продуктом переходу з внутрішнього контексту відносин у зовнішню площину, що зумовлює виникнення низки непростих проблем. Формат українсько-російських взаємин продукується внутрішніми чинниками і набуває чіткого регіонального виміру, оскільки СНД за своєю юридичною природою є „регіональною міжнародною організацією, суб'єктом міжнародного права” [5, с. 376]. Спроба дати оцінку досягнутому рівню міждержавної

взаємодії України та РФ дозволяє розставити геополітичні наголоси в регіоні, зафіксувати зміни у геостратегічному становищі обох держав, визначити їх державно-правові норми взаємодії в межах СНД, показати різницю між правовою площиною питання та його політичним підтекстом.

Встановлено також інституційні взаємовідносини на міжпарламентському рівні. Період кінця 1980-х – початку 1990-х років характеризується черговою хвилею розвитку міжнародних парламентських організацій, зокрема тих, країни-учасники яких географічно розташовані у східній частині Європи та в Азіатському регіоні: Балтійська асамблея, Парламентське Зібрання Союзу Білорусі та Росії, Міжпарламентська асамблея Євразійського економічного співтовариства (МПА ЄврАзЕС), Міжпарламентська Асамблея СНД (МПА або МПА СНД) тощо. Остання була створена відповідно до Угоди від 27 березня 1992 року, Доповненням до якої став Регламент (15 вересня 1992 року), Статут СНД (22 січня 1993 року, який Україна не ратифікувала), Конвенція про МПА (26 травня 1995 року) [14, с. 481 – 553]. Ці документи свідчать, що МПА СНД є інститутом міжпарламентської співпраці в рамках Співдружності. Це дозволяє говорити, що міжпарламентські організації стали компонентом розвитку міжнародних відносин з правом формувати нормативно-правову базу для міжнародної парламентської співпраці.

Участь України у створенні СНД означала вироблення і встановлення цивілізованих, нормативно-правових відносин з республіками колишнього СРСР, однак не ознакою вибору одного вектора зовнішньої політики – проросійського чи переорієнтації інтеграційної політики „із Заходу на Схід”. Більше того, слід відмежовувати питання співпраці на різних рівнях України з державами, які географічно розташовані на заході і на сході, від участі у міжнародних структурах. Україна, як одна з республік колишнього СРСР, володіє правом правонаступництва. Щодо участі нашої держави в Співдружності, то позиція української сторони визначена у Заяві Верховної Ради України [4], яка була проголошена після укладення Угоди про створення СНД [1, с. 649 – 652]. Відзначалося, що Україна не підтримає її перетворення на державне утворення з своїми органами влади і управління та заперечує надання їй статусу суб'єкта міжнародного права. Координаційні інститути в рамках Співдружності не можуть мати владного характеру, їх рішення є рекомендаційними. Україна уникатиме участі в інституціоналізації будь-яких форм міждержавного співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити Співдружність Незалежних Держав на наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру.

Необхідно зазначити, що під час ратифікації парламентарями договору про створення СНД до нього були внесені деякі зміни та уточнення. З юридичної точки зору такі поправки могли мати місце лише за взаємною згодою договірних сторін (у відповідності до статті 20 Віденської комісії про право міжнародних договорів від 1969 року) [2]. Це стало основою того, що природа цих взаємовідносин переходила з міжнародно-правової

у державно-правову площину [5, с. 372 - 373]. Відносини між Україною і Росією набували більшої значимості на двосторонньому рівні, виражаючи безпосередньо курс зовнішньої політики кожної держави.

Слід враховувати й те, що в межах Співдружності діють регіональні утворення, такі як ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), Союзна держава Росії і Білорусії, Євро-азійське економічне співтовариство (Білорусь, Росія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан), Центральнo-азійське економічне співтовариство (Казахстан, Киргизія, Туркменістан, Таджикистан). Такі тенденції свідчать про різні інтеграційні напрями взаємодії, вказують на нестабільний курс зовнішньої політики, ставлять під питання перспективу подальшого розвитку СНД [14, с. 554 - 613].

Питання подальшого членства України в СНД залишається актуальним для українських політиків. Ще 2005 року міністр закордонних справ України Б. Тарасюк зазначав, що участь України в СНД має символічне значення, а саме існування організації та її подальший розвиток проблематичні. Подібну точку зору висловлювали й представники грузинського, молдавського та азербайджанського урядів. У липні 2007 року Президент України В. Ющенко на прес-конференції розцінив перспективи СНД в цілому як песимістичні [15]. Політика нинішнього глави держави має досить стратегічні пріоритети щодо налагодження відносин на пострадянському просторі, зокрема з Російською Федерацією. Однак поки що не відомі конкретні плани чи програмні засади участі України в інтеграційному зближенні в рамках СНД.

Важлива роль в системі забезпечення зовнішньої політики відводиться внутрішнім нормативно-правовим актам. В Україні відлік цілеспрямованої та системної діяльності у сфері міжнародних відносин можна вести з 1993 року, коли було прийнято перший програмний документ – Постанова Верховної Ради України „Про основні напрями зовнішньої політики України” [8], у якій зафіксовано, як основні, такі завдання української дипломатії: утвердження України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності та недоторканності її кордонів; включення національного господарства у світову економічну систему; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера [8]. Тому жодні втручання і впливи ззовні у систему визначення і механізми ведення зовнішньої політики неприпустимі. Ця норма закріплена в Конституції України: Стаття 85 констатує, що засади внутрішньої і зовнішньої політики визначає Верховна Рада України. Конституційні повноваження щодо ведення міждержавних відносин має Президент України (Стаття 106), до компетенції якого належить забезпечення державної незалежності, національної безпеки і правонаступництва держави, представлення держави в міжнародних відносинах, здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави. Ведення

внутрішньої і зовнішньої політики держави покладається також і на Кабінет Міністрів України (Стаття 116) [7, с. 21, 28, 33]. Забезпечення національної безпеки української держави визначається відповідним Законом, прийнятим Верховною Радою України 2003 року [3].

Закони Росії, як і будь-якого іншого суб'єкта міжнародної політики, теж регламентують відповідальність влади за зовнішньополітичне відомство. Президент здійснює керівництво зовнішньою політикою (Стаття 86 Конституції). Державна Дума вирішує питання щодо ратифікації і денонсації міжнародних договорів Росії (Стаття 106). Уряд відповідає за державну безпеку та реалізацію зовнішньої політики (Стаття 114) [6, с. 28, 26, 20]. Позиції зовнішньої політики визначені у Федеральному Законі РФ „Про міжнародні договори Російської Федерації”, прийнятому на засіданні Державної Думи 16 липня 1995 року [13]. Державно-правові відносини в рамках СНД та на двосторонньому рівні міждержавну діяльність визначає законодавство. При цьому не слід ігнорувати те, що у цьому контексті спрацьовує не стільки фактор правової норми, скільки стиль поведінки суб'єктів політичних домовленостей.

Характер цілей та аналіз позицій російської влади щодо відносин між суб'єктами пострадянського простору дозволяє відзначити, що РФ розглядає СНД як проміжну форму відновлення колишньої радянської державності та, до певної міри, в нинішньому вигляді – як сферу домінування своїх інтересів. Російські геополітики дотримуються позиції, що орієнтація України на Захід і спроби від'єднатись від сфери впливу Росії призведуть до створення перманентного джерела внутрішніх конфліктів [12]. Значна частина таких конфліктів закладена у функціях, реалізація яких охоплює міжнародно-правову, культурно-історичну, військово-політичну, економічну, релігійну сфери, питання безпеки тощо. Кожна з них має подвійну природу (відцентрову і доцентрову) через різні концептуальні схеми бачення Співдружності. До прикладу, в міжнародному форматі створення СНД забезпечило правове поле трансформацій республік колишнього СРСР у незалежні держави й заклало основи переходу внутрішніх взаємин у зовнішні відносини.

Паралельно з юридичним закріпленням відносин в контексті СНД між Україною і Російською Федерацією укладаються двосторонні договори, які відзначаються більшою систематичністю і плановістю. Так, 14 лютого 1992 року було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин. Важливою подією міждержавного діалогу стало укладення 23 червня 1992 року у Дагомисі Угоди між РФ та Україною про розвиток міждержавних відносин, які визначені сторонами як дружні, рівноправні, партнерські й такі, що базуються на загальноновизнаних нормах міжнародного права [11, с. 42 - 43, 68 - 69].

Характер позиції Росії задокументований в Указі Президента Російської Федерації Б. Сльцина №940 від 14 вересня 1995 року „Стратегічний курс РФ щодо країн-учасниць СНД”. У ньому визначені напрями геополітичної

стратегії держави щодо країн СНД, а пострадянський простір проголошено „зоною інтересів РФ”. Це вказує на порушення норми про намір будувати відносини з країнами-членами СНД на основі рівного партнерства і норм міжнародного права. Задекларована у договорах „інтеграція” на практиці означає „підконтрольний вплив”, „підпорядкування” інтересам РФ [9, с. 35].

Наступним у хронологічній послідовності етапом утвердження відносин між Україною і Росією став 1996 рік. Зокрема, 16 січня 1996 року у Москві президенти двох держав підписали угоду про утворення змішаної українсько-російської комісії з питань співробітництва (у робочому порядку вона діє й досі). 31 травня 1997 року під час візиту Б. Єльцина до Києва було підписано базовий Договір „Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією”, який набрав чинності після обміну ратифікаційними грамотами в Москві 1 квітня 1999 року. У цей час була укладена Українсько-російська Декларація і Спільна заява України та Російської Федерації [11, с. 492 - 504, 643 - 647]. Таким чином, у двосторонньому порядку держави підтвердили повагу до територіальної цілісності одна одної. За останнє десятиліття основні державно-правові механізми визначення і регулювання системи забезпечення українсько-російських відносин закладені у низці договорів, значна частина з яких стосується економічної сфери. В цілому своїм змістом вони повторюють та підтверджують попередньо узгоджені домовленості.

Окремо у міжнародних угодах визначається питання про встановлення і регулювання регіональної політики, яке в українсько-російській площині взаємин набуває характеру транскордонної співпраці. Ступінь здійснення регіональної політики між урядами двох держав регламентується Договором „Про співпрацю прикордонних областей України і Російської Федерації” від 27 січня 1995 року. Підписана і діє також Угода „Про співпрацю і взаємодію у прикордонних питаннях” (з прийнятими до неї в подальшому доповненнями та змінами) [11, с. 303 - 306, 316 - 319].

Інституційні засади двосторонніх взаємин України і Росії, які прямо залежать від представників центральної влади, мають дещо інші критерії та відрізняються від правової позиції. Суттєвий вплив на розвиток українсько-російських відносин справляє внутрішньополітична ситуація в самій Росії. Обрання 2000 року В. Путіна Президентом Російської Федерації і формування нового складу Державної Думи ознаменувало перехід Росії до якісно нового етапу внутрішнього і геополітичного розвитку. Його особливість полягала в поєднанні елементів прозахідної орієнтації та тенденцій самоізоляціонізму. Курс теперішнього Президента РФ Д. Медведєва не зазнав суттєвих змін у плані формату взаємин між Україною та Росією.

Стилістично п'ятирічне правління Президента України В. Ющенка теж виділялося поєднанням цих двох складових, що, вочевидь, мало зворотний напрям у відносинах як з країнами Співдружності, так і з РФ. Було задіяно

механізми, які завадили Україні стати інтеграційним полем для СНД. Відтак ми втратили баланс сил і стабільних відносин через можливість забезпечити вплив держави на пострадянському просторі й не отримали бажаних зрушень у плані напрацювання вигідних партнерських взаємин у західному напрямку.

Контекст українсько-російських відносин на сьогодні в публічному полі пов'язаний з дискусією навколо ідеї створення в перспективі (до 2020 року) союзної держави з України, Росії та Білорусі з центром у Києві. Ініціатором цього поки що виступає депутат Державної Думи Російської Федерації Є. Федоров. Втім, на сьогодні офіційних заяв з української сторони у цьому питанні немає. Оприлюднені лише публічні заперечення щодо можливості союзного об'єднання трьох держав.

Окрім інтеграційного курсу на пострадянському просторі, для України і Росії важливим є євроінтеграційний вектор. Динамічний процес європейської інтеграції по-різному сприймається Києвом і Москвою. Метою української політики є повномасштабна інтеграція в Європу. Росія, плекаючи прагнення стати оновленим центром сили в пострадянському просторі, ставить за мету співпрацю з Європою як з іншим центром впливу. З позиції РФ, Україна і Росія повинні просуватися до Європи одночасно. Інтеграційні процеси серед держав пострадянського простору мають свою відчутну специфіку, пов'язану з трансформацією їх економічних моделей та пошуками власних шляхів адаптації до світової економічної і політичної системи, вливання в цілісний геополітичний простір. Водночас така інтеграція мала безумовну базу свого функціонування та забезпечення в межах союзної радянської держави, яка по-різному сприймається і використовується її колишніми республіками.

Загалом правові аспекти і політичні мотиви взаємодії спираються на договірні засади, становлять межу домовленостей на дипломатичному рівні. Для розуміння цих меж потрібно вивчати угоди про співпрацю, комюніке про переговори між делегаціями, протоколи про співробітництво і координацію діяльності та інші документи, які описують систему міждержавних відносин України і Росії, визначають відповідність задокументованого реаліям.

Всупереч твердженням про те, що інтеграція України спрямована на європейський вимір, констатуємо, що комплексний інтеграційний курс значною мірою залежить від двох чинників: вироблення стабільного паритетного діалогу у взаєминах з державами колишнього СРСР і розвитку механізмів інтеграції з європейською спільнотою. Ці фактори мають реалізовуватися за схемою сталого і конвергентного, а не паралельного чи конфронтаційного руху. Домовленості про співпрацю, визначені в межах Співдружності, не можуть розглядатися як питання політичної взаємодії (як це відбувається). Це лише поле правової, дипломатичної, взаємовигідної співпраці. Якщо таку ситуацію припустити, то потрібно юридично виписати модель під політичні домовленості. Укладення угод

між Україною і Російською Федерацією за межами СНД розглядаємо як напрям розширення двосторонньої співпраці, реалізацію одного з векторів зовнішньої політики двох сусідніх країн.

В цілому забезпечення зовнішньої політики держави здійснюється органами влади у спосіб, передбачений законодавчою базою України і РФ та відповідно до укладених і ратифікованих міжнародних договорів. Додатково вивчення та регулювання основних засад українсько-російських взаємин покладається на спеціально створені при органах державної влади комітети й департаменти, дипломатичні корпуси і науково-експертні управління [10]. Слід зазначити, що механізми визначення міждержавної політики носять правовий характер. Натомість механізми регулювання включають предмет доцільності. Також важливо враховувати, що будь-які договірні засади не вказують на ресурс, який може забезпечити повну чи часткову реалізацію домовленостей на міждержавному рівні. При визначенні основного концепту відносин потрібно правильно охарактеризувати наголоси, які формулюють стратегію та відповідають пріоритетам держав. На перший погляд зрозуміло, що з позиції України вище будуть ставитися пріоритети нашої держави, російська ж сторона визначатиме основними власні інтереси. Втім, саме такий підхід власне й деформує систему двосторонніх партнерських відносин, зводячи нанівець їх паритетність. Логіка такої взаємодії визначається тим, що кожна інтеграційна політика містить мотиваційний елемент (якщо не кілька). Прямим доказом цього є засади та умови створення і тенденції функціонування Співдружності Незалежних Держав.

Підсумовуючи, зазначимо, що правові та інституційні механізми визначення, забезпечення та реалізації міждержавних відносин межують з цілим комплексом умовних або цілеспрямовано обумовлених джерел регулювання влади. Вони здійснюються за посередництвом засобів масової інформації (заповнюючи медіасередовище, в першу чергу ефірний простір), через різноманітну участь у політичних процесах незалежних громадських об'єднань (які уособлюють ступінь розвитку демократії та рівень громадянського суспільства), проведення масових вуличних акцій (як профінансованих владою, так і зумовлених людським фактором незадоволення діями влади), залучаючи науково-експертне оточення та еліту суспільства тощо. Використання механічних джерел можна розглядати як етап розвитку суспільства і характеристику відносин між владою і громадянами, так і фактор маніпуляції. Також до розгляду цього предмету вивчення можна включити норми і межі демократії, які існують в Україні та Росії.

Незважаючи на те, що сфери забезпечення двосторонніх відносин різні не лише за змістом, а й за визначенням (суспільно-політична, соціально-економічна, культурна, релігійна, військова тощо; стосуються державного

сектора чи приватного сегмента), механізми взаємодії залишаються майже незмінними. Слід враховувати, що таким чином формується сама система відносин, яка поєднує рівень регіональної політики та державно-правової сфери.

Література:

1. Антология мировой политической мысли, в 5-и т. / [Нац. общ.-науч. фонд, Акад. полит. наук; Руководитель проекта Г. Ю. Семигин и др.]. – М.: Мысль, 1997. – Т. 5: Политические документы. – 766 с.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 1969 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/>
3. Закон України „Про основи національної безпеки України”, зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 15.12.2005 р., №3200-IV // <http://zakon.rada.gov.ua/>
4. Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про Співдружність Незалежних Держав // <http://www.uz.gov.ua/>
5. Международное публичное право: учебник / Л. П. Ануфриева, Д. К. Бекяшев, К. А. Бекяшев, В. В. Устинов и др.; отв. ред. К. А. Бекяшев. – М.: ТК Велби, Проспект, 2007. – 784 с.
6. Конституция Российской Федерации от 25.12.1993 г., с изменениями от 09.01.1996 г., 10.02.1996 г., 09.06.2001 г. // <http://www.constitution.ru/>
7. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1.08.2008 р. – К.: Паливода А. В., 2008. – 48 с.
8. Постанова Верховної Ради України „Про основні напрями зовнішньої політики України”, №37 від 02.07.1993 р. // <http://www.rada.gov.ua/>
9. **Ткаченко В.** Співдружність незалежних держав та національні інтереси України / Володимир Ткаченко. – К.: Ін-т громад. сусп., 1998. – 100 с.
10. Указ Президента України Про оновлення складу Української частини Українсько-Російської міждержавної комісії // <http://www.president.gov.ua/>
11. Україна – Росія. 1990 – 2000 рр.: Документи та матеріали / Ред. О. Г. Пазюк; Відповідальний за випуск Т. А. Яскажук. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 775 с.
12. Українсько-російські відносини: злети та падіння. – К.: Знання, 2007. – 24 с.
13. Федеральный Закон „О международных договорах Российской Федерации”, Принят Государственной Думой 16.07.1995 г., № 101-ФЗ // <http://wbase.duma.gov.ru/>
14. **Чекаленко Л. Д.** Країни СНД в політиці України // Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. – К.: Либідь, 2006. – С. 481 - 553.
15. Ющенко не верит в СНГ // <http://www.podrobnosti.ua>

УДК 329.12

Ідеї лібералізму в суспільно-політичному дискурсі Володимира Вернадського

Тетяна Бевз,

доктор історичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті відстежується процес осмислення Володимиром Вернадським ідей лібералізму. Відзначається, що вчений стояв біля витоків політичної організації російських лібералів на початку XX століття. Досліджується участь В. Вернадського в організації і діяльності „Союзу освободження”, Союзу земців-конституціоналістів, Академічного союзу, Бюро земських з'їздів. Особлива увага зосереджується на діяльності В. Вернадського як члена Конституційно-демократичної партії. Аналізуються праці вченого, в яких викладено засади лібералізму.

Ключові слова: лібералізм, ліберальна ідеологія, В. Вернадський, Конституційно-демократична партія.

The article concerns the process of adoption and perception of liberal ideas by famous scientist V. Vernadsky. It is mentioned that V. Vernadsky was behind the political organization of Russian liberals in the beginning of the twentieth century. His participation in organization and activity of 'The Union of Freedom', the Union of zemtsy-constitutionalists, the Academic Union, the Bureau of Zemsky Congress is examined. Particular attention is paid to his activity as a member of Constitutional and Democratic Party. Scientist's theoretical works regarding the basis of liberalism are analyzed.

Keywords: liberalism, liberal ideology, V. Vernadsky, Constitutional and Democratic Party.

Прагнення до свободи властиве кожному суспільству. Гідне життя людини неможливе без свободи висловлювати свою думку, об'єднуватися

в групі і партії для захисту своїх інтересів, організовувати своє суспільне й економічне життя так, як їй вигідно. Звичайно, коли це не порушує суспільної гармонії.

Користуватися свободою – означає працювати за своїми природними схильностями та уподобаннями, вільно продавати продукт своєї діяльності і залишати собі винагороду за свою працю.

Ідеологією і політичною програмою вільної людини є лібералізм. Його початковими вимогами були віротерпимість і релігійні свободи, конституціоналізм і права людини, що, у свою чергу, дало величезний імпульс розвитку теорії і практики економічної свободи.

Вчений економіст Л. фон Мізес (1881 – 1973 рр.), з працями якого у нашій країні раніше була ознайомлена лише обмежена група „допущених” фахівців, писав: „Лібералізм – система поглядів на поведінку людей на цьому світі. Зрештою, лібералізм не має жодної іншої мети, окрім як підвищення матеріального добробуту людей, і не стосується їхніх внутрішніх, духовних і метафізичних потреб. Він не обіцяє людям щастя і заспокоєння, а лише максимально повне задоволення тих бажань, які можуть бути здійснені за рахунок взаємодії з предметами матеріального світу” [6, с. 11].

Ідеологія лібералізму захоплювала багатьох видатних особистостей. Ще в юності значний інтерес до нього проявив і В. Вернадський. На його переконання, необхідною умовою реформування соціально-економічних умов у Росії мало бути формування „суспільного розуміння”: „Це розуміння має бути створене, до нього мають бути спрямовані всі наші сили. Розуміння того, як має бути влаштоване життя людини, і того, до яких наслідків і з яких принципів виходять заходи стосовно людини, які пропонуються чи здійснюються щодо неї” [2, с. 225].

В. Вернадський зазначав, що „наявність в країні свободи висловлення критичної думки і прощарку суспільно-активних людей могла б призвести до існування найважливішого чинника соціального життя суспільства – громадської думки”. Однак, „розглядаючи умови, які існують в Росії, ми бачимо, що в ній немає ні громадської думки, ні суспільного розуміння. Очевидно, що в ній і не може бути правильної діяльності уряду і справжньої боротьби з ним громадян, що розуміють, якою має бути діяльність уряду” [2, с. 226].

1893 року В. Вернадський сформулював один з головних принципів лібералізму: „Для мене умова правильності урядової діяльності виходить з того, що: 1) держава існує для громадян, а не громадяни для держави; 2) уряд, який би він не був – монархічний чи республіканський, є лише ставлеником громадян і повинен, отже, постійно діяти за їх участю та під їх контролем. Очевидно, така діяльність можлива лише при існуванні в країні суспільного розуміння” [2, с. 227].

В. Вернадський викладав і своє розуміння природи майбутнього російської держави: „Ми поставлені в тяжке становище, у нас зав’язаний

рот, заткнуті вуха, ми майже не маємо можливості впливати на вчинки тієї держави, громадянами якої ми є, не можемо сповідувати віри, яка нам дорога, й інше, але й є характерний бік в нашому житті – це те, що для нас особливо дороге, що нам особливо близьке й красиве, той ідеал свободи, який для наших західних сусідів є не предметом бажання, а предметом володіння. В нашому російському житті особливо зрозуміла його краса, гармонія і сила” [2, с. 219].

Розкриваючи сутність земської діяльності, В. Вернадський у листі до дружини писав: „На мене завжди земське зібрання справляє враження тим, що я в цей час відчуваю стукіт сірого – але найосновнішого поточного життя країни. Я відчуваю спадкову історичну пасивну силу, з якої, зрештою, виливаються нові форми життя, і уловлюю стукіт несвідомих і малооформлених його течій. Що з них виллється у майбутньому – багато в чому справа випадку” [8, с. 198].

В університеті В. Вернадський став членом своєрідного студентського товариства, до якого належав і друг його дитинства А. Корнілов, а також такі згодом відомі вчені, як брати Сергій і Федір Ольденбурги, Д. Шаховський, І. Гревс та інші. Це було справжнє братство, головними принципами якого були чесність, дружба, взаємодопомога. Професійні інтереси членів братства були різними – історія, філософія, література, природознавство. Але це їх не роз’єднувало, а взаємозбагачувало. Вірність братству вони пронесли до кінця своїх днів.

Є підстави стверджувати, що В. Вернадський стояв біля витоків політичної організації російських лібералів початку XX століття. 1899 року він став членом московського гуртка „Бесіда”, а у 1903 – 1905 роках брав участь в організації „Союзу освобождения”, Союзу земців-конституціоналістів, Академічного союзу, Бюро земських з’їздів.

Земський опозиційний рух у тому вигляді, в якому він з’явився на суспільній арені після реформування місцевого управління 1864 року, впливав з дворянського лібералізму дореформеної пори. Падіння кріпосного права та проведення земської реформи посилили енергію ліберально налаштованого дворянства, яке могло використовувати трибуну земств для популяризації своїх ідей.

Основні положення дворянського лібералізму було сформульовано ще в дореформений період, але впровадження в життя буржуазних реформ, що змінювали соціально-економічні і частково політичні обставини, не могло не відбитися на тактичних і програмових засадах лібералів. Це проявилось в різних галузях: 1) теоретичній – це, передусім, роздуми про форму правління в державі, про поєднання самодержавства з децентралізацією місцевого управління чи відносною самостійністю самоврядування на місцях; 2) політичній – визнання необхідності політичних реформ (гарантування свободи слова, гласності, скасування системи тілесних покарань, ліквідація поліцейського диктату, послаблення цензурних утисків тощо), обмеження правлячої бюрократії всестановим

представництвом у місцевому самоврядуванні; 3) економічній – забезпечення свободи видів діяльності, які сприятимуть нарощуванню об'єктів приватної власності, вирішення аграрного питання, створення сприятливих умов для приватного підприємництва, підтримка усіх видів соціально зорієнтованих підприємств, удосконалення податкової системи.

Усі ці вимоги (в їх поміркованому варіанті висловлювалися більшістю ліберально-дворянської опозиції, а в більш радикальному – нечисленною групою ліволіберальних земських діячів) закладали теоретичний, політичний і економічний фундамент, на якому вибудовувалася програма земського ліберально-демократичного руху, до якого належав і В. Вернадський.

Земства того часу зумовили появу такого інституту, як вибори. Виборчі комісії створювалися для вирішення спірних питань, давали можливість проявити добродійність. У Тамбовському земстві висувався В. Вернадський, здобувши популярність під час боротьби з голодом. Його обрали гласним Моршанського повіту і почесним мировим суддею. Незабаром він був обраний гласним губернських Тамбовських земських зборів.

Слід зазначити, що в 1890-х роках всього в Росії обиралося біля 1100 губернських гласних. Діяльність у земстві викликала у В. Вернадського глибокі переживання і ще глибші розчарування. Не випадково у щоденнику в квітні 1900 року з'являється такий запис: „Життя в Росії не дає найменшої можливості для розвитку легальної громадської діяльності, воно викликає або революційну бойову діяльність опозиційних елементів, або вихід їх з громадської діяльності в інші сфери – в науку, мистецтво, в капіталістичну сферу”.

Наприкінці 1900 року В. Вернадський записав: „Політична роль земства поступово згладжується, і сама ідея самоврядності виявляється несумісною з державною бюрократичною машиною”.

Під впливом розмови з Ф. Родичевим, майбутнім діячем конституційно-демократичної партії, В. Вернадський записав у щоденнику 8 жовтня 1890 року: „Ліберали, приймаючи політичну програму, забувають про те, що якщо вони бажають виступити як політична партія, то повинні мати ясну програму зовнішньої політики і чітке уявлення про традиційні цілі Російської держави” [2, с. 211].

1902 року група лібералів заснувала за кордоном журнал „Освобождение”, редактором якого став П. Струве. Вони мали за мету шляхом „мирної і легальної діяльності” добитися від уряду свободи преси, зборів, спілок, рівності всіх перед законом тощо.

Влітку 1903 року В. Вернадський взяв участь в зборах російських лібералів у Швейцарії. Підсумком їх роботи стало заснування нелегального „Союза освобождения”.

25 - 28 березня 1905 року в Петербурзі зібрався установчий з'їзд Академічного союзу, керівну роль в організації якого відіграв

В. Вернадський. Ще в грудні 1904 року він виступив з яскравою публіцистичною статтею в газеті „Наши дни”, в якій, зокрема, писав: „З їзди земців, адвокатів, міських представників проклали дорогу, по якій повинні пройти професори, якщо вони хочуть, щоби потреби їх були почуті, щоб університетські порядки були поліпшені” [3, с. 29]. Він наголошував: „Ми живемо у відповідальний і тяжкий час. З невблаганною ясністю перед мислячими російськими людьми розкрилися виразки і хвороби рідної землі. Пристрасно і гаряче, всіма фібрами душі шукається вихід із заплутаного, серйозного становища. Цей вихід може бути знайдений лише тоді, коли в творчій державній роботі стануть брати участь всі живі сили країни, коли кожна російська людина усвідомить громадянський обов’язок, який лежить на ній в цей відповідальний історичний момент” [3, с. 30].

У квітні 1905 року В. Вернадський виступив на нараді земських діячів у Москві, де обговорювалося аграрне питання, а в травні в статті „Стосовно розгрому”, написаній під враженням загибелі російського флоту в ході російсько-японської війни (Цусіма), проголосив конституційну ідею негайного скликання вільно обраних народних представників, які „повинні реформувати центральну державну владу, вирішити питання про війну і мир” [3, с. 34].

Є усі підстави стверджувати, що попередниками партії кадетів стали дві ліберальні організації – „Союз освобождения” і Союз земців-конституціоналістів. Організаційно конституційно-демократична партія оформилася в період найвищого піднесення революції 1905 – 1907 років.

Після розстрілу демонстрації в Санкт-Петербурзі та початку революції 9 січня 1905 року, програма „Союза освобождения” радикалізувалася. Ще більше підкреслювалася важливість встановлення політичних свобод та демократії, рівності усіх громадян, скасування станової нерівності. Товариство виступало за самоврядування та культурне самовизначення. Важливим пунктом програми була вимога до уряду розпочати реформи. 1906 року багатьма з цих програмних пунктів скористалася новостворена Конституційно-демократична партія (партія кадетів), яка виступала за конституційну і парламентську монархію.

Окрема увага у партійній програмі приділялася проблемі місцевого самоврядування. Окрім забезпечення основних прав і свобод людини, партія вимагала скасувати смертну кару, гарантувати свободу робітничих зібрань і союзів. Кадети захищали принцип приватної власності, домагалися запровадження в країні правового ладу, парламентської системи.

Конституційно-демократична партія, або Партія народної свободи (друга назва) представляла лівий фланг російського лібералізму. Кадетів ще шанобливо називали „професорською партією”, маючи на увазі високий освітній і культурний рівень рядових членів і яскраве сузір’я імен в керівництві партії. Професори, вчителі гімназій, адвокати, лікарі, журналісти, земські і міські службовці – такий був типовий набір професій

для кадета. Конституційні демократи запропонували Росії конституційні рішення і ліберальні цінності, що давно утвердилися в парламентських державах. Проте ці цінності та ідеали виявилися незатребуваними, що стало трагедією російського лібералізму.

Ядром політичної доктрини кадетів була ідея державності. Соціальну базу партії становили ліберально-поміщицькі прошарки та інтелігенція. Її політична лінія визначалася Центральним комітетом. Третину його складу становили професори і юристи. До Центрального комітету входив і В. Вернадський. Керівником партії був історик П. Мілюков. Йому належала головна роль у виробленні програми і тактики партії.

Слід наголосити, що в партії існувати певні розбіжності у визначені стратегічної лінії. Так, праві кадети за своїми поглядами наближалися до октябристів – „Союзу 17 октября”, а центр, до якого належав і лідер партії, вважав за доцільне добиватися поступок від царизму, використовувати рух народних мас для ефективнішого тиску на нього. „Доповнюючи одне одного, – пригадували учасники партійного центру, – ми зазвичай встигали виробити компромісні рішення і примирити в ньому досить різномірні партійні елементи” [5, с. 6 - 7].

Про свою причетність до створення партії кадетів і участь в ній В. Вернадський згадував: „Став кадетом, з одного боку, непомітно, життєво через Братство, „Союз освобождения”, земське дружнє середовище. З цих хорій виросла моя партійність кадетська – непомітно, побутовим шляхом” [7, с. 152].

В. Вернадський був обраний членом ЦК. Його близький друг по „Братству”, історик А. Корнілов, що очолював Секретаріат ЦК, згадував: „Будинок Вернадських в цей час став у Москві всім відомим пунктом. Власне у них в будинку зосереджувалися і секретаріат міського комітету, і свого роду центр в частині всіляких університетських справ і питань” [1, с. 91].

На перших чотирьох з'їздах Конституційно-демократичної партії (четвертий працював 24 - 28 вересня 1906 року) В. Вернадський тричі включався в різні комісії і один раз (6 травня 1906 року) виступав з доповіддю на пленарному засіданні ЦК. На II з'їзді, що відбувся в січні 1906 року, було прийнято рішення про доповнення до основної назви партії – конституційно-демократична – слів: партія „народної свободи”.

Головною метою кадети проголосили запровадження в країні демократичної конституції. Необмежена монархія, згідно з їх програмою, мала бути замінена парламентським демократичним ладом (кадети обходили питання про те, чи буде це монархія, а чи республіка, але ідеалом їх була конституційна монархія англійського типу). Вони виступали за поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, за створення відповідального перед Державною думою уряду, за докорінну реформу місцевого самоврядування і суду, за загальне виборче право, свободу слова,

друку, зборів, союзів, за суворе дотримання „громадянських і політичних прав особи”.

Центральний комітет партії складався з двох відділів: Петербурзького і Московського. Петербурзький відділ переймався подальшою розробкою програми, законопроектів для внесення до Державної Думи, здійснював керівництво думською фракцією. Функціями Московського відділу були видавнича діяльність та організація агітаційної роботи. На місцях створювалися губернські комітети, які обиралися терміном на рік губернським з'їздом партії кадетів. Під патронажем губернських комітетів створювалися міські, повітові й сільські комітети партії „народної свободи”. У жовтні – грудні 1905 року було організовано 72 кадетські організації. Основна маса місцевих організацій утворилася в період виборчої кампанії до I Державної Думи.

У січні – квітні 1906 року налічувалося вже 274 кадетські комітети, а до 1907 року – понад 300. Загальна чисельність партії в 1905 – 1907 роках коливалася в межах 50 – 60 тисяч осіб. Після поразки революції 1905 – 1907 років відбувається скорочення кількості місцевих організацій партії. Вже у січні 1908 року чисельність партії не перевищувала 25 – 30 тисяч осіб, а в 1912 – 1913 роках – 10 тисяч.

Після Лютневої революції 1917 року розпочинається процес відродження місцевих комітетів партії. Однак після жовтневих подій 1917 року і розгону Установчих зборів партія була заборонена.

Треба зазначити, що партійна діяльність і політична позиція В. Вернадського у роки діяльності кадетів більше проявилася не у промовах на з'їздах і засіданнях, а на сторінках періодичних видань. Досить актуально звучать слова В. Вернадського у статті „Три рішення” (19 березня 1906 року): „У справді велику і відповідальну хвилину народного життя виявилися три відповіді на питання про обов'язки і норми поведінки окремого російського громадянина. Одна відповідь вимагає від нього енергійного і безумовного придушення всього визвольного руху. Друга – накладає на нього обов'язок участі в збройній боротьбі з урядовою машиною старої держави. Нарешті третя приводить до енергійної роботи над політичними організаціями народу, до роботи в політичних партіях. Тільки ця третя відповідь виключає можливість виснаження народних сил, тобто державну загибель, яка існує при перемозі як ідеологів минулого, так і мрійників майбутнього” [4, с. 47].

У березні 1906 року у статті „Російське життя і позапартійні” він писав: „Найправильнішим і наймирнішим шляхом до припинення кризи, яку переживає наша Батьківщина, є організація політичних партій і політична організація народу. Йдучи цим шляхом, ми готуємо нову, молоду Росію; Росію, яка народжується на наших очах, велике майбутнє якої нам так близьке і дороге. Вперше в історії велика політична партія, що не має класового характеру, проголошує так послідовно і рішуче ідеї політичної рівності і соціальної справедливості, як це робить Конституційно-

демократична партія. Нам першим доводиться створювати демократичний лад, який забезпечує свободу особи в її сучасному розумінні у величезній державі, яка обіймає 1/7 частину земної суші, різної за складом і за культурою” [3, с. 65].

Підсумовуючи, слід зазначити, що ідеї лібералізму посідали значне місце в житті і поглядах В. Вернадського. Будучи членом московського гуртка „Бесіда”, організацій „Союз освобождения”, Союз земців-конституціоналістів, Академічний союз, Бюро земських з’їздів, членом кадетської партії, вчений пропагував ідеї лібералізму. Особливо яскраво це проявилось в публіцистичних статтях 1906 - 1916 років. Однак є всі підстави стверджувати, що В. Вернадський так і не став професійним політиком, це не було його бажанням. Науковий пошук завжди був пріоритетом у діяльності першого президента Української академії наук.

Література:

1. Аксенов Г. П. Сила братства // Природа. – 1988. – №3.
2. Вернадский В. И. Основой жизни - искание истины // Новый мир. – 1988. – №3.
3. Вернадский В. И. Публицистические статьи. – М.: Наука, 1995.
4. Вернадский В. И. Три решения // Слово. – 1990. – №2.
5. Думова Н. Кончилось ваше время... – М.: Политиздат, 1990.
6. Мизес Л. Либерализм в классической традиции: Пер. с англ. – М.: „Начала-Пресс”, 1994.
7. Мочалов И. И. В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1982.
8. Страницы автобиографии В. Вернадского. – М.: Наука, 1981.

Політика і наука, що її вивчає

Анатолій Пойченко,

доктор політичних наук,

професор кафедри європейської інтеграції

Одеського регіонального інституту

державного управління

Національної академії державного управління

при Президентіві України

Тупчієнко Л. С. Політологія: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. С. Тупчієнко. - К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту „НАУ-друк”, 2010. – 268 с.

В сучасному українському збуреному суспільстві чи не найскладнішим завданням системи освіти є активне впровадження інформаційного, відкритого (замість вказівного і закритого) методу навчання. Це спонукало б студентів більше думати, а не запам'ятовувати, активно сприймати навчальний матеріал, а відтак служило б джерелом самообілізації індивідуальних інтелектуальних і вольових зусиль на вироблення власних поглядів, переконань, ідеалів. Це, на нашу думку, має особливе значення для опанування суспільними науками, наукою політики зокрема.

Йдеться про те, що освіта, в сучасному її розумінні, є сферою політичною, оскільки безпосередньо впливає на формування світогляду, інтересів, громадянської позиції особи. А механізмом цього формування є спосіб викладання навчальних предметів. І якщо загальноновизнано, що вища школа покликана готувати освічених, адекватних – у професійному вимірі – до вимог часу фахівців, то не менш важлива її роль у вихованні і розвитку того типу громадянина, який є найбільш прийнятним (бажаним) у суспільстві.

Прикладом реалізації саме такого підходу може бути підручник з політології Л. Тупчієнка, що вийшов друком наприкінці 2010 року у видавництві Національного авіаційного університету (м. Київ). Серед досить значної кількості навчальних посібників з політичних наук рецензоване видання вигідно вирізняє хороша літературна мова, розсудлива, ненав'язлива, а найчастіше діалогічна метода викладання навчального матеріалу, коректні формулювання контрольних запитань і тестових завдань.

На цьому варто наголосити, оскільки наша школа - і середня, і вища - довгий час була і, на жаль, ще значною мірою залишається налаштованою

на те, щоб якомога більше знань передати учням і студентам (і це при тому, що сьогодні інформація щодва роки подвоюється у своєму обсязі!). Тим часом набагато важливіше допомогти їм виробити навички, вміння та сформувати готовність самостійно і безперервно набувати знань.

Книга Л. Тупченка є, на наше переконання, вдалою спробою реалізації саме такого розуміння ролі навчання, виходячи з трактування політики і як сфери суспільного життя, і як науки, і як професії. Бо, як справедливо вважає автор підручника, „політологічна освіта, яку здійснюють освітні заклади, засоби масової інформації, покликана вселяти у громадян упевненість, віру у власні сили, власну спроможність оптимально, відповідно до національного духу та традицій, улаштовувати суспільне життя, формувати політичну культуру, усвідомлення цінності людської гідності, демократизму та суспільної злагоди, готовність і спроможність їх захищати та відстоювати” [с. 9].

Рецензовану книгу затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів вищих навчальних закладів. Ознайомлення з виданням переконує, що вітчизняна вища школа одержала по-справжньому сучасний університетський підручник.

По-перше, підтвердженням цьому служить зміст „Політології” Л. Тупчієнка, який становлять 14 системно і логічно викладених тем (розділів) навчальної дисципліни, а також контрольні запитання, тести до кожної теми, список літератури, біографічний довідник основних постатей світової та вітчизняної політичної думки. Автор знайомить читачів із завданнями курсу, вимогами до знань, умінь та навичок, якими необхідно оволодіти у процесі навчання. Значної уваги надається з’ясуванню об’єкта, предмета, методів та функцій науки політики, розгляду основних етапів становлення і розвитку світової та вітчизняної політології. Використанням здобутків сучасної науки позначений виклад теоретичних основ політології, яким, природно, присвячено більшість матеріалу видання (розділ 4 „Політика як соціальне явище”, розділ 6 „Політична система”, розділ 7 „Демократія. Вибори та виборчі системи”, розділ 10 „Політичні еліти та політичне лідерство”, розділ 14 „Світова політика. Глобальні проблеми сучасності”). Розкрито зміст основних понять та категорій політології, наведено лаконічні та, водночас, змістовні їх визначення (розділ 1 п. 3, розділ 2 п. 3, розділ 3 п. 3).

По-друге, цілком виразною є новизна підручника. Вона виражається в реалізації вимог кредитно-модульної системи, в навчально-орієнтованому підході до викладу матеріалу, безумовному пізнавальному потенціалі порівнянь політики, владних відносин та функціонування політичних інститутів у тоталітарних і демократичних системах [с. 96 – 102, 132 – 136, 203 – 209]. Нарешті, досі мало хто відважувався показати внесок українських учених-емігрантів у політичну думку та значення їх досліджень для становлення політології як науки в Україні.

По-третє, до книги залучено багатий фактичний матеріал з політичного життя, який подається в авторському осмисленні. Відчувається авторська позиція з складних питань сучасного політичного розвитку України, яка переконливо обґрунтовується і може слугувати базою для формування громадянської позиції студентів, їх особистого ставлення до подій та явищ політичної реальності. Особливо актуальною вважаємо інтенцію автора щодо вибору гідних засобів політичної боротьби, демократизації політичного простору, таких як наукова коректність, толерантність, знання тощо [с. 47 – 49, 154 – 155 та ін.].

Щодо побажань та зауважень, то їх варто зробити, оскільки рецензований підручник – це індивідуальний витвір відомого політолога.

Впадає в око нерівномірність розподілу матеріалу по розділах. Зрозуміло, що автор ширше подає матеріал з тих тем, з яких сам є визнаним фахівцем [розділи 1, 3, 4, 9, 14], а при розкритті інших адресує студентів до інших навчальних посібників, окремих праць О. Бабкіної, В. Бебика, В. Горбатенка, Ф. Кирилюка, А. Колодій, М. Михальченка, В. Пічи, Ф. Рудича, П. Шляхтуна та ін. Все ж у підручнику слід прагнути до більш-менш однакового обсягу матеріалу в розділах хоча б тому, що на вивчення кожної теми відводиться однакова кількість навчальних годин.

Системністю та змістовністю викладу відзначається матеріал розділу 10 „Політичні еліти та політичне лідерство”. Однак його розкриття значно виграло б, якби автор доповнив розділ викладом вельми актуальної сьогодні концепції політичного класу.

Такі наші думки і перші враження щодо оригінальної праці колеги Л. Тупчієнка. Гадаємо, що високою якістю змісту, формою, стилем і логікою викладу, структурою вона добре прислужиться не лише студентам усіх спеціальностей, аспірантам, викладачам політології у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації, але й усім, хто цікавиться політологічною тематикою, прагне виробити уміння, говорячи словами давньогрецького мислителя, „гідно жити разом”.

У цьому контексті доречно навести слова президента Української академії політичних наук, члена-кореспондента НАН України М. Михальченка з передмови до рецензованого підручника. Характеризуючи складний, суперечливий процес утвердження в Україні демократії, коли і держава, і громадянин будуть виступати рівноправними суб'єктами політики, він пише: „А однією з серйозних перешкод цьому виступає політична недосвідченість, наївність, низький рівень політичної культури більшості громадян. Знання про політику потрібні кожному, щоб зрозуміти своє місце, роль і призначення в суспільстві, краще реалізувати свої інтереси та покликання, уміти захистити свої права і свободи”.

Пірует історії: євразійство й структуралізм

Геннадій Корольов,

кандидат історичних наук,

науковий співробітник

Інституту історії України

НАН України

Глебов С. Евразийство между империей и модерном. – Москва: Новое издательство, 2010. – 632 с.

Повернення до новітньої російської історіографії широкого кола проблем інтелектуальної історії позначене появою системних наукових студій, котрі належать як власне російським, так і зарубіжним історикам. У цьому контексті тема політичної еміграції 20 - 30-х років ХХ століття, яка не була вписаною в радянський історіографічний канон, сьогодні швидко повертається до кола перспективних студій з історії російської думки.

Динамічні події громадянської війни в Росії й фіаско Білого руху породили велетенський масив історичних джерел особового походження: мемуари, спогади, щоденники, епістолярій, біографії тощо. Цей жанр ретроспективної історичної інформації, попри весь його природний суб'єктивізм, є одним з наймасовіших джерел, а відтак і таких, що широко використовуються. Пальма першості у їх створенні належить провідним політичним діячам й представникам російської інтелігенції. Опинившись у виміщеній еміграції, вони мали внутрішню потребу проаналізувати причини поразки „боротьби за єдність Росії”, з'ясувати власні й чужі позиції, а нерідко й відшукати винних. Особливо цінним є епістолярій діячів, які вели активну антирадянську роботу в Європі та Америці, спрямовану на організацію центрів руху політичної опозиції.

Осторонь цих процесів не залишилися й представники євразійства.

Природно, що в радянській історіографії проблема дослідження євразійства піддавалася обструкції. Його історія є досить дискусійною темою й у світовій історіографії. Вона одночасно належить до політичної, інтелектуальної історії, історії ідей і філософії. Природно, що такий міждисциплінарний характер визначив невисокий науковий рівень реконструкції євразійства в історії міжвоєнної Європи й „непівського” СРСР. „У той історичний період, - пише С. Глебов, - коли національні держави перетворились з політичного гасла на нормативний контекст соціально-політичної й історичної думки, питання про взаємопов'язаність імперій і націй стало не вирішеним для російських істориків” [с. 104].

Своєрідною реакцією на інтелектуальну дискусію, котра тягнеться з 1920-х років, став вихід у світ монографії російсько-американського історика Сергія Глебова „Євразійство між імперією й модерном”. Останнім часом набуває поширення публікація історичних джерел у додатках до монографічних праць. У книзі С. Глебова оприлюднено листування лідерів євразійства Н. Трубецького, П. Савицького, П. Сувчинського й П. Арапова, віднайдене автором у величезній архівній колекції П. Сувчинського в Департаменті музики Національної бібліотеки Франції в Парижі [с. 8]. Переважна більшість листів публікується вперше. Власне на цій фактологічній базі й побудований дослідницький сегмент монографії.

Конструкція монографії позначена новаторським підходом. Актуальність праці незаперечна, якщо враховувати поширення євразійської ідеології в новітньому політичному житті Росії. Євразійство є актуальною ідеологічною парадигмою для певної частини політичного істеблшменту Росії. Діяльність міжнародного „Євразійського союзу” на чолі з відомим російським теоретиком геополітики О. Дугіним є тому підтвердженням. Крім того, в російському історичному дискурсі визначальним залишається інтерпретація минулого з позицій „імперськості” й консерватизму.

У книзі виділяється кілька смислових фокусів, на основі яких С. Глебов спробував реконструювати історію євразійства як ідеологію й політичний рух. Авторський дискурс заснований на постструктуралістських інтерпретаціях, на основі яких дослідник прагне відтворити генезис євразійства в контексті зародження структуралізму на Заході. Ідеї російських євразійців розглядаються як цілісна система, що видозмінюється лише в рамках зовнішньої форми й перефразування основоположних принципів. Думається, що монографію С. Глебова варто сприймати як приклад антиміфологізаторської тенденції в сучасній історіографії, що пропонує модель відстороненого від політичної кон’юнктури історіописання. Мейнстрім книги виражається у створенні варіанту застосування „нової імперської історії”, а саме в прагненні розглядати російську історію в контексті різноманітності, способів взаємопов’язаності й моделі панування. На підтвердження цього – у праці С. Глебова євразійство постулюється як явище, що первинно лежить в основі російської імперської ситуації.

В книзі дослідник подає чотири інтелектуальні біографії засновників і лідерів євразійського руху в Європі – Н. Трубецького, П. Савицького, П. Сувчинського та П. Арапова. Ці сюжети дозволяють зрозуміти перипетії розвитку євразійської ідеології і створеної ними квазіполітичної організації. Водночас С. Глебов визначає політичну еміграцію 1920 - 1930-х років як цікаву модель „альтернативної лабораторії”, в якій освічені класи колишньої імперії конструювали минуле й майбутнє Росії, при цьому мали можливість прямо транслювати досвід і відчуття європейської модерності міжвоєнного періоду в свої тексти про російську історію й політику [с. 17].

С. Глебов розкриває дослідницьку програму євразійства як історичного феномена, наголошуючи на його зв'язку з генеалогією структуралізму в Європі. Ця сентенція досить аргументована не лише в межах пошуку інтелектуальних впливів, а й на основі відтворення відносин лідерів руху з майбутніми творцями структуралізму. Очевидно, що в цьому контексті автор послуговувався інтерпретацією П. Серіо стосовно зарахування євразійців до попередників західного структуралізму, але якщо позиція швейцарського вченого базується на уявленнях антиколоніального дискурсу, то С. Глебов прагне обґрунтувати свою позицію компаративістським методом та „іншим” прочитанням їх інтелектуального тексту [1]. Треба визнати, що спроба поєднати різні підходи в один науковий висновок виявилася достатньо вдалою: „Історія євразійства пояснює один з найнеочікуваніших піруетів інтелектуальної історії – вплив історичного досвіду Російської імперії на генезис структуралізму” [с. 104].

Автор аналізує проект „Євразія” з позицій просторово-географічного й територіального підходу і наголошує на тому, що саме такий дискурс дозволив окреслити межі Євразії як геополітичної реальності в постімперську й капіталістичну епоху. Ідея про провіденційну роль Росії в європейській та світовій історії інтерпретована як відгомін імперського минулого й розрив з російською філософською думкою кінця XIX століття [с. 59]. Інша ідея – „исхода к Востоку” – була не тільки наслідком наукових пошуків основоположників руху, але й спонукала до переорієнтації низки концепцій.

У своєму дослідженні С. Глебов простежив долю лідерів російського євразійства в післяреволюційний період. Ця частина книги найбільш повно реконструйована, де головна увага автора зосереджується саме на етапі становлення євразійства в еміграційні роки його майбутніх лідерів. С. Глебов відтворює еволюцію поглядів Н. Трубецького, П. Савицького, П. Сувчинського, котрі обумовлювалися розгортанням внутрішньої політичної й інтелектуальної конкуренції всередині руху. Справедливо наголошується, що еміграція стала для євразійців своєрідною єдиною „лабораторією думки”, коли з'явилася змога розробляти свої ідеологічні доктрини. Проголошені принципи діяльності євразійського руху спрямовувалися на розширення простору для існування „руського” народу, що ставав визначальним індикатором його розвитку. Гасла цього руху помітно жилилися з джерел, на основі яких поставав європейський фашизм. Недаремно автор доходить висновку, що євразійство стало „російським фашистським рухом, що в силу історичних обставин опинився за кордоном” [с. 60].

Крізь текст книги „червоною ниткою” проходить думка про модерність ідеологів євразійства, котрі намагалися визначити свою соціальну і культурно-цивілізаційну ідентичність шляхом пропонування соціуму нових та оригінальних принципів суспільного розвитку. С. Глебов,

осмислюючи генезис євразійства, стверджує, що це явище можна розглядати як консервативну ідеологію; як модерністську течію; як рух представників інтелектуальної еліти країни, де була пізньою модернізація; як авангардний науковий рух, а також як варіацію „руського” націоналізму й імперіалізму [с. 61].

Виокремлюючи антиколоніальну риторику як основу для ідеологічного утвердження євразійців, дослідник зазначає, що саме Н. Трубецької пов’язав культуру і колоніальне панування [с. 80]. У кінцевому підсумку С. Глебов резюмує, що, „відкидаючи колоніалізм Європи і оголошуючи існування особливих культурних світів, євразійці попіклувалися і про те, щоб сконструювати простір колишньої російської імперії без суперечностей між народами, що її населяють” [с. 84].

Детально висвітлюючи ідеологічні й філософські засади євразійства, автор не оминув проблеми практичної діяльності його лідерів. У цьому вимірі в книзі розкривається явище „Тресту” й вплив ВЧК (ОГПУ) на повсякденну роботу з утворення організації в масштабах Європи (с. 134 – 140). Фактично саме цей чинник став визначальним в процесі спроб лідерів євразійського руху встановити контакт з радянською Росією. Розкривши перипетії становлення євразійства як організації, автор наголошує, що первинно ця структура мала суперечливий характер, котрий посилювався амбіціями лідерів і конфліктом між П. Савицьким і П. Сувчинським, що зародився восени 1924 року.

На нашу думку, наукове значення дослідження С. Глебова полягає в тому, що він зумів на основі широкої джерельної бази й здобутків західної історіографії реконструювати багатоманітну складність російської політичної еміграції, в середовищі якої зароджувалися новітні філософії й теорії розвитку людства й Росії зокрема. Однак слід підкреслити, що монографія несе на собі певний відбиток ситуації в російській історіографії, позначеній інтелектуальним протистоянням між „лояльними” й „непопулярними” підходами до інтерпретації минулого, а також спробами відродження історичного фундаменталізму, який спрощує історичний момент до потреб політичної кон’юнктури.

Література:

1. **Серіо П.** Структура и целостность. Об интеллектуальных истоках структурализма в Центральной и Восточной Европе. 1920-30-е гг. – Москва, 2001. – 360 с.

Книжкова полиця

Академическая мобильность - важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 16 - 19 нояб. 2010 г. - Х. : Изд-во НУА, 2010. - 363 с.

Борисова О. В. Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя. - Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. - 319 с.

Волощак М. Неправильно - правильно : довід. з укр. слововживання. - 3-тє, допов. й доопрац. вид. - К. : Марія Волощак, 2010. - 222 с.

В'ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання / Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Союз гетьманців-державників; Центр соціогуманітарних досліджень імені В. Липинського. - К.: Темпора, 2010. - 560 с., - іл.

В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. Наукове видання / Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Союз гетьманців-державників; Центр соціогуманітарних досліджень імені В. Липинського. - К.: Темпора, 2010. - 624 с., - іл.

Голодомор 1932 - 1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Галузевий державний архів СБУ; Центр досліджень визвольного руху. - Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. - 472 с.

Глобальна економічна криза 2008 - 2010 років: світовий досвід та шляхи подолання в Україні. - Донецьк ; К. : Юго-Восток, 2010. - 412 с.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація?. - 2-ге вид., допов. - К. : Вид. дім „Києво-Могилян. акад.”, 2010. - 330, [3] с.

Дзяна Г. О. Соціально-екологічні аспекти реалізації державної політики у сфері енергозбереження України. - Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. - 205 с.

Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики : політологічні та правові аспекти. - К. : Логос, 2010. - 223 с.

Дмитровський З. Є. Документальний телефільм : зб. сценаріїв. - Львів : ПАІС, 2010. - 123 с.

Драгоманов М. Із наукової спадщини. - К. : Знання України, 2010. Кн. 1 : Політологія. Культурологія. - 2010. - 595 с.

Заремба О. В. Вітчизняна геополітична думка як явище політичної ідентичності українського народу у ХХ - на початку ХХІ століття. - К. : Золоті ворота, 2010. - 210 с.

Іванов В. Б. Балаклава, 2500 лет. От Одиссея и Дианы до наших дней : ист. летопись. - 2-е изд., доп. - Симф. : Фирма „Салта” ЛТД, 2010. - 547, [4] с.

Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / голова ред. ради В. М. Литвин; кер. авт. кол. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. - К.: Вид-во „Дніпро”, 2010. - 636 с.

Кентій А. В., Лозицький В. С., Слободянюк М. А. Радянський рух Опору на окупованій території України. Вип. 3 / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2010. — 98 с. (Серія „Україна. Друга світова війна. 1939 – 1945”).

Конституція України : станом на 8 жовт. 2010 р. - К. : Центр учб. л-ри, 2010. - 79 с.

Корбутяк В. І. Методологія системного підходу до наукових досліджень : навч. посіб. - Рівне : НУВГП, 2010. - 176 с.

Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / НАН України. Інститут історії України. - К.: Наш час, 2010. - 280 с. - (Сер. „Стратегікон”).

Курілло В. Є. Латентна політика. Потайні напрями політичної діяльності: Навчальний посібник. - Миколаїв: ТОВ „Фірма „Іліон”, 2009. - 592 с.

Малинкович В. Очерки духовной истории великих народов (русские и немцы). - Х.: Фолио, 2010. - 377, [1] с.

Нові підходи до історіописання. - 2-ге укр. вид., уточн. й випр. - К. : Ніка-Центр, 2010. - 367 с. - (Ідеї та Історії ; вип. 5).

Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади. 1944 : зб. док. - Д. : Герда, 2010. - 378 с.

Орієнтальні студії в Україні : до ювілею Л. В. Матвеевої : зб. наук. ст. - К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2010. - 504, [3] с.

Пам'ятки східного походження в архівах та музейних зібраннях України : зб. наук. ст. - К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2010. - 163 с.

Пережест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Вип. 2 / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2010. — 150 с. (Серія „Україна. Друга світова війна. 1939 - 1945”).

Політичний маркетинг: сутність, функції, проблеми використання. - Д. : Вид-во ДУЕП ім. А. Нобеля, 2010. - 151 с.

Сас П. М. Витоки українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. - 702 с.

Сас П. М. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне / НАН України. Інститут історії України. - К.: Інститут історії України, 2010. - 204 с: іл.

Світові стандарти сучасної журналістики : зб. наук. пр. - Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2010. - 579 с.

Скорик М. Л. Єврорегіони на кордонах України. - О. : ІПРЕЕД НАН України, 2010. - 207 с.

Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / НАН Украины. Институт истории Украины. – К.: Институт истории Украины, 2010. – 324 с.

Тіндалл Д. Б. Історія Америки. – 6-те вид. – Львів : Літопис, 2010. – 903 с.

Тупчієнко Л. С. Політологія: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] Л. С. Тупчієнко. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту „НАУ-друк”, 2010. – 268 с.

Українські в'язні концтабору Маутгаузен : Свідчення тих, хто вижив. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – 335 с.

Українські історики. Біобібліографічний довідник / НАН України. Інститут історії України. — Випуск 3. — Київ: Інститут історії України, 2010. — 344 с. (Серія „Українські історики”).

Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917 – 1920 рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – 144 с.

Яневський Д. Проект „Україна”, або Спроба Павла Скоропадського. – Х. : Фоліо, 2010. – 283, [1] с.

Вийшов у світ №1 (45) журналу „Соціальна психологія”

„Від цілісності психологічних знань до цілісності світобачення” – статтею під такою назвою відкривається розділ „Теорія”. Автор – доктор соціологічних наук О. Донченко.

У цьому ж розділі вміщено статті доктора психологічних наук Г. Дьяконова „Діалогічна процесуальність антиноміко-онтологічної метафізики Павла Флоренського” і кандидата психологічних наук Ю. Лановенко „Екзистенціальна парадигма: кризовість людського існування”.

У розділі „Проблеми методології” друкуються статті доктора психологічних наук Л. Засекиної „Концептуальні метафори як психолінгвістичний метод дослідження організаційної ідентичності”, кандидата психологічних наук Л. Литвинової „Комунікативна парадигма публічного управління” і кандидата психологічних наук І. Бондаревської „Теорія соціальних репрезентацій: напрями досліджень у країнах Європи”.

У розділі „Психологія особистості” читач має змогу ознайомитися з розвідками кандидата психологічних наук В. Кейсельмана (Дорожкіна) „Вплив альтруїзму і агресії на поведінку „альф” і „омег” в сучасній кризовій ситуації” і кандидата психологічних наук Л. Музичко „Сприймання справедливості педагога студентами з різними навчальними стилями”.

В інших розділах журнал знайомить читачів з результатами досліджень кандидата філологічних наук Н. Мамай (стаття „Гендерні чинники у сфері управління соціальними процесами”), кандидата психологічних наук О. Плюща (стаття „Інформаційний вплив на ментальні структури суб’єкта”), кандидата соціологічних наук Л. Калашникової (стаття „Статева свідомість як чинник формування сексуальних девіацій у підлітковому віці”), кандидата соціологічних наук В. Лукащука (стаття „Індустрія спорту з позицій системного підходу”).

У першому цьогорічному випуску журналу читач знайде також рубрики „Організаційна психологія”, „Психологія ідентичності”, „Соціологія”, „Соціальна робота”.

Журнал друкує рецензію доктора психологічних наук Ю. Швалба на монографію А. Борисюк „Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз”.

Наступний номер часопису вийде у березні 2011 року.